

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

2
Bente Dahl Hansen

Betler eller almisselem

Landbohistorisk
Selskab

Betler eller almisselem

Bente Dahl Hansen

Betler eller almisselem

Studier i offentlig fattigforsorg i
Sjællands stifts landsogne 1708–1802

Landbohistorisk Selskab
1984

Betler eller almisselem
Copyright: © Bente Dahl Hansen
Foto: Mona Bitsch
Trykt hos AiO Tryk as, Odense
ISBN 87-7526-038-7

Der er ydet støtte til udgivelsen fra:
Augustinusfonden og
Landbohistorisk Støttekreds.

I STUDIESERIEN er der tillige udgivet:
Frank Pedersen: Vornedskabets gennemførelse.
Jens Christensen: Storlandbrug – Industrifinanciering 1850–1915.
Keld Søgaard Christensen og Helle-Monette Klein:
Husmandshjemmet – Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd
i 1930'erne.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Forord	5
Kap. I.	Indledning.....	6
	1. Problemstilling og afgrænsning.....	6
	2. Litteratur og kildemateriale	8
Kap. II.	Baggrund	11
	1. Fattigforsorgen i Danmark	11
	Lovgivning - offentlig forsorg før 1708	11
	Andre former for forsorg	14
	2. Fattigforsorgen i andre lande	22
Kap. III.	1700-tallets fattiglovgivning	24
	1. 1708-forordningen og dens baggrund	24
	2. 1730'ernes fattiglovgivning	30
	3. Tiden frem til socialreformen i 1802/03	35
Kap. IV.	Fattigvæsenets administratorer og deres funktionsområder	39
	1. De lokale administratorer	39
	Præsten	39
	Medhjælperne	44
	2. Fattiginpektørerne	45
	3. Øverste ledelse	48
Kap. V.	Det offentlige fattigvæsens forsørgelses- måder	50
	1. Individuel forsorg	50
	Naturalie- og omgangsforsorg.....	51
	Pengeforsorg	63
	Fattiglegater	70
	Sammenfatning	74
	2. Institutionel forsorg	76
	Fattighuse og hospitaler	76
	Kundby hospital	85

	Sammenfatning	90
	Tugt- og manufakturhuse	92
	Betteljagten i 1790	99
	Sammenfatning	109
Kap. VI.	Det offentlige fattigvæsens indtægter	115
	1. Pengeindtægter	115
	Sognekasserne	119
	Herredskasserne	129
	2. Kostforsorg (indtægter)	134
Kap. VII.	Det offentlige fattigvæsens udgifter	137
	1. Pengeydelse	137
	Sognekasserne	137
	Herredskasserne	139
	2. Kostforsorg (udgifter)	141
Kap. VIII.	De offentligt understøttede fattige	145
	1. Almissenydernes antal	146
	2. Understøttelsesperiodens længde, begrundelser for understøttelse og årsager til dens ophør	148
	3. Almissenydernes fordeling på alder, køn, civilstand og erhverv	152
Kap. IX.	Sammenfatning og konklusion	154
	Noter	164
	Bilag 1 - 27	186
	Kilde- og litteraturfortegnelse	230
	Illustrationer	238
	Register	241

F O R O R D.

Denne bog er resultatet af en delvis omarbejdet specialeafhandling i historie indleveret efteråret 1978 til Københavns Universitet. Undersøgelsen bygger på et omfattende, men uensartet og spredt arkivalisk kildemateriale, som det har været både spændende og lærerigt at arbejde med. De store stofmængder har imidlertid bevirket nødvendigheden af at begrænse både materialeindsamling og problemformuleringer kraftigt, idet løsning af et problem ofte har fremkaldt en hel række nye spørgsmål og problemer, som jeg beklageligvis indtil videre må lade stå uløste.

Den herværende fremstilling giver da heller ikke udtryk for at have behandlet emnet udtømmende, men bogens emne er i den trykte litteratur et forsømt område indenfor dansk administrations- og socialhistorie. Jeg er derfor glad og taknemmelig for at Landbohistorisk Selskab har tilbudt at udgive dette bidrag til belysning af danske landboforhold i 1700-tallet. Specielt takker jeg Claus Bjørn, lektor ved Københavns Universitet for velvillig støtte samt en kompetent og inspirerende vejledning, både under specialets udarbejdelse og ved frembringelsen af denne publikation. Ligeledes er jeg universitetslektor Karl-Erik Frandsen meget taknemmelig for en kvalificeret bearbejdning i form af omtegning og klargøring til trykning af specialets farvelagte kortmateriale.

Endelig er det mig magtpåliggende at rette en varm tak til mine medarbejdere ved Lokalhistorisk arkiv for Ballestrup kommune, arkivsekretær Jytte Lindstrøm og arkivassistent Mona Bitsch, som begge har ofret megen fritid ved udarbejdelsen af denne bog. Jytte Lindstrøm har med utrættelig energi udført et stort og omhyggeligt renskrivningsarbejde, og Mona Bitsch er jeg stor tak skyldig for en dygtig og initiativrig indsats med fotoarbejde, korrekturlæsning samt diverse praktiske gøremål.

Skovlunde, september 1984

Bente Dahl Hansen

I. INDLEDNING.

1. PROBLEMSTILLING OG AFGRÆNSNING.

Ved forordningerne af 24. september 1708 påtog det offentlige sig for første gang i Danmark principielt at opbygge og administrere et forsørgelsesvæsen, som for landdistrikternes vedkommende hidtil udelukkende havde beroet på privat godgørenhed. Bogens hovedformål er med baggrund i 1700-tallets lovgivningsmæssige ramme at belyse forskellige aspekter i og omkring den offentlige fattigforsorg og dens gennemførelse i praksis.

Emnet er tidsmæssigt afgrænset til perioden 1708 - 1802. Året 1708 er valgt som udgangspunkt, fordi der som nævnt den 24. september dette år udstedtes to fattigforordninger, som dannede grundlag for hele 1700-tallets fattigforsorg. Den første periode frem til begyndelsen af 1730'erne er imidlertid på grund af 1708-forordningens ringe effekt i praksis behandlet forbigående, mens undersøgelsens hovedvægt er lagt på perioden fra ca. 1730 frem til 1802/1803, hvor det 19. århundredes socialreform udstedtes.

Geografisk er undersøgelsen afgrænset til Sjælland og Møn, idet Sjællands stift dannede en administrativ enhed for dette områdes fattigvæsen. Endvidere er der foretaget den begrænsning, som fattiglovgivningen lægger op til ved udstedelsen af særskilte love for land, by og hovedstad, nemlig at undersøge forholdene på landet, hvor også 3/4 af den samlede befolkning boede.

Bag formuleringen af afhandlingens undertitel ligger ønsket om i bredest muligt omfang at skildre de reelle virkninger af den enevældige regerings fattiglovgivning, men samtidig en erkendelse af, at det i denne undersøgelse ikke har været muligt at behandle nær alle aspekter bare delvis udtømmende i et så omfattende og spændende emnekompleks, som fattigvæsenet udgør.

Da netop fattiglovgivningens udførelse i praksis dels er ret dårligt belyst i litteraturen og dels forekommer

nok så interessant set i en administrations- og socialhistorisk sammenhæng, så har jeg valgt dette område som overordnet problemstilling. Med udgangspunkt i pastoratet og herredet som administrative enheder undersøges især spørgsmålene om hvordan og i hvilket omfang den offentlige forsorg fungerede og udviklede sig gennem 1700-tallet, specielt med henblik på en belysning af de forskellige forsorgsformer og deres forudsætninger i såvel fattigvæsenets indtægtsforhold som i administrative forhold. Hvordan og hvor effektivt var landdistrikternes embedsmænd i stand til at klare denne konkrete opgave? Var der lokale forskelle og hvilke faktorer havde indflydelse på fattiglovgivningens reelle effekt overfor de forsørgede? Det er derimod ikke hensigten at behandle selve fattiglovgivningens tilblivelse og baggrund ud over, hvad der refererende er gengivet fra tidligere undersøgelser omkring 1708-forordningens tilblivelse.

Ved denne generelle analyse er hovedvægten lagt på pastoratet og herredet som undersøgelsesobjekt. Oprindeligt var det påtænkt ud over det administrationshistoriske aspekt tillige at anlægge en mere dybtgående socialhistorisk indfaldsvinkel, således at de enkelte fattige kom i centrum og hvor det altså drejede sig om at undersøge, hvor mange og hvilke personer og samfundsgrupper, der modtog fattighjælp under en eller anden form, hvorfor de fik hjælp og hvor længe? Var der i praksis mulighed for hjælp til folk, der midlertidigt kom i nød? Havde datiden øje for en forbindelse mellem begrebet arbejdsløshed og fattigdom?

Gennem arbejdet med at undersøge dette socialhistoriske aspekt har det imidlertid vist sig, at denne undersøgelses omfang, især på grund af kildematerialets karakter, ville blive for omfattende til i sammenhæng med ovenstående problemstillinger at kunne gennemføres generelt i hele det valgte område. Men da det i en undersøgelse om det offentlige fattigvæsenes forhold ville være urimeligt helt at udelade dette aspekt, er der foretaget prøveundersøgelser i et mindre, geografisk afgrænset område, nemlig Vester og

Øster Flakkebjerg herreder, specielt Tjæreby sogn.

Det er gjort dels fordi det forekommer værdifuldt at få afprøvet metodens anvendelighed og dels for med dette eksempel som udgangspunkt forsøgsvis at sammenholde den offentlige almissenyder og hans vilkår med fattigvæsenets institutionsforsørgede fattige - vel vidende, at dette eksempelmateriale i realiteten kun kan udtrykke noget om forholdene i det pågældende område.

2. LITTERATUR OG KILDEMATERIALE.

I den trykte litteratur behandles 1700-tallets offentlige fattigvæsen på landet meget perifert, dog med enkelte nedenfor omtalte undtagelser. Endvidere er der en tendens til at betragte den lovgivningsmæssige ramme som værende ensbetydende med de faktiske forhold. Dette gør sig især gældende for den ældre litteraturs vedkommende og i en del af de mange mindre artikler fra historiske årbøger og tidskrifter, hvor lokale forhold er behandlet ofte i form af et par siders udskrift fra det pågældende sogns fattigprotokol.

Harald Jørgensens og Fridlev Skrubbeltrangs fremstilling fra 1940 er stort set de eneste ældre værker, der har bevæget sig ind på fattigvæsenet ud fra nogle af de samme problemstillinger, der her er gjort rede for. Men da 1700-tallets fattigvæsen for begge forfattere kun har været et enkelt og mindre aspekt blandt mange, er det naturligvis begrænset, hvor dybtgående og grundige disse undersøgelser har kunnet være. Alligevel må det siges, at især Skrubbeltrangs resultater har vist sig holdbare.

Af nyere trykt litteratur kan nævnes Dansk Socialhistorie bd. 4, hvor der dog ikke ofres megen plads på og omtale af de fattige og den offentlige fattigforsorg.

De to mest relevante nyere fremstillinger er Harald Jørgensens afsnit i *Oppdaginga av fattigdomen*: Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770, og Maria Rytters specialafhandling om Bofaste og vandrende fattige i landsognene

på Fyn 1732 - 1771. Maria Rytters grundige lokalundersøgelse, der ikke er trykt, men kan udlånes fra specialebiblioteket, bekræfter på mange punkter nærværende undersøgelses resultater, om end de to afhandlinger ikke er identiske hverken i opbygning eller problemstillinger. Harald Jørgensens målsætning og sigte er et noget andet, idet det projekt som rapporten indgår i, overvejende sætter fokus på den sociale lovgivning i Norden og de administrative relationer opad. Lovgivningens udførelse i praksis, specielt i landdistrikterne er derimod ikke gjort til genstand for nøjere undersøgelse, men er dog belyst via et beskedent eksemplermateriale.

Den trykte litteratur er således fortrinsvis anvendt som en slags baggrund og værdifuld inspiration til de foretagne undersøgelser.

Af det trykte kildemateriale, som er benyttet, skal især nævnes Hofmans fundatssamlinger, som er lagt til grund for undersøgelsen af de privatstiftede legater og hospitalers forhold.

I.H. Bärens: Efterretninger om Fattigvæsenets Tilstand i Dannemark er fortrinsvis inddraget i undersøgelserne omkring de forskellige forsørgelsesformers udbredelse.

Endelig er de trykte lovfortegnelser Schous Forordninger og Fogtmans Rescripter anvendt som grundlag ved udarbejdelsen af afsnittet om den lovgivningsmæssige ramme. Dog er de væsentligste af de originale forordninger og rescripter konsulteret i det omfang de eksisterer.

Det er imidlertid det utrykte kildemateriale, der udgør langt den største del af det benyttede stof, og det er i alt overvejende grad materiale fra Landsarkivet for Sjælland, der er blevet benyttet, jvf. kildefortegnelsen.

Den mindste kirkelige administrative enhed er sognet, og da fattigvæsenets lokale administration var pålagt sognepræsten som den skrivende part i den lokale fattigkomité, så er det mest benyttede og grundlæggende materiale at finde i sognekaldsarkiverne. Det drejer sig om de kombinerede regnskabs- og forhandlingsprotokoller, som år efter

år beretter om fattigvæsenets rent faktiske tilstand og udfoldelse.

Ikke alle sogneregnskaberne er dog lige omfattende og velegnede, idet kvaliteten bl.a. afhænger af den pågældende præsts omhu og iver for sagen, men visse indholdsmæssige minimumskrav går dog igen i de fleste sogne, såfremt protokollen da ellers blev ført. De rent opbevaringsmæssige forhold har imidlertid heller ikke altid været lige gode; ildebrande og fugt har i årenes løb fortæret en del protokoller helt eller delvis, og ind imellem er der forsvundet nogle sider fra en protokol.

Herredet og amtet er næste trin i den administrative pyramide, og det anvendte kildemateriale til belysning af fattiginspektørernes forvaltning er at finde dels i amtsarkiverne, dels i amtstuearkiverne og tillige i provstearkiverne. Det er et materiale af lidt mere blandet karakter, hvor herredernes ligeledes ofte kombinerede regnskabs- og forhandlingsprotokoller er mest anvendt.

Endelig er der anvendt en del korrespondancesager fra Sjællands bispe- og stiftsøvrighedsarkiver. Sjællands rets- betjentarkiver samt tugt- og manufakturhusenes arkiver er benyttet i undersøgelsen om anstaltsforsorg og betteljagt. I øvrigt henvises til den omtale og bedømmelse af de enkelte kilder og kildegrupper, der er foretaget i de følgende kapitler.

Det historiske kildemateriale, der er anvendt, er således lovgivningsmagts og især fattigadministrationens papirer. Det er altså 1700-tallets ikke-fattiges berøring med og beretning om de fattige, der danner grundlag for denne undersøgelse; de fattige selv var en tavs gruppe, der kun undtagelsesvis er kommet til orde i kilderne. Datidens interesse for de fattige var da heller ikke de fattige selv som individer betragtet, men de gener, der fulgte i fattigdommens spor.

Det var disse plagsomme og ubehagelige følger i form af tiggeri og løsgænger, som man af befolkningspolitiske, produktionsmæssige og humane årsager tog initiativer til at bekæmpe.

II, BAGGRUND.

1. FATTIGFORSORGEN I DANMARK.

Lovgivning - offentlig forsorg før 1708.

Fattigforsorgen var i den katolske tid et kirkeligt anliggende, men i modsætning til de fleste andre lande havde de fattige i Danmark ingen andel i tiendeindtægterne, og fattigforsorgen byggede derfor udelukkende på privat godgørelse. Denne godgørelse kunne foregå ved direkte uddeling af almisser eller indirekte ved gaver til kirkelige institutioner, som via hospitalsvirksomhed o.l. formidlede en omfattende fattigpleje. Almisseuddelingen var ifølge den katolske lære et middel til at opnå den himmelske salighed, og tiggerne kunne således ved deres blotte tilstedeværelse minde folk om at udøve gode gerninger ⁽¹⁾.

I forbindelse med reformationen inddrog statsmagten store dele af den katolske kirkes rige jordegods, og da det samtidigt ikke længere var de gode gerninger, der førte til frelsen, men først og fremmest troen og Guds nåde, så gik tiggeriet og fattigforsorgen over til at blive et verdsligt anliggende. Allerede inden reformationen begyndte de statslige myndigheders indstilling til betleriet imidlertid at gøre sig gældende, idet man søgte at gribe regulerende ind i et tidligere fuldstændigt legalt og frit betleri. Med Christian II.s gejstlige og verdslige love fra 1522 skulle der fremover ske en sondring mellem værdige og uværdige tiggere ⁽²⁾.

De værdige tiggere, d.v.s. staklerne, skulle bringes til hospitaler eller tildeles et tiggertegn. For dem blev betleriet således et af staten organiseret lovligt erhverv - i modsætning til de uværdiges tiggeri; de sidste skulle enten sættes i arbejde eller uddrives af byen. Christian II.s love fik ganske vist kun en kortvarig gyldighed, men efter reformationen byggede man imidlertid videre på samme principper og i løbet af århundredet fæstnedes yderligere den

regel, at det lovlige tiggeri skulle udøves indenfor et nærmere afgrænset område, hvor den fattige var hjemmehørende (3).

I 1600-tallets fattiglovgivning skærpedes holdningen over for de uværdige betlere, og i København fik anstaltsfor sorgen en ny drejning med oprettelse af et tugthus og et børnehus i henholdsvis 1605 og 1621. Det var tvangsarbejdsanstalter, der tjente det dobbelte formål, dels at opbevare og dermed befri borgerne for generende befolkningselementer og dels at fungere som produktionsanstalt med adgang til billig arbejdskraft, som på denne vis nyttiggjordes for samfundet. I 1631 blev for første gang alt tiggeri i København forbudt, idet man her samtidig havde søgt at organisere en fattigforsorg for de værdigt trængende, således at samtlige frivillige pengebidrag blev samlet i offentlige fattigkasser og herfra uddelt efter skøn til byens stakler (4).

På landet opererede lovgivningen derimod stadig med en regulering af tiggeriet ud fra Christian II.s hovedprincip, som dog efterhånden blev udbygget og lagt i lidt mere faste rammer, og de arbejdsuwillige betlere blev, ligesom de københavnske, truet med tvangsarbejde (5). I Christian V.s forordning om betlere fra 1683 (6) gentog man de gamle regler om præsternes pligt til at optegne de rette almisselemmer på lister og tildele dem et tiggertegn samt formane sognefolkene til at understøtte de således indskrevne fattige med diverse livsfornödenheder. Endvidere understregedes det, at alle arbejdsføre personer burde tjene til livets ophold ved arbejde og ikke strejfe omkring og betle.

Statsmagten søgte altså via lovgivning at gribe regulerende ind mod et omfattende og generende betleri. De verdslige myndigheder skulle tage sig af de uværdige tiggere og gøre dem nyttige for samfundet ved at henbringe dem til tvangsarbejde, mens det var overladt de gejstlige embedsmænd at administrere det tilladte tiggeri. Selv om denne forsørgelsesform fulgte princippet om, at hvert sogn sørger for sine egne, så byggede den endnu ved begyndelsen af 1700-tallet udelukkende på den private godgørenhed.

Andre former for forsorg.

Betleriet og afhængigheden af den private godgørelse har dog for de fleste næppe været en attråværdig livsform, så for at sikre sig økonomisk i alderdommen og mod følgerne af forbigående sygdom, ildebrand og anden ulykke, havde landbosamfundet skabt sine egne traditionelle gensidige hjælpeaftaler og aftægtsordninger.

Aftægt. (7)

På landet fungerede fæstegårdens og i mindre omfang fæstehusets aftægtsordning som en betydelig forsørgelsesinstitution. Det 18. århundredes gårdfæster blev i mange tilfælde siddende ved sin gård til han døde, hvorefter enken ofte giftede sig med den nye fæster; men på Sjælland afstod mellem 30% og 35% deres gårde frivilligt, som regel på grund af alder eller svigtende helbred. Den fæstebonde, der således nåede at afgive sin gård i tide kunne i modsætning til gårdforsidderen næsten altid opnå et vist underhold i alderdommen (8).

Gårdforsiddernes gruppe har varieret i størrelse gennem tiderne, men i det 18. århundrede indtil reformtiden i 1780'erne var antallet af gårdmænd, der på grund af fattigdom og afmagt måtte give op og forlade gården i utide, gennemgående langt større end senere, og det sjællandske område var absolut førende i sammenligning med de andre landsdele (9).

Sædvanligvis var det den fratrådte fæstebonde og hans hustru eller enke, som en aftægtskontrakt kunne sikre husly, føde og klæder hos den nye fæster, der i mange tilfælde var en søn eller svigersøn; men også forældreløse børn, ugifte døtre samt invalider og andre uarbejdsdygtige slægtninge blev i en del tilfælde hjulpet via aftægtssystemet.

Adskillige fæstekontrakter fastslår endvidere den praksis, at aftægtsaftalerne fortsatte uændret, selv om gården skiftede fæster flere gange. Det var altså underhold af stedet, det vil sige gården eller huset, der var det naturlige og almindelige forhold, på samme måde som sognet var

kernen i den offentlige forsorgs principper. Og ligesom den offentligt understøttede fattige havde pligt til at være sin kostyder behjælpelig med arbejde i den udstrækning, han eller hun formåede, havde aftægtsnyderen også en naturlig forpligtelse til at deltage i forefaldende arbejde på aftægtsgården. Aftægtsforholdet kan altså ikke betragtes som et ensidigt underholdssystem, men snarere som en gensidig overenskomst.

En nærmere præcision af ydelsernes omfang og art optræder mindre hyppigt i fæstekontrakterne, da aftægtsnyder og -yder som regel, især hvor de var slægtninge, spiste ved samme bord og boede under fælles tag. Kun når der opstod uenighed måtte den nye fæster til at yde de naturalier eller penge, som den gamle fæsters selvstændige husholdning nødvendiggjorde. Der kunne i så fald være tale om en vis kornaftægt eller en aftægt i sædeland, det sidste medførte, at aftægtsfolkene fik f.eks. 2 skæpper sæd i hver vang, som den nye fæster skulle pløje, tilså og høste for dem. Herudover fik aftægtsfolkene normalt foder og græsningsret til nogle få husdyr. Af andre aftægtsydelser kan nævnes bolig, ildebrændsel, adgang til kålhaven, penge og ikke mindst en sømmelig begravelse, når den tid kom.

Mens fæstegården kunne give en tidligere fæster både mad og husly i alderdommen, så formåede fæstehuset i reglen kun det sidste. Fridlev Skrubbeltrang mener - ud fra en undersøgelse i 6 nordsjællandske sogne - at højst ca 5% af husmændene blev aftægtsfolk ⁽¹⁰⁾, men når den nye husfæster nok i betydeligt flere tilfælde tog sig af den forhenværende, var det i højere grad et familieanliggende uden kontraktlig aftale, hvor børn og svigerbørn delte husrum og mad med deres aldrende forældre - i den udstrækning forholdene tillod det.

Når kontrakter alligevel i visse tilfælde blev indgået, var det nok især boligmangelen, der fik en del unge folk, som ønskede at blive selvstændige, til at påtage sig en aftægtsforpligtelse, der efter husets værdi kunne synes urimelig. Måske kunne også udsigten til en mindre arv efter forgængerens fremme aftalens indgåelse ⁽¹¹⁾.

Aftægtsforsorgen sikrede således mangen en aldrende gårdfæster og hans nærmeste et så betydeligt underhold, at det fritog de fleste fra at betle. Ligeledes sikrede gårdmandsenkerne ofte deres fortsatte eksistens ved at gifte sig med den nye fæster. Tilbage var der den for Sjælland ret så anseelige gårdforsiddergruppe, der ligesom flertallet af fæstehusmændene gik en noget mere tvivlsom og økonomisk usikker alderdom i møde.

Gensidig hjælp

De forskellige gensidige hjælpeordninger, der fungerede rundt omkring i landdistrikterne endnu i 1700-tallet, var en form for midlertidig og forebyggende forsorg samt en sikring mod uforskyldt økonomisk ruin. Ordningerne havde rødder langt tilbage i tiden og deres art og karakter kommer især til udtryk i landsbyvedtægterne og senere i hove-rireglementerne, men også Danske Lov og forskellige forordninger omtaler pligten til gensidig hjælp ⁽¹²⁾.

Drivfjederen i de gensidige hjælpeordninger var ikke så meget medlidenhed, som ønsket om at sikre sin egen stilling, hvis ulykken skulle indtræffe. En almindelig form for hjælp var, at man bistod syge naboer f.eks. med udførelse af markarbejde. Foruden arbejdsydelser kunne der blive tale om penge- og naturalieydelser, hvor hjælpens størrelse i begge tilfælde reguleredes efter de ydende nabogårdes størrelse. En forudsætning for at få hjælp var ganske vist at modtageren havde udsigt til at blive rask eller komme på fode igen, for det var ikke meningen, at der af denne vej skulle ydes en varig forsørgelse ⁽¹³⁾.

En af de ret hyppigt forekommende katastrofer var ildebrand, som kunne medføre uoverskuelige økonomiske konsekvenser for den enkelte. Derfor søgte man via landsbylove- ne og den øvrige lovgivning især at regulere og præcisere reglerne for brandhjælp. Vedtægterne indeholdt i denne forbindelse som regel tre forskellige elementer, nemlig 1) brandstøden, som var en ydelse i naturalier og/eller penge, 2) leverance af bygningsmaterialer og endelig 3) arbejds-

ydelser bestående af kørsler og bistand ved genopbygningen (14).

Da brandhjælps-sammenslutningen som oftest kun omfattede en enkelt landsby eller sjældnere et sogn, så kan denne hjælp ikke have betydet fuld dækning af skaden, men kun en vis håndsrækning til genopbygningen, især hvis branden omfattede flere af landsbyens gårde. Derfor blev det, efterhånden som godssystemet vandt frem, mere almindeligt at godsejeren, som jo heller ikke havde interesse i for mange ødegårde, tog del i og udviklede en lignende brandhjælpsorganisation, som trængte den oprindelige vedtægtsbestemte gensidige forsikring i baggrunden. Pligten til at levere bygningsmaterialer og til at betale håndværkerne gik i 1700-tallet mere og mere over til at hvile på godsejeren, mens godsets bønder måtte yde den nødvendige arbejds-hjælp (15).

Den brandlidte havde herudover en anden mulighed, nemlig at blive privilegeret tigger for en tid, idet lovgivningen åbnede mulighed for, at sådanne uforskyldte ulykkesramte kunne anskaffe sig et tingsvidne eller en attest fra sognepræsten som bevis på den lidte skade, og på grundlag af dette bevis kunne han drage omkring og bede om hjælp ikke blot i hjemsoget, men også uden for dette (16). På trods af disse bevisers tidsbegrænsede gyldighed udviklede der sig efterhånden et kraftigt misbrug, således at brandstødsbrevene dels handledes videre og dels anvendtes i et mere permanent tiggeri.

Det er egentlig brandstøden, d.v.s. bidraget fra medlemmerne af den gensidige forsikringsordning, der ændrede karakter og blev en art almisse ydet af medlidenhed, men formentlig stadigvæk med den bagtanke, at almisseyderen hurtigt kunne komme i samme situation som den ulykkesramte.

Privat godgørenhed

Den private godgørenhed ophørte ikke med den offentlige forsorgs officielle indførelse i 1708, den fortsatte i vid udstrækning 1700-tallet igennem og må således omtales som

en eksisterende og særdeles udbredt forsorgsform, der kunne fremtræde på flere måder.

Der var den direkte uddeling af almisser til de fattige - kendte som ukendte - der kom og bankede på døren eller, som man mødte på sin vej. Men netop denne form for privat godgørenhed og dens omfang har vi så godt som ingen konkrete oplysninger om, da det i almindelighed drejede sig om små gaver, som gik fra hånd til hånd uden at blive nedfældet noget steds. Datidens gentagne forbud i fattiglovgivningen og præsternes beklagelser i fattigprotokollerne over de mange fremmede, som underminerede den offentlige forsorg, vidner imidlertid om at betleriet florerede, og der er ingen tvivl om at det var denne form for privat godgørenhed, der - som dr. Skrubbeltrang udtrykker det - "holdt betleriets gryde i kog" (17).

Selv den offentlige fattigforsorg byggede på en blanding af privat godgørenhed og tvungne bidrag, og kirken appellerede til den private godgørenhed ved dens forskellige indsamlinger til fattige. Der indsamledes således under det offentlige fattigvæsens administration frivillige gaver, især i forbindelse med højtidernes gudstjenester, og ved bryllups- og barselsgilder blev fattigbøssen ligeledes båret rundt, se kap. VI,1.

Adskillige steder så den offentlige forsorgs administratorer sig endog nødsaget til direkte eller indirekte at henvise almisselemmerne til betleri. I Himmelev sogn, hvor fattigforsorgen først kom igang omkring midten af århundredet, meddelte præsten i 1751, at ingen af sognefolkene endnu godvilligt havde villet binde sig til noget fast årligt bidrag hverken i penge eller fødevarer, men at de alle var indforstået med at underholde sognets fattige med det nødvendigt, ligesom det hidtil var sket på forsvarlig og upåklagelig måde. Ingen af sognets fattige havde således efter præstens udsagn nødig at søge almisse uden for sognet (18).

Denne ordning godkendtes af fattiginspektørerne ved revisionen året efter, dog mente amtmand Scheel - som præces

for inspektionen i Sømme herred - sig foranlediget til i 1753 at tilføje: "Naar de fattige nyder føden hos sognefolkene forsuarligen, saa er det saaledes vel. Men det skeer neppe, som det bør med mindre af sognepræsten bliver holdt tilsyn og orden samt rigtig inddeeling dermed, hvorom da og hvorledes det skeer hvert aar her i bogen kunde gives forklaring..." (19). Trods amtmandens indsigelse fortsatte denne traditionsbestemte form for forsorg byggede på indensogns betleri og privat godgørenhed. Ellers var det naturligt især i kriseår, at den lovfæstede forsorg havde tendens til at gå i opløsning og erstattes af betleri, se kap. V,1.

Der var dog ingenlunde altid tale om tiggeri for at få del i den private godgørenhed, hvis man skal tro sognepræsten i Kornerup, Andreas Møllerschou, som i 1756 berettede, at ingen af de anførte almisselemmer fik kost eller sæd in natura, men at de mod at gøre lidt arbejde nød "kierlig omgang, som er bedre end den almisse mand kand tegne. NB. de gaar ikke ud at betle" (20).

De lidt større og mere regelmæssige gaver af samme art kan spores i godsernes regnskaber, f.eks. blev der på Selsø gods i 1755-56 uddelt 60 rdl. til godsets fattige (21). Selvom godsernes bidrag til den offentlige fattigforsorg i form af "frivillige" pengegaver ofte var beskedne, og modviljen mod dette frivillige tvangssystem var almindelig blandt godsejerne, så har godsernes andel i fattigforsorgen nok gennemgående haft et mere rimeligt omfang end det, som det offentlige fattigvæsens regnskaber og korrespondancesager sædvanligvis giver udtryk for; man har fra godsejernes side blot ønsket selv at administrere og bestemme, hvem der skulle nyde godt af gaven. F.eks. udgik et almisselem, Hans Gabrielsen, i 1745 af Vallensved sogns fattigvæsen, da han blev antaget til forsørgelse af overkammerherre von Plessen (22). Og i det ovenfor omtalte Kornerup sogn overtog grevskabet Ledreborg simpelthen hele fattigforsorgen i 1760, idet samtlige beboere hørte under grevskabet. Det er måske også tænkeligt, at godsejernes negative syn på

det offentlige fattigvæsens centraliseringstendenser afspejledes i bøndernes uvilje mod at betale en fast årlig afgift eller skat, mens de derimod nok ville udøve en vis form for privat godgørenhed.

Den private godgørenhed kunne tillige fremtræde i form af mere officielle legatstiftelser, hvor renterne af de skænkede kapitaler uddeltes til de fattige. Disse donationer var næsten altid nærmere bestemt ved en fundats eller et testamente, som sikrede kapitalens fortsatte beståen og dens rette anvendelse ud i fremtiden. Administrationen og uddelingen af legaterne blev ofte lagt i hænderne på det lokale fattigvæsens bestyrelse, d.v.s. præsten og hans medhjælpere samt evt. en repræsentant fra godset. I enkelte tilfælde indeholdt fundatsen bestemmelser om, at gaven skulle holdes adskilt fra de offentlige fattigkasser og/eller kun komme det pågældende godsområdes fattige til gode ⁽²³⁾, men for mange af de private stiftelsers vedkommende indgik renten i samme pulje som de offentlige midler, og de optrådte i regnskaberne på linie med det offentlige fattigvæsens andre indtægter ⁽²⁴⁾. Derfor er legatstiftelser her betragtet som en del af det offentlige fattigvæsen og er som sådan behandlet nærmere under kap. V,1. og V,2.

Aftægt, gensidig hjælp og privat godgørenhed var forsorgsformer af stor betydning og med en lang tradition bag sig, og de fungerede sideløbende med den i 1700-tallet nystartede offentlige forsorg, som kun skulle træde til, hvor alt andet svigtede. Det var den private godgørenhed som lovgivningsmagten i 1700-tallet forsøgte at kanalisere over i andre baner, således at almisserne og de frivillige gaver ikke længere skulle uddeles direkte af giveren til modtageren, men indirekte via forskellige fattigkommissioner eller legatbestyrelser.

2. FATTIGFORSORGEN I ANDRE LANDE.

Princippet om at skelne mellem uværdige og værdige tiggere og forsyne de sidste med et tegn på denne værdighed, er kendt tilbage til slutningen af 1300-tallet, hvor man i Spanien søgte at organisere tiggeriet på denne måde. I Skotland kan skikken følges tilbage til omkring 1425, og den holdt sig her til ind i 1800-tallet ⁽²⁵⁾.

I Tyskland blev fattigforsorgen på grund af den politiske splittelse og økonomiske ruin efter krigene i 15- og 1600-tallet først sent en realitet, og i de byer og områder, hvor der var tale om en egentlig fattigforsorg, var udformningen lokalt præget. Men som helhed kan det siges, at det vist nok betragtedes som en kommunal pligt at forsørge sine værdigt trængende ved indsamling af frivillige gaver og ved udstedelse af tilladelser til et lokalt tiggeri, samt skarp forfølgelse af de uværdige med forbud og hårde straffe i form af tvangsarbejde og tugthusstraf. Protestantismen og reformationens negative syn på tiggere og løsgængerer havde uden tvivl stor betydning for den ret hårde og ubarmhjertige linie, der blev ført i Tyskland overfor de arbejdsføre fattige ⁽²⁶⁾.

I det katolske Frankrig var fattigforsorgen indtil revolutionen overvejende under kirkens domæne, og hovedhjørnestenen i forsorgen var hospitalernes pleje af gamle og syge, mens alle andre nødlidende måtte tigge sig til deres underhold. Først i perioden 1789-95 forsøgte man at finde nye og mere effektive veje for fattiglovgivningen, dog uden større held i praksis, idet forslagene aldrig nåede længere end til papiret. For selvom hospitalerne under revolutionen var blevet gjort til offentlige institutioner, så hvilede fattigforsorgen stadig på frivillige gaver samt indtægter fra de fattiges ejendomme og kapitaler ⁽²⁷⁾.

Derimod begyndte nye tanker meget tidligt at gøre sig gældende i England, hvor man i løbet af 1500-tallet gradvist forlod de frivillige indsamlingers princip og delvis indførte mere tvungne skatteudskrivninger til dækning af

fattigvæsenets nødvendige udgifter. De enkelte områders beboere blev således - i forhold til deres ydeevne - pålagt en obligatorisk skat til forsørgelse af det pågældende områdes arbejdsudygtige fattige. Disse tanker og principper, der havde til hensigt at gøre fattigforsorgen til en borgerpligt fremfor et frivilligt anliggende fik deres endelige udformning i dronning Elisabeths berømte fattiglove fra 1597 og 1601 og sammen med "The Act of Settlement" fra 1662, som den for de fattige mere uheldige del af lovgivningen, dannede de grundlaget for engelsk fattigforsorg frem til 1834, hvor en ny fattiglovgivning udkom (28).

Sideløbende med forsorgen af de gamle og staklerne gik man i England også tidligt ind for oprettelsen af arbejds-huse og korrektionsanstalter for de arbejdsdygtige fattige - begyndende i byerne ved slutningen af 1600-tallet og et halvt århundrede senere også på landet (29).

Formålet med den engelske fattiglovgivning var ligesom for den danske 1708-forordning at komme betleriet til livs. Det sammenfald, der tillige er i indhold mellem den engelske og danske lovgivning, byggede netop på erkendelsen af, at dette ikke kunne nås udelukkende af frivillighedens vej, men kun ved indførelse af en vis form for tvungen skatteudskrivning, om end tvangen ihvertfald i den danske lovgivning fremtrådte i modereret form og forklædt under betegnelser som "frivillig gave". Der kan således næppe herske tvivl om, at det især var England, der stod som forbillede og inspirator for den danske lovgivning, som blev en realitet i 1708.

III. 1700-TALLETS FATTIGLOVGIVNING.

1700-tallets fattiglovgivning byggede århundredet igennem på de principper og rammer, som 1708-forordningerne skabte. Nok var der løbende revisioner og gentagelser heraf - især i 1730'erne, men et nyt alt omfattende lovgivningsmæssigt grundlag så først dagens lys år 1800.

1. 1708-FORORDNINGEN OG DENS BAGGRUND.

De to forordninger af 24. september 1708, om henholdsvis betlere i København og betlere i Danmark, d.v.s. i købstæderne og på landet, var i mange henseender en fortsættelse af de gamle principper. Herudover skete der tillige et brud med fortiden, idet betleri generelt skulle ophøre, samtidig med at de fattige - ihvertfald de rette almisselemmer - opnåede en vis ret til at blive forsørget af en offentlig fattigkasse, hvis indtægter ikke kun beroede på privat godgørelsenhed.

Forordningerne var resultatet af en række forhandlinger og betænkninger fremkommet gennem flere års kommissionsarbejde ⁽¹⁾. Det var i første omgang det københavnske tiggerproblem, der blev behandlet, idet der i januar 1702 nedsattes en kommission med dette formål, og her kom man i løbet af 1703 frem til en erkendelse af de mangler, frivillighedsprincippet havde i form af svigtende indtægter. Også tanken om indførelse af tvungne bidrag, hvor frivilligheden svigtede, blev diskuteret, uden at man dog nåede til enighed herom.

På grundlag af kommissionsbetænkningen fra 1703 fortsattes drøftelserne i 1706 og 1707, hvor man stadig stod tøvende over for problemet omkring tvungne bidrag; men man forsøgte til gengæld nu at få udarbejdet en lov, der kunne dække hele landet, idet man vel havde indset, at det ikke vilde være muligt i praksis at løse problemerne i København uden samtidig at finde en tilsvarende ordning for det øvrige land.

In Si friderich den 2.

fierde, af Guds Raade, Konge
 til Danmark og Norge, de Vender og
 Gotlænder, Hertog i de Tyske, hollandske, Hov-
 man og bymesteren, Grev i Olden-
 burg og Breunshof, giør alle vittentligt,
 at i sin vore Konis gøstelig Livs for Guds
 Tals og gøstelig i sin Konis, vore allerna-
 digst indgiuen Forordning og Befalinge,
 saer draget forderlig Gøstelig og kongelig
 omhyggelig for forerdes Gøstige Almene,
 for, saa vore i Liøsteden som paa Landt
 i vore Riger og Lande, som Lundeindtø
 i paadan tilstand, at de sine indtø tilføde
 eller indtøfolding Lunde forstimm, der
 indtø indtøft Lunde vore forstømt,
 og indtø arbrødtim lign indtø forstømt og
 fra Lundeindtø, saa at Røtteri og Lunde
 vore Lunde afstøft, og vore forstømt

Det forslag til en nyordning af fattigvæsenet i hele landet, der således blev fremsat, sendtes til udtalelse forskellige steder; på den konservative yderfløj stod generalprokurør Niels Benzon, som mente at de gamle love var fortræffelige og at man hellere skulle få dem til at fungere fremfor at udstede nye. På den anden yderfløj stod kgl. hofkonfessionarius Peder Jespersen, der med henvisning til forholdene i England - og ligesom i 1703 - gik ind for en ændring af selve fattigforsorgens grundlag, idet han ønskede, at frivillighedsprincippet skulle udskiftes med en skatteudskrivning pålignet efter ydeevne. Endvidere foreslog han en optælling af områdets fattige samt en realistisk opgørelse over de nødvendige midler til deres forsørgelse.

Tanken om tre forskellige forordninger - en for København, en for købstæderne og en for landdistrikterne - opstod hos den kommission, der behandlede sagen i sommeren 1707, hvor man fandt de forskellige områders problemer af vidt forskellig karakter. Ligeledes blev det foreslået, at et totalt forbud mod tiggeri skulle være forudsætningen for borgernes tvungne ydelser.

Efter gehejmekoncillets behandling og approbation af lovforslag og kommissionsbetænkning, den 19. oktober 1707, gik det videre til Frederik IV.s afgørelse. Kongen gjorde ingen indsigelse mod forslaget om påligning af bestemte beløb, når frivilligheden svigtede, derimod foranledigede han en ændring af bestemmelsen om udpantning til inddrivelse af det lovede eller fastsatte bidrag; i stedet skulle de forsømmeliges navne oplæses fra prædikestolen.

Fra kirkehistorisk side har man tillagt pietismen betydelig indflydelse på denne tidlige 1700-tals fattiglovgivning ⁽²⁾, mens Birgit Løgstrups undersøgelse afviser denne tanke, idet hun for det første fastslår, at lovarbejdet allerede var påbegyndt inden Frantz Julius Lytken ankom til København som hofpræst og via dette embede kunne gøre sin indflydelse gældende. Endvidere mener hun, at ingen af de kommissionsmedlemmer, som deltog i det senere lovgiv-

ningsarbejde, havde haft tilknytning til pietistiske kredse (3).

Derimod tillægger hun - sikkert med rette - kgl.hofkonfessionarius Peder Jespersens indflydelse på fattigforordningens udformning stor betydning. For selvom resultatet blev et kompromis, så var det Peder Jespersen der foranledigede de første skridt på vejen til et mere effektivt forsorgssystem ved indførelsen af en begyndende fattigskat, der på landet bedst kunne gives i form af naturalier (4).

Den forordning, som udstedtes 24. september 1708, om fattigvæsenet på landet, var et delresultat af ovennævnte forhandlinger. Forordningen bestod af ialt 25 ikke særlig klare eller logisk opbyggede artikler, og for at anskueliggøre hovedindholdet er der nedenfor forsøgt en omdisponering i tre hovedkategorier: 1) ledelse og organisation, 2) de fattige, 3) forsørgelsesgrundlaget.

Ledelse og organisation

Det gamle princip, at hvert sogn skulle forsørge sine egne fattige (§2), medførte at præsten og hans hjælpere blev den instans, der i det daglige skulle forestå lovens udførelse i praksis. For det første skulle de udarbejde en specification over de forsørgelsesberettigede, der inddeltes i tre klasser efter trang (§3). Præsten og hans medhjælpere skulle dernæst holde opsyn med, at de således indtegnede fattige skikkede sig vel, samt formane dem til flittigt at søge kirken og til ikke at gå udensogns for at betle, men at være tilfreds med den tildelte almisse (§19). To gange om året burde forordningen oplæses fra prædikestolen sammen med fortegnelsen over de indskrevne fattige med oplysning om, hvem de var assigneret til kost (§24). Endelig skulle præsten og medhjælperne sørge for inddrivelse af de lovfæstede indtægter og fordelingen heraf mellem de fattige, ligesom der naturligvis skulle føres årligt regnskab herover (§17).

Over den lokale fattigkomité stod fattiginspektørerne, hvis geografiske område i reglen faldt sammen med herreds-

grænserne. Hvert herreds inspektion skulle bestå af herredsprovsten samt det pågældende områdes herreds- og birkefogeder (§1). Fattiginspektørerne fik tillige med områdets største proprietær ansvaret for og nøglerne til herredskassen. Provsten skulle i forbindelse med sine visitatsbesøg holde opsyn med at forordningen efterlevedes ude i sognene, og evt. mangler og problemer, som han ikke selv kunne klare, skulle indbringes for fattigdirektørerne i København (§16). Hvis en fattig henvendte sig forgæves hos præsten om optagelse blandt de forsørgelsesberettigede, kunne der klages til fattiginspektionen (§11). En gang om året skulle provsten indkalde sognepræsterne og deres medhjælpere til et samlingsmøde, for at regnskaberne kunne blive revideret og evt. problemer diskuteret (§17). Herredsfogedens specielle område var forvaring og videretransport af de fremmede omløbere og betlere, som blev ham bragt. Transporten af betlere til herredsfogeden skulle derimod ske ved offentlig ombud blandt bønderne (§12).

Fattigdirektørerne i København var øverste instans, hvortil inspektørerne kunne henvende sig med forskellige spørgsmål og klager (§9, 11, 16). Over direktionen stod naturligvis den enevældige monark.

De fattige

Forordningen skelnede på traditionel vis mellem to grupper fattige, de rette almisselemmer og de fremmede tiggere. Til den forsørgelsesberettigede gruppe hørte først og fremmest blinde, sengeliggende og dem, som slet intet kunne tjene og dernæst små forældreløse børn. Den der på grund af svagt helbred, mange små børn eller af "andre lovlige årsager" ikke kunne tjene tilstrækkeligt til livets oprettholdelse, skulle også have nogen hjælp (§3). Hvem og hvad der iøvrigt skjulte sig bag udtrykket "andre lovlige årsager" præciseredes ikke; derimod indeholdt 1708-forordningen den nye bestemmelse, at fattige børn skulle have gratis skoleundervisning og bøger, og at ungdommen havde mødepligt, når degnen om søndagen holdt "catechisation" i kir-

ken (§20, 22). Den fattige fik endelig også ret til at blive begravet på sognets regning (§23). Hvis almissenyderen trods advarsler udviste dårlig opførsel, såsom drikfældighed, banden og sværgeren, kunne vedkommende miste sine rettigheder til offentlig hjælp (§17).

Den anden gruppe fattige, som forordningen har bestemmelser angående, er betlerne. Hovedformålet med en nyordning af fattigvæsenet angives i indledningen netop at være at befri landet for denne tiggerplage. Derfor skærpedes forbudet mod betleri ikke alene overfor betlerne selv, men også overfor folk, der husede sådanne (§2).

Forsørgelsesgrundlaget

Sogne- og herredskassernes indtægter skulle dels komme fra frivillige/tvungne pengebidrag fra proprietærer, forpagtere og andre velhavende sognefolk (§8, 9), og dels fra en fast årlig skat på gårdmænd, husmænd og tjenestekarle på henholdsvis 2-4 sk., 1 sk. og 1-2 sk. (§13); denne sidstnævnte fattigskat skulle via herredskassen gå til dækning af udgifter for omløbere.

Den egentlige fattigforsørgelse påhvilede imidlertid sognefolkene, d.v.s. især bønderne, som pålignedes en "frivillig" ugentlig eller månedlig naturalieafgift. Præsten skulle her som iøvrigt gå foran med et godt eksempel (§4).

Som sikkerhed for at de fattige virkelig fik det budgetterede underhold gav forordningen visse garantier, idet de dårligst stillede bønder skulle betale straks efter indhøstningen, mens de mere sikre kunne vente til senere (§7). Blev betalingsfristen overskredet, skulle præsten fra prædikestolen påminde restanten om sin pligt, og hjalp det ikke, skulle der inden 14 dage sendes bud til amtmanden eller proprietæren angående udpantning (§6).

Når et sogn med mange fattige ikke selv evnede at klare sin forsørgelsespligt, kunne et bedrestillet nabosogn få tildelt nogle af det dårligt stillede sogns fattige (§10). Ligeledes skulle et evt. overskud fra herredskassen fordeles mellem herredets fattige efter inspektørernes anvisning.

Med 1708-forordningen var der hermed skabt en administrativ, tilsyneladende funktionsdygtig ramme omkring den offentlige fattigforsorg, hvor især finansieringen - foranlediget af bl.a. Peder Jespersen - rummede visse nye elementer efter engelsk mønster. Om end den tvungne ligning efter skattheyderens tilstand og evne, foretaget på grundlag af et forudberegnet overslag, var udtrykt i meget forsigtige vendinger, så må man anse dette forsøg som oprindelsen til nutidens kommunale indkomstskatter. I virkeligheden var det, der skete, en slags rationalisering og socialisering af betleriet, idet de almisser, som folk før på frivillig basis gav direkte til de enkelte tiggere, nu skulle indbetales til det offentlige, som så fordelte pengene videre (5).

2. 1730'RNES FATTIGLOVGIVNING.

1700-tallet igennem udstedtes en række påbud i form af forordninger, reskripter og plakater, som gentog, fornyede og præciserede 1708-forordningen og tidligere lovpåbud, specielt mod tiggeriet. Man får her et klart indtryk af myndighedernes håbløse og tilsyneladende lidet effektive kamp mod dette onde. Der kom ikke alene forbud mod tiggerne, men også forbud mod at uddele almisser på vej og gade, forbud for skippere og færgemænd mod at overføre betlere fra en landsdel til en anden, samt henstillinger til lokale myndigheder om at føre nøje tilsyn med fremmede betlere.

I 1730'rne udstedtes der ud over forbuddene mod betlere en del forordninger og reskripter, som søgte at få 1708-forordningens forsorgsprincipper til at virke bedre i praksis. Det var en periode, hvor regeringen iøvrigt udfoldede stor virkelyst til at gribe regulerende ind i samfundsforholdene f.eks. med Stavnsbåndets indførelse i 1733 og forskellige økonomiske forholdsregler. Af den første forordning fra 6. oktober 1731 fremgår det, at 1708-forordningen på grund af de vanskelige tider samt forsømmelse ikke var blevet efterlevet, som den burde, derfor genindskærpedes

disse regler.

I 1732, 28. marts, kom der et reskript om hvordan de fattiges underhold på landet skulle være. Her redegjorde man specielt for de fattiges omgangsbespisning, hvorved den fattige skulle spise hos en bonde 1-2 dage om ugen, alt efter bondens omstændigheder og mængden af fattige i det pågældende sogn. Omgangsbespisningen er ikke nævnt i 1708-forordningen, her tales der udelukkende om naturalieydelser. Argumenterne for spisning hos bønderne var, at den fattige ikke forstod at administrere og økonomisere med deres tildelte ration, hvorfor de i perioder blev tvunget ud i betleri. Endvidere udlovede bonden ofte mere end han kunne holde, og når føden hos ham undertiden var temmelig knap, så ansås det for rimeligt, at almissenyderen tog til takke med det, bonden formåede at sætte på bordet. Som modydelse for maden skulle den fattige så vidt muligt gøre arbejde for bonden på bespisningsdagen.

Den 5. februar 1734 udstedtes et reskript, som dannede grundlag for nogle administrative ændringer, og som skærpede tvangen for pengeydelser til fattiggassen. Herreds- og birkefogederne skulle nu ikke længere fungere som fattiginspektører, idet man stillede spørgsmålstegn ved disse retsbedsmænds vederhæftighed som forvaltere af de fattiges midler. I deres sted indtrådte amtsforvalteren, amtskriveren eller regimentsskriveren som medlemmer i landets fattiginspektioner (§3), det var lokale embedsmænd der i forvejen havde til opgave at opkræve skatter. For yderligere at udbygge den økonomiske udligning sognene imellem, som svagt påbegyndtes i 1708, ophævede man nu sognekasserne, således at alle pengemidler fremover skulle indgå til herredskasserne, dog skulle sognepræsterne have "en del penge" udbetalt til dækning af løbende udgifter (§4). Fordelen ved denne ordning skulle være at herredets fattige sogne kunne blive hjulpet af de rige sogne (§5).

Virkningerne af dette svage forsøg på at centralisere og bryde med den traditionelle lokalt styrede sogneforsorg, er tidligere blevet anført som nærmest katastrofale ⁽⁶⁾,

fordi interessen hos folk for at bidrage til fattigvæsenet herved skulle være blevet væsentligt svækket. I denne forbindelse må man imidlertid gøre sig klart, at det kun var kontantbidragene, som fremover skulle forvaltes af herredskasserne, mens kostforsørgelsen, som må anses for en nok så væsentlig del, forblev under sognets administration. At sognekasserne så i vid udstrækning i praksis fortsatte deres eksistens - ligesom nye blev oprettet, og at loven dermed næppe fik nogle radikale følger hverken for det sjællandske eller fynske område, omtales nærmere under kap. VI, 1.

Hvorvidt man fra lovgivernes side har haft en vis forudelse om udligningsparagraffens evt. negative indflydelse på betalingslysten, eller om man blot på forhånd havde konstateret frivillighedsprincippet mangler, fremgår ikke direkte, men i 1734-reskriptets næste to artikler skærpedes betalingstvungen. For det første skulle restancer af den årlige pengeafgift fra gårdmænd, husmænd og tjenestekarle fremover inddrives ligesom de kongelige skatter (§6). For det andet skulle proprietærer og andre velhavere, som viste sig uvillige, af stiftsøvrigheden ansættes til et vist beløb, hvorefter amtsforvalteren skulle indkræve beløbet på lige fod med de kongelige skatter.

At der imidlertid har været visse problemer omkring udligningsreglen fremgår af reskript af 6. november 1739 (§11), som foreslog, at der udstedtes en kgl. forordning til dokumentation af at sognekassernes ophævelse til fordel for herredskasserne ikke kun var fattiginspektørernes eget værk. Som det ses af kap. VI og s.20ff var det nok især godsejerne, der formåede at gøre vrøvl over og yde modstand mod denne udligningsregel, da bøndernes tilskud, som omtalt, var uberørte af den. Samme tendens kan tillige spores i de privatstiftede legater, som udtrykkelig skulle forbeholdes godsets fattige og være herredskassen uvedkommende, se kap. II, s. 21. Godsejeren har formentlig nødtigt ville afgive noget af sin lokale magtposition til andre instanser, specielt ikke når det drejede sig om regulær skat-

teudskrivning.

I et tillæg til reskript af 6. november 1739 ⁽⁷⁾ fremføres fire hovedårsager til at betleriet endnu ikke var blevet afskaffet trods de gjorde foranstaltninger. Først og fremmest var der folks uformuenhed og den tiltagende fattigdom, som medførte at fattigvæsenets indtægter ikke slog til.

Men fattigvæsenets indtægtssider forsøgte man kun i meget spage vendinger at rette op på, f.eks. skulle den fattige ved indskrivning hos præsten, lade sine ejendele optegne, så man havde styr på, hvor meget der skulle tilfalde fattigkassen efter almissenyderens død (§6). I 1735 var der kommet et reskript, som bestemte, at den afdøde fattiges ejendele skulle bortauktioneres uden salær. Helsingør hospitals tavle ⁽⁸⁾ skulle skifte navn til "de fattiges tavle" samtidig med at afgiften til Helsingør hospitals fattige blev fastsat til et bestemt beløb, og hvad der herudover blev indsamlet, skulle komme sognets egne fattige til gode (§10). Man åbnede endvidere mulighed for at der nu efter direktionens anvisning også kunne ske en vis udligning imellem rige og fattige herreder, da der fandtes større områder som f.eks. Stevns, hvor det ikke var muligt at skaffe de fattige nødtørftigt underhold efter forordningen (§8).

Som en anden hovedårsag til, at den tidlige fattiglovgivning ikke var bragt til udførelse nævnes slaphed, manglende alvorlighed, angst for at genere visse folk og det værste, at nogle "sætte sig plat derimod". Derfor burde direktørerne og inspektørerne have større myndighed og sanktionsmulighed. Allerede i 1735, 26. august, blev der udstedt et reskript med det formål at få "efterladende og uvillige" præster til at rette sig efter lovens og fattiginspektørernes ordre, hvorfor der blev indført bødestraf ved udeblivelse af mandtal og regnskaber. Samme regel gentages i 1739-reskriptet, hvor det tillige bestemmes at fattiginspektørerne skulle returnere en oversigt over de fattiges forplejning året igennem (§13).

Af andre administrative bestemmelser i 1739-reskriptet

var der den vigtige, at amtmanden som præces skulle forestå inspektionen over de fattiges væsen, dels for at aflaste stiftsbefalingsmanden og biskoppen, der som fattigdirektører fik ret så mange sager ind til afgørelse, se kap. IV, 3. s.48 f, og dels fordi amtmanden på grund af den kortere geografiske afstand havde et bedre kendskab til de lokale forhold; dog skulle klager over fattiginspektørerne stadig gå direkte til fattigdirektørerne (§1), og det ville i praksis sige stiftsøvrigheden (§14).

1739-reskriptet havde også forskellige administrative indgreb mod betleriet, bl.a. anbefaledes det, at hvert sogn skulle ansætte en af de stærkeste fattige som lønnet bettel- eller stodderfoged, til at holde sognet ryddet for fremmede betlere, sådan som man kendte det fra købstæderne.

De to sidst anførte hovedårsager til forordningens delvise fallit var mangel på tugt- og arbejdshuse i provinsen, og en manglende afsondring af militære fattige fra de civile fattige. Det sidste havde man forsøgt at få en ordning på ved reskripter af 14/5 1734 og 26/3 1735, hvor det bestemtes, at militære betlere, som i de første 6 år efter afskedigelsen blev taget i betleri, skulle henhøre under militæretaten, men hvis han først efter 6-års perioden havde måtte ty til bettelstaven, så skulle han antages til forsørgelse af det civile fattigvæsen. Hvad angår tugt- og manufakturhusenes andel i fattigforsorgen henvises til kap. V, 2.

Den ret kraftige indsats, der blev gjort inden for fattiglovgivningen i 1730'erne, viser tydeligt, at man nu virkeligt ønskede at få et fungerende fattigvæsen op at stå, nemlig det forsorgssystem, som 1708-forordningen dannede grundlag for, men som på grund af uheldige ydre omstændigheder som pest, krig og landbrugskrise mislykkedes i starten. 1730'ernes lovgivning var i det væsentligste en gentagelse af 1708-forordningen uden større fornyelser, men alligevel med en vis stramning og administrative ændringer, der byggede på de foregående års dårlige erfaringer ⁽⁹⁾.

3. TIDEN FREM TIL SOCIALREFORMEN I 1802/03.

Efter 1739 faldt der indtil slutningen af århundredet ro over den del af fattiglovgivningen, som beskæftigede sig med den gruppe af fattige, der blev betragtet som forsørgelsesberettiget. Derimod fortsatte man århundredet igenem kampen mod betleriet. Der oprettedes tugt- og manufakturhuse, og der udstedtes påbud om hvem, der skulle indsættes her. Den 18. marts 1778 kom der en ny stor forordning om, hvordan der skulle handles med fremmede betlere. Det var i hovedtræk en gentagelse af 1708- og 1731-forordningernes paragraffer om betlere, idet der fortsat fremsattes trusler mod arbejdsføre tiggere om tvangsarbejde i fæstning eller tugthus.

Lovgivernes syn på, hvem de fattige var, havde hidtil sit udgangspunkt og baggrund i understøttelsesspørgsmålet, hvorved der opstod en meget rigoristisk skelnen baseret på ydre symptomer mellem to kategorier af fattige, nemlig de værdige og de uværdige. De værdige fattige var dem som af biologiske og individuelle årsager ikke kunne forsørge sig selv, altså på grund af alder eller sygdom, hvorfor de blev anset som de virkelig fattige, der var berettiget til hjælp fra andre. De uværdige var dem som kunne arbejde, men som af forskellige årsager, ofte samfundsbetingede som arbejdsløshed og krisebestemt fattigdom, alligevel ikke magtede at forsørge sig og sine.

Lovgiverne havde hidtil ikke betragtet raske og arbejdsføre mennesker som fattige med behov for hjælp, uanset om arbejdsmulighederne svigtede og sulten plagede. Der var i 1700-tallets samfund iøvrigt ikke langt mellem potentiel fattigdom og virkelig nød, idet samfundets socialt lavere lag var en konstant udsat risikogruppe når misvækst, brand, pest, krig og anden nød meldte sig.

Denne skelnen mellem værdig og uværdig, som lovgivningen gav så klart udtryk for, blev, som det senere vil fremgå, en deling der godtages af embedsmændene, som dog ofte også satte lighedstegn mellem værdig og fastboende samt mellem

uværdig og fremmed. På denne måde kunne tolkningen af hvem, der var værdig og uværdig til at modtage hjælp fra det offentlige fattigvæsen i praksis mildnes noget alt efter de lokale administratorers, d.v.s. præsten og hans medhjælperes, vurdering og sindelag.

Selvom 1778-forordningen ikke bar præg af det, så var der imidlertid ved at ske en begyndende erkendelse af, at den udbredte arbejdsløshed var en væsentlig faktor i fattigdoms- og dermed i forsorgsproblematikken, en faktor som den hidtidige lovgivning ikke havde taget højde for.

En kraftig forøgelse af de omvandrende tiggeres antal som følge af en dyrtidsperiode omkring 1770 medførte, at stiftsøvrigheden for Sjælland indhentede en række betænkninger fra områdets fattiginspektioner om årsagen til det voksende betleri, og om hvilke midler man kunne anvende for at hindre det.

Et gennemgående træk i svarene var, at man på en eller anden måde måtte beskæftige de mange ledige hænder, hvad enten det blot var ved oprettelse af et lokalt beliggende lager af hør, blår, hamp m.v., eller det var ved anlæggelse af en fabrik inden for hvert godsområde eller i det mindste i hvert amt, sådan som det med godt resultat var gjort på Kragerupgård i Løve herred ⁽¹⁰⁾. Herudover burde der efter fattiginspektørernes mening midt på Sjælland indrettes et tugt- og manufakturhus i stil med det i Stege, hvortil alle omstrefjende og ingensteds hjemmehørende betlere, kunne indsættes. Nogle fattiginspektører mente, at der på heredsbasis skulle oprettes et offentlig manufakturhus, hvor alle fattige, både børn og voksne kunne skaffes arbejde og dermed føde; men hvis der var over 2-3 mil "førtes ikke lettelig nogen dertil" ⁽¹¹⁾.

I den økonomiske debat, som århundredets sidste årtier affødte - både i Danmark og Europa, kom de sociale forhold til at spille en forholdsvis fremtrædende rolle. Dyrtid og krise i forbindelse med den amerikanske uafhængighedskrig havde sat sine spor, mest naturligvis i de krigsførende lande, og England var da også det første land til at

gribe regulerende ind, idet man i 1782 med Gilbert's Act forsøgte at bedre for sorgen og beskæftigelsen af de fattige. Loven opererede med tre kategorier af fattige, nemlig de uarbejdsdygtige, de arbejdsvillige arbejdsløse og de arbejdssky løsgængere. Det var ikke en lov, der ændrede grundlaget for de elisabethanske fattiglove, men det var en udvidelse heraf, fordi man nu anerkendte det offentlige pligt til også at hjælpe de arbejdsløse ved at skaffe dem arbejde ⁽¹²⁾.

Forsorgs- og beskæftigelsesdebatten i Danmark var som nævnt så småt startet allerede i 1770'erne, men fra midten af 1780'erne kom der rigtig fart i den, specielt da der fra regeringens side i oktober 1787 blev nedsat en kommission til undersøgelse af fattigvæsenet på landet og i købstæderne. Denne fattigkommission foretog en rundspørge til landets lokale fattigvæsens administratorer, hvad der foranledigede offentliggørelse af en del småskrifter med forslag til fattigvæsenets bedre indretning. Det omfattende tiggeri og arbejdsløshedsproblematikken gjorde sig kraftigt gældende overalt i disse skrifter.

Der var forslag, hvis hovedtanke bestod i at "alle arbejdsføre maae overlades til dem selv, og de arbejdsvillige af dem næsten aldrig sees at mangle, faar nøden at lære de dovne at arbeide, og det maae de lære, naar betleriet alvorlig hemmes" ⁽¹³⁾. Men nok så mange forslag indeholdt planer om en mere aktiv beskæftigelsespolitik kædet sammen med en forbedret for sorgung af de uarbejdsdygtige.

Sammen med de indsendte oplysninger om fattigvæsenets tilstand udbad kommissionen sig de lokale sogneregnskaber for årene 1786 og 1787. Dette materiale behandledes i kommissionen og dens sekretær I.H. Bärens udgav i 1790 et omfattende tabelværk herom. Først herefter i 1790 og 1791 fremkom kommissionen med sine første betænkninger ⁽¹⁴⁾, der kom til at danne grundlag for forordningen af 9. marts 1792 om fattigvæsenets indretning og bestyrelse i København, som igen blev afløst af et reglement af 1. juli 1799 for Københavns fattigvæsen. For købstæderne og landet fik kommissio-

nen derimod aldrig udarbejdet nogen forordning (15).

Ved en cirkulæreskrivelse af 6. december 1800 påbegyndte Danske kancelli en ny runde med indhentning af oplysninger om fattigvæsenets tilstand og med udgangspunkt i to fuldt udarbejdede forslag indsendt af sognepræst E. Hammond fra Brøndby Øster og Vester samt af amtmand P.Chr. Stemann fra Sorø, udarbejdede kancelliet en "Plan til Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse på Landet i Sjælland" (16).

Med enkelte ændringer ophøjedes denne plan året efter til lov (17), og hermed havde landdistrikterne fået en ny stor sociallov, som måske ikke i idègrundlag var så forskellig fra 1708-forordningen, men ved sin fastere opbygning og mere præcise formulering, var det nok et bedre udgangspunkt for de lokale myndigheder (18).

IV. FATTIGVÆSENETS ADMINISTRATORER OG DERES FUNKTIONSSOMRÅDER.

1. DE LOKALE ADMINISTRATORER

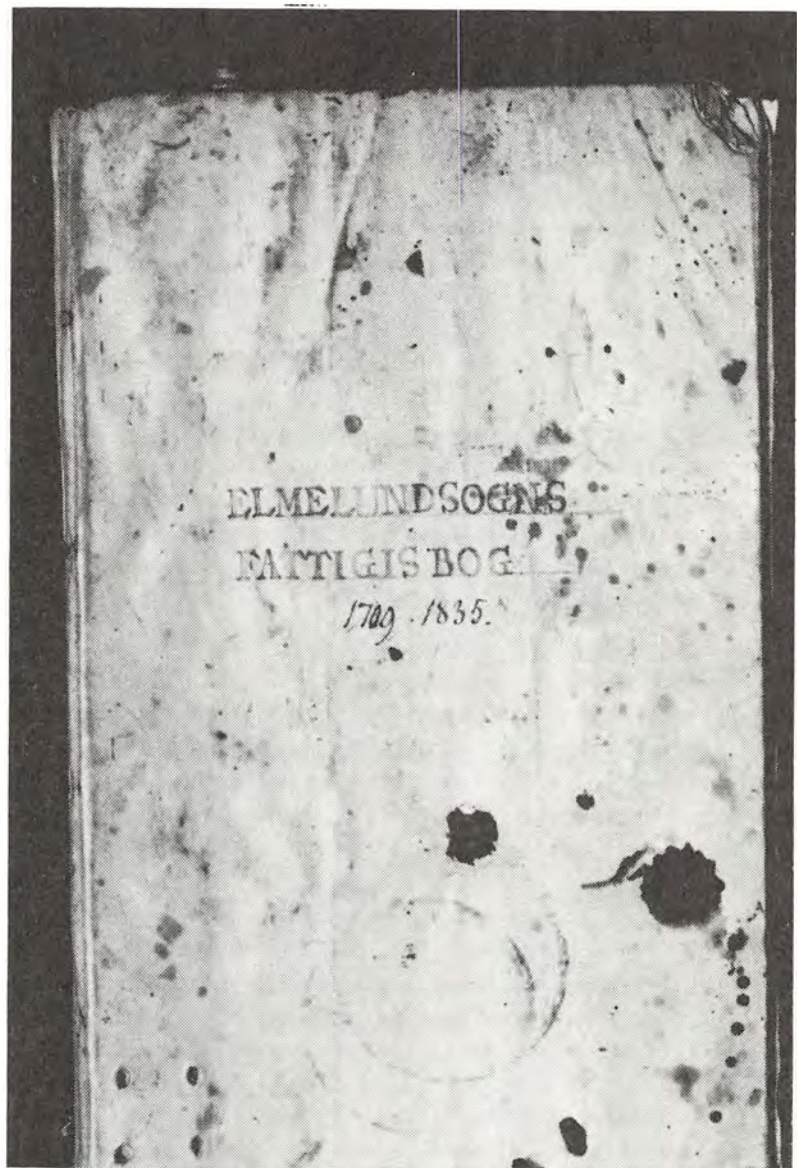
Til at administrere og forvalte den lovgivning, som er skitseret ovenfor, betjente fattigvæsenet sig af en række gejstlige og verdslige embedsmænd på forskellige niveauer. De lokale administratorer var nederste led i pyramiden, og da de havde den direkte kontakt med lovgivningens genstand - de fattige - så var det i realiteten disse lokale fattigkommiter, der skulle formidle lovgivningen i praksis.

I den lokale fattigkommité sad sognepræsten som født medlem og som præses, idet det var ham, der skulle stå til ansvar over for den højere og kontrollerende instans - fattiginspektionen. Til at hjælpe sig havde præsten 3-4 medhjælpere, der udvalgte ved borgerligt ombud blandt de "vittigste og bedste sognemænd" (1).

Præsten.

Sognepræsten havde også før 1708-forordningen forestået fattigforsorgen, idet han havde organiseret det indensogns betleri, indskrevet de fattige og udleveret dem et tegn på, at de var at anse for lovlige betlere. Han stod ligeledes for uddelingen af de penge, som ad frivillighedens vej var indkommet i de fattiges tavle og blok.

Det nye, der blev pålagt præsten og hans hjælpere ifølge 1708- og 1731-forordningen, var for det første, at de pengeindtægter, som var kommet til, ændrede præstens stilling til, ud over at være en mere neutral pengeindsamler, også at skulle fungere som en slags skatteopkræver. For det andet skulle der nu i en bog føres nøjagtigt regnskab over de fattiges indtægter og udgifter. For det tredje skulle han få bønderne til at udlove og tegne sig for et bestemt årligt bidrag i naturalier, og han skulle selv gå foran med et godt eksempel (2). Endvidere skulle der udarbejdes en oversigt over, hvad de fattige behøvede, samt en forde-

lingsplan, således at den fattige efter behov fik assigneret et vist antal gårdmænd. Endelig var det også præstens pligt at holde et vist opsyn med de fattiges levned og forhold, særligt med henblik på, om de gik ud for at betle og om de flittigt besøgte kirken (3).

Det var altså en hel anden aktiv og arbejdskrævende rolle præsten havde fået tildelt via 1708-forordningens omorganisation af fattigvæsenet. Præstens initiativ og interesse for at udføre denne embedspligt må formodes at have haft afgørende betydning for resultatet. Men selv med en nok så god vilje formåede præsten ikke altid at stille noget op imod den i perioder udbredte og enormt store fattigdom samt imod de ydende sognefolks modvilje overfor det nye tvangssystem.

Præsten var i sine bestræbelser - positiv eller negativ - også afhængig af sine overordnede aktivitet, d.v.s. fattiginspektørerne og fattigdirektørerne. Den lovgivningsmæssigt bestemte ramme var ret bred og krævede mere detaljerede instrukser, som dels skulle komme fra de to nævnte instanser og dels skulle følges op i form af stadigt tilsyn og krav til præsternes embedsførelse på dette punkt.

Hvad enten dette tilsyn fra de overordnede instanser fungerede eller ej, så kan resultatet af de fælles anstrengelser delvis aflæses i de eksisterende årlige regnskaber, som præsterne har ført og kommenteret. Den omhu, hvormed disse regnskaber er ført, svinger en del, og i takt hermed begrænses deres historiske kildeværdi. Men samtidig fortæller de, at præsternes embedsførelse, hvad fattigvæsenet angår, også har været udført med en vis variation og enkelte steder, blev den slet ikke udført.

Som eksempel på det sidste kan nævnes Everdrup sogn, idet den nytiltrådte sognepræst, hr. Bertel H. Grube i 1763 indrettede en fattigvæsensprotokol med følgende ord til indledning: "Da jeg ved min ankomst her till meenigheden ikke forefandt nogen ordentlig fortegnelse paa eller indretning af de fattiges allmisse og regnskabeer, lod jeg de daværende medhjelpere ... kalde till mig, og med deres raad

gjorde følgende repartition over de fattiges kornalmisse, paa det at samme maatte saavidt mueligt er, sættes paa en viss og bestandig fod..." (4).

Selvom man i flere sogne som følge af 1708-forordningen straks tog initiativ til at indrette en fattigprotokol og dermed også udførelsen af den lovpåbudte fattigvæsen i praksis, så er det kun på Møen i Keldby og Elmelunde sogne, at vi trods de efterfølgende kriseår har vidnesbyrd om en delvis fortsættelse af den efter 1708 påbegyndte offentlige fattigforsorg, hvorimod tilsvarende spæde forsøg andre steder hurtigt brød sammen igen for først at blive genoptaget i 1730'erne, se kap. V, 1. og bilag nr. 1.

Når det lykkedes på Møen i mindst de to ovennævnte sogne, hvorfra vi har bevarede fattigvæsenetsprotokoller, så er det vel tænkeligt, at det her ligeså meget har været fattiginspektionens fortjeneste som de enkelte sognepræsters, bl.a. fordi de to sognes protokoller er præget af ret stor ensartethed (5).

1730'ernes generelt mere effektive gennemførelse af fattigvæsenets forordninger og reskripter må uden tvivl også ses på baggrund af dette samspil mellem de administrative instanser. Lovgivningen i 1730'erne blev på forskellig måde fulgt op, f.eks. har vi fra flere herredsprotokoller beretning om, at fattiginspektørerne foretog en rejse rundt til de enkelte sogne i februar 1735 og 1736, dels for at gøre sig bekendt med fattigvæsenets tilstand og dels for at vise almisselemmerne, hvem de kunne klage til, når de manglede noget til deres ophold (6).

Fattiginspektørerne må åbenbart på deres rundrejse have fundet adskillige mangler, siden der i august 1735 udstedtes et reskript med det formål at sætte efterladende og uvillige præster igang med at efterkomme lovens og fattiginspektørernes ordrer (7). Endvidere sørgede man for fra højere instans at udsende modelmateriale, hvorefter regnskaber og mandtallet skulle udarbejdes (8).

En yderligere opsamling skete muligvis, sådan som det var tilfældet i Antvorskov-Korsør amt i 1740, efter at amt-

mændene ved reskript af 6. november 1739, §1 blev udnævnt til præses for fattiginspektionen. I Antvorskov-Korsør amt blev det ved første inspektionsmøde gjort op, hvordan forholdene var rundt omkring i amtet og resultatet var, at provsten for Øster Flakkebjerg herred, Chr. Nold, kunne fremlægge regnskabsprotokollen for samtlige sogne, mens man i Vester Flakkebjerg herred havde indrettet protokoller i ca. 2/3 af sognene. I Slagelse herred havde der hidtil ikke været indrettet en regnskabsprotokol nogetsteds ⁽⁹⁾. Ved næste års samling i februar 1741 kunne det konstateres, at "alle" såvel herreds- som sogneprotokollerne var indkommet og gennemgået. De tre sogneregnskaber, der er bevaret fra Slagelse herred, blev alle påbegyndt i 1740 ⁽¹⁰⁾.

Når fattigforsorgen var blevet iværksat, skulle præsten i henhold til 1708-forordningens § 17 en gang årlig deltage i et møde med fattiginspektørerne, som ved samme lejlighed efterså regnskaberne og indførte anmærkninger i protokollen over eventuelle mangler i regnskabets førelse eller ved de tidligere indsendte fattigskattemandtaller og kostinddelinger. Mange anmærkninger drejede sig om præstens manglende forklaring på afdøde almisselemmers efterladte ejendele ⁽¹¹⁾. I enkelte tilfælde kunne sådanne skriftlige meningsudvekslinger mellem præsten og fattiginspektionen blive ret så bitre ⁽¹²⁾, og måske ende med, at præsten blev tvunget til at betale mulkt under trussel af militær eksekution ⁽¹³⁾.

Gennemførelsen af 1700-tallets forsorgslovgivning i praksis medførte således en regulær forøgelse af præstens embedspligter. En række faktorer havde indflydelse på hvordan præsten som lokaladministrator evnede at udføre disse pligter. Der var dels hans eget initiativ og interesse for sagen, men da han tillige var underlagt et vist opsyn fra oven i udførelsen af sine embedspligter, så har denne overordnede administrative instans vist sig ikke at være uden betydning for fattigforsorgens reelle og positive gennemførelse. Samtidig var han også udsat for et skiftende pres fra de betalende sognefolks side, da disse ikke altid var lige samarbejdsvillige, hvad enten dette nu skyldtes mang-

lende evne eller manglende vilje. Præsten var de lokale sognekommiteers førstemand, og de øvrige medlemmer, de såkaldte medhjælpere, var valgt blandt disse mere eller mindre samarbejdsvillige sognefolk.

Medhjælperne.

Medhjælperinstitutionen kendes tilbage til forordningen af 27/3-1629 ⁽¹⁴⁾. Til at begynde med var deres arbejdsområde især kirketugten, men i Danske Lov indgik kravet til dem om at søge de fattiges gavn ⁽¹⁵⁾.

Ifølge forordningen af 24. september 1708, §2 skulle præsten have 3-4 af de bedst egnede sognefolk beskikket til at hjælpe sig med at udføre de opgaver, som præsten nu var blevet ansvarlig for. Medhjælpernes funktion ud over den rådgivende og medhjælpende har nok også været en slags sikring for både den ydende og nydende part imod præstens eventuelle overgreb.

Det at være medhjælper har uden tvivl krævet en indsats, hvilket sognepræsten i Vig-Asmindrup gav til kende i sit forslag til fattigvæsenets forbedring. Han mente, at medhjælperne havde så stort besvær ved at være i de fattiges tjeneste, at de til gengæld burde tildeles et mindre privilegium i form af lettelse for andre byrder, for at fremme deres lyst til at forblive i hvervet ⁽¹⁶⁾.

Medhjælperne kunne søge fritagelse for det ulønnede erhverv efter 3 års forløb, hvis der ellers fandtes andre til at overtage det ⁽¹⁷⁾. Deres funktionstid i praksis lå nok betydeligt over de 3 år. I Elmelunde og Tystrup-Haldagerlille sognes regnskabsbøger er medhjælpernes navne anført årligt hele århundredet igennem, og det er derfor muligt at følge de skete udskiftninger. I perioden 1728-1802 optrådte der ialt 18 medhjælpere i Elmelunde sogn og den gennemsnitlige funktionsperiode var på 12,2 år fordelt mellem 2 til 30 år ⁽¹⁸⁾. Fra 1728 til 1761 var der 4 medhjælpere, men efter 1762 nedsatte man antallet til 2. I Tystrup-Haldagerlille sogne var medhjælpernes antal gennem hele århundredet på 2 og den gennemsnitlige funktionsperiode var her

12,5 år.

Det var altså i disse to sogne almindeligt, at medhjælperne forblev i deres erhverv i en lang række år, hvilket uden tvivl har kommet de fattige til gode. Det er muligt, at forholdet var anderledes i mindre velfungerende sogne, men herom mangler der oplysninger i kildematerialet.

2. FATTIGINSPEKTØRERNE.

Den administrative instans over sognet og sognekomiteerne var herredet og fattiginspektørerne. De enkelte fattiginspektioner var til at begynde med sammensat af provsten og herreds- eller birkefogederne ⁽¹⁹⁾, men fra 1734 blev herreds- og birkefogederne afløst af amtsforvalteren, amtskriveren eller regimentsskriveren ⁽²⁰⁾, og endelig i 1739 blev amtmanden udnævnt til medlem og præses for fattiginspektionen ⁽²¹⁾.

Før 1739 skulle så godt som alle inspektørernes sager forelægges fattigdirektionen til afgørelse og da denne ikke så ofte var samlet desangående, kunne der blive en særdeles langsommelig administration af sager, som tit krævede hurtig handling. Derfor anså man amtmanden - med sit større kendskab til lokale forhold end fattigdirektørerne - for nok så kompetent til at aflaste direktørerne. Endvidere havde amtet i forvejen med fattigvæsenet at gøre, når der skulle inddrives restancer af frivillige gaver m.v.. Trods alle fremtidige sagers behandling og afgørelse på amtsplan, så skulle eventuelle klagesager over inspektørerne dog stadig indgå direkte til stiftsbefalingsmanden og biskoppens undersøgelse ⁽²²⁾.

Kilderne til belysning af fattiginspektørernes virksomhed er dels herredsregnskabsprotokollerne og dels amternes forhandlingsprotokoller. Da dette materiale i dag befinder sig både i amtsarkiverne, amtstuearkiverne og provstearkiverne, så må det sluttes, da protokollerne ikke i sig selv oplyser noget herom, at der har været en vis variation o-

ver hvilket af de tre embeder, der foranledigede regnskaberne ført. Amtsfattigvæsensprotokollerne blev dog uden undtagelse ført under amtmandens regi.

Provstens deltagelse i fattiginspektionen foregik uændret hele århundredet igennem. Hans funktion var først og fremmest at formidle den direkte kontakt til sognene samt i forbindelse med sine visitatsbesøg at føre tilsyn med forordningens udførelse. Indtil 1734/39 var han alene om tilsynet med og administrationen af den positive del af fattigforsorgen, idet herreds- og birkefogederne tog sig af de mere politimæssige opgaver, nemlig betlerne.

Amtsforvalterens funktion har mest været af regnskabs- og pengeopkrævningsmæssig karakter, en opgave der indtil 1734 havde været pålagt herreds- og birkefogederne, men tilsyneladende med mindre heldige resultater, idet reskriptet fra 1734 giver udtryk for manglende vederhæftighed i de sidstnævntes embedsførelse. Endvidere har amtsforvalteren skullet træffe foranstaltninger med de indbragte betlere.

Fattiginspektionens fællesanliggende var det årlige eftersyn af sogneregnskaberne, fordeling af herredskassernes egne midler og behandling af diverse indkomne sager. Før 1739 blev de fleste sager som nævnt blot videreekspereret til direktionens afgørelse.

I Antvorskov-Korsør amtkommissionsprotokol ⁽²³⁾ blev der i perioden 1740-53 indført både mødereferater og brevkopier, og det er således muligt at få en fornemmelse af, hvilke sager amtsinspektionen behandlede. Som eksempel er udvalgt året 1743, hvor der på det årlige møde på Antvorskov slot behandlede ialt 9 punkter udover revisionen af sogneprotokollerne. Af disse 9 sager drejede de 5 sig om problemer i forbindelse med den frivillige gaves betaling og der var tre bevillingssager med hensyn til forældrelose børns underhold. Endelig var der et spørgsmål fra en sognepræst, som videresendtes til direktørerne. Det drejede sig om, hvordan man kunne undgå tabet af bevilget kost, når bonden enten viste sig uvillig eller uformuende ⁽²⁴⁾.

Herudover indkom der en del sager, som amtmanden ekspe-

derede i årets løb. Det var for en stor del korrespondance med direktionsskmissionen om anbringelse af betlere (25). Endvidere var der en sag om 2 hittebørns anbringelse. De skulle - bestemtes det - udsættes på landet til billigste pris i stedet for i Skælskør by, hvor de var blevet fundet; det var billigere både for Skælskør bys fattigkasse og for herredskassen (26). Der var også en sag om anbringelse og forsørgelse af 2 gamle og hjælpeløse mennesker i Tystrup. Endelig sendte fattiginspektionen en anmodning til stiftsbefalingsmanden og biskoppen om, at måtte indrette kostforsorgen efter bøndernes omstændigheder, altså en lidt mere fleksibel tolkning af 1732-reskriptet. Samtidig foreslås det, at uvillighed ud over udpantning også måtte straffes med en mulkt, d.v.s. en bøde til herredskassen (27).

Når der læses videre i forhandlingsprotokollen ses det, at det i vid udstrækning er samme typer af sager der behandles. Efter 1752 ophørte kopibogsindførslerne og kun mødereferater blev indført. De sager, der her blev taget stilling til, var næsten udelukkende revisions- og bevillings-spørgsmål.

Trods den lovbefalede udskiftning, der skete i fattiginspektionernes sammensætning, var inspektørernes hovedfunktion dog hele perioden igennem at være kontrollerende og regulerende instans i almindelige sager, mens de mere genereltbetonede fortolkningsspørgsmål indgik til stiftøvrighedens afgørelse. Spørgsmål om opbragte betleres anbringelse i tvangsarbejdsanstalt skulle ligeledes indsendes til direktionens afgørelse.

Ud over den kontrollerende og formidlende funktion skulle fattiginspektørerne administrere den instruks om udligning de fattige og rige sogne imellem, der var kommet i 1734. Det blev gjort på forskellig vis, se kap. VI, 1 og kap. VII, 1, men de penge, der forblev i herredskassen til fattiginspektørernes disposition, skulle fordeles til de steder, hvor behovet var størst.

3. ØVERSTE LEDELSE.

1708-forordningens §16 bestemte ganske enkelt, at de problemer og sager, som inspektørerne ikke selv kunne klare, skulle videreekspederes til direktørerne i København, som så ville andrage det for kongen alt efter sagens beskaffenhed. I praksis var det således fattigdirektørerne i København, der stod som fattigvæsenets øverste myndighed, omend direktionen næppe havde direkte forestillingsret for kongen, men skulle forelægge vigtige sager i danske kancelli.

Fattigdirektionens arkiv er imidlertid ikke bevaret (28) og den viden, som direktionsarkivet direkte kunne have givet om fattigdirektørerne og deres funktionsområde, må derfor samles op i andre embedsarkiver, der har haft berøring med direktionen. En sådan spændende opgave er fundet for omfattende til at kunne indgå i denne undersøgelse, men da stiftsøvrigheden d.v.s. stiftsbefalingsmanden og biskoppen som medlemmer af, eller sideordnet med direktionskommissionen, skulle forestå udnævnelse af fattiginspektørerne og modtage alle henvendelser, der ikke havde betydning ud over stiftet (29), så er deres rolle undersøgt ved stikprøver i stiftsøvrighedens kommunekopibøger, som medtog sager, der var behandlet af biskop og stiftsbefalingsmand i fællesskab.

I Perioden før amtmandens udnævnelse som præses for fattiginspektionen var det antal sager fattigvæsenet vedrørende, som de har behandlet, ret overvældende. Ud af ialt ca. 250 udgående skrivelser drejede omkring 100 sig om fattigvæsenet, heraf var dog ca. 40 landdistrikterne uvedkommende, idet disse skrivelser var vedrørende fattigvæsenet i købstæderne og hospitaler direkte underlagt direktionen.

Af de ca. 50-60 skrivelser, der berørte fattigvæsenet på landet, var ca. en trediedel følgeskrivelser ved tilbagelevering af reviderede herredsregnskaber. Iøvrigt var det fortrinsvis svarskrivelser til fattiginspektionens forespørgsler samt støtteskrivelser, som fulgte inspektørernes krav op overfor genstridige præster og modvillige gaveydere.

Efter 1739, da amtmanden var blevet fattiginspektør og sagsbehandler, afgik der så godt som ingen skrivelser fra stiftsøvrigheden til landdistrikternes fattiginspektører og lokale administratorer, f.eks. var der i 1760 kun to skrivelser: en til sognepræsten i Kirke Stillinge og en til amtsforvalteren for Løve herred - og det var oven i købet i samme sag, nemlig en strid opstået imellem de to parter (30).

I 1730'erne, hvor fattigvæsenet gennemgik en kraftig udvikling og opblomstring, var der en ret nær kontakt mellem stiftets lokale sogne- og herredskomiteer og fattigvæsenets øverste ledelse. Senere - d.v.s. efter 1739 - uddelegeredes den øvre myndigheds instans på amterne med amtmanden som leder, og herefter var det tilsyneladende kun klagesager og mere generelle lovfortolkningsproblemer, der blev behandlet af stiftets øverste ledelse. Eftersynet af herredsregnskabsprotokollerne foregik nu også inden for amtets grænse. Direktionskommissionens rolle i forbindelse med fattigvæsenet på landet er ikke undersøgt.

V. DET OFFENTLIGE FATTIGVÆSENS FORSØRGELSESMÅDER.

1700-tallets fattigvæsen opererede med flere forsørgelsesformer, som af praktiske grunde deles i to hovedgrupperinger, nemlig individuel forsorg og institutionel forsorg. Den individuelle forsorg eller hjemmeforsorgen, der bestod af kostydelser og/eller penge, var den form, som 1708-forordningen lagde op til ved forsørgelsen af staklerne, de gamle og børn uden forsørger, d.v.s. alle dem, som af lovlige årsager ikke kunne forsørge sig selv.

For denne gruppe fattige var der også visse steder mulighed for at blive optaget i et hospital eller fattighus, hvilket vel nærmest må indregnes under kategorien institutionsforsorg, om end både tvangs- og arbejdsmomentet ikke er så fremtrædende eller i hvertfald af en anden karakter end tugt- og manufakturhusenes anstaltsforsorg. Man samlede ganske vist flere fattige under samme tag, men ud over bofællesskabet i hospitalet skulle lemmerne selv sørge for sine andre livsfornødenheder, hvad enten dette skete via hjælp fra det offentlige eller fra en til hospitalet leget kapital eller måske slet og ret ved betleri.

Anstaltsforsorgen i tugt- og manufakturhusene var derimod for de fleste beboeres vedkommende en ren tvangsanbringelse, der dels var tænkt som en straf for overtrædelse af forbuddet mod tiggeri og løsgængeri og dels som en måde at få samfundsnyttige elementer til at forsørge sig selv ved udførelse af tvangsarbejde i anstalten.

1. INDIVIDUEL FORSORG.

Det lovlige, lokalt organiserede betleri, der eksisterede før 1708, var ligesom 1708-forordningens rationaliserende form for fattighjælp en slags individuel hjemmeforsorg, d.v.s. forsorg af stedet, hvor både naturalieydelser og pengeydelser uden tvivl er blevet anvendt. 1708-forordningen præciserede og fastlagde denne kombinerede penge- og

kostforsorg således, at myndighederne nu kom til at stå imellem yder og nyder og overtog begge parter tidligere selvbestemmelsesret med hensyn til hvornår, hvor meget samt til og af hvem, der skulle ydes.

Naturalie- og omgangsforborg.

Kostforsorgen kunne ifølge lovgivningen udforme sig på to måder, nemlig som naturalieforplejning eller som omgangsbespisning, idet 1708-forordningens bestemmelse om, at bønderne godvilligt skulle udlove nogle forskellige fødevarer til de fattige og levere dem efter sognekomiteens anvisning, blev ændret i 1732 til, at den fattige skulle spise 1-2 dage om ugen hos en bonde alt efter dennes omstændigheder.

I praksis fungerede naturalieforsorgen på den måde, at den fattige fik udleveret en del nærmere bestemte naturalier, enten ved selv at afhente sin tildelte ration direkte hos bønderne eller, som det vist nok sjældnere praktiseredes, hos sognepræsten og hans medhjælper. Ved den sidste ordning var den fattiges chance for at få sin retsmæssige andel nok væsentlig forøget, ligesom der sikredes et vist kvalitetsmæssigt mindstemål. I Keldby sogn på Møn, hvor naturalieforsorgen var så velorganiseret, at den stort set fungerede hele århundredet igennem, fik den fattige ved en seddel fra præsten anvist sin almisse og de sognemænd, som han eller hun skulle afhente fødevarerne hos ⁽¹⁾.

Naturalieforplejningen kunne være mere eller mindre specificeret, nogle steder bestod den kun af rug og/eller byg, men i Keldby og forøvrigt på det meste af Møn ydedes der tillige malt, gryn, ærter, flæsk og uld ⁽²⁾. Portionernes størrelse afhang af den fattiges trang, men uddelingen skete således, at alle lemmerne fik en større eller mindre del i samtlige af de naturalier, som det i pågældende sogn var skik og brug at levere.

Maria Rytter har på baggrund af det fynske kildemateriale foretaget beregninger over hvor store portioner en fattig i 1. klasse fik tildelt pr. år og derefter gjort

Det velsigiede Jesu Naam!

Efter Hans Kongl. Majestets Allernaadigste Forord
 niag om Bessere i Danmark / saa vel paa Landet / som i Kribsfader
 ne i Kjobenhavn indtagen / dat Kjobenhavn den 24 September Anno 1708
 giktes de offtne Sygter med Allernaadigste Forordning af 14 Sept.
 Kongens Constituerede Inspectiørerne i Kjobenhavn for den
 Aaen Pionitan i Sige Mst. Norden Klenberg og spændt
 tegden Seg. Niels Andersen Wiger indloindt sig i Alerte
 tilags Raadgavind af 16 Decr. 1709, der forordningens at alle
 ridage var forsamlede naar det Comulindte Dagene blev de som
 med Stadi Dogne Raft af Jacob Lidon skal afvingende alle
 ngst dertil, selgende Marpaterna.

Jan. Gimmus i Cumbind. Nylle Madjan i Raaghlille
 Maal. Anden i spartaberg. Spistan Linsp. Sptanmark.

§ Som nu den da loyft, af de forordningens indledt.
 ring, dogge offtne vromme Betsere som dogge til Kjobenhavn.
 § Som, da det ingen farsen for sig dogge indloindt.
 Der offtne at det vromme indloindt indloindt dogge til
 vromme dogge, indloindt at nye vromme offtne indloindt
 gan, stille, indloindt, dogge indloindt offtne indloindt
 vromme om en stille indloindt, indloindt at skulle vromme indloindt
 vromme og nye til indloindt indloindt.

I Classe.

N° 1. Camradt Stubbudberg og Spstianus
 16 Sh. Maal. 12 Sh. Maal. 6 Sh. Pöter. 6 Sh. Gygn. 24 St.
 maal. 12 St. ind.

N° 2. Peter Pöter.
 16 Sh. Maal. 12 Sh. Maal. 6 Sh. Pöter. 6 Sh. Gygn. 24 St.
 maal. 12 St. ind.

II Classe.

N° 1. Johan Sjergensen.
 12 Sh. Maal. 8 Sh. Maal. 4 Sh. Pöter. 4 Sh. Gygn. 16 St.
 maal. 7 St. ind.

N° 2. Paul Stribellund og Spstianus.
 12 Sh. Maal. 8 Sh. Maal. 4 Sh. Pöter. 4 Sh. Gygn. 16 St.
 maal. 12 St. ind.

III Classe.

N° 1. Hans Billen
 8 Sh. Maal. 6 Sh. Maal. 3 Sh. Pöter. 3 Sh. Gygn. 12 St.
 maal. 7 St. ind.

I. Klasse

Hlmsise-Jæmer

Sværebye.

N° 1. Ellen Seppes, en
 æltes, fæddig og
 ungdomliggjærdt.

Sundbye.

N° 2. Anne Nielsen,
 en æltes, fæddig
 og p^ler sørelig
 gjærdt.

N° 3. P^lg. Jans Seppes fædd,
 æltes, ungæt æltes
 fæddig, og v^lter
 ungdomliggjærdt,
 Jans Seppes fædd fædd
 ud fædd opfoet af
 Jans Seppes, en
 en sørelig
 gjærdt.

N° 4. Hæden Seppes,
 æltes, en og
 ungdomliggjærdt.

Sørelig og

Sværebye.

U^lthorten Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd

Sundbye.

Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd

U^lthorten Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd
 Jans Seppes fædd

Sværebye.

sig nogle tanker, om hvorvidt det var muligt at overleve ved hjælp af de uddelte naturalieportioner. Ud fra en antagelse af, at et menneske skulle kunne klare sig med ca. 3 tønder korn om året, konkluderer hun, at de fattige i 3 af de ialt 5 undersøgte pastorater har kunnet overleve af det offentlige fattigvæsens naturalieforsorg ⁽³⁾.

Den anden form for kostforsorg var spisning hos bønderne ved omgang. Den fattige fik - ligeledes efter behov - tildelt et vist antal ugentlige spisedage hos de nærmestboende bønder, således at 5-7 eller måske flere bønder dannede læg og skulle på skift forsyne den fattige med midt-dags- og aftensmad. Det var ligesom ved naturalieforplejningen tanken, at den fattige skulle vandre rundt til gårdmændene og selv afhente almissen; ved omgangsbespisning skulle måltiderne således indtages ved bondens bord.

For de meget syge og sengeliggende almisselemmer var det naturligvis ikke muligt selv at afhente deres ration, hvadenten det drejede sig om udlevering af råvarer eller bespisning på stedet. De måtte have bragt den tilberedte føde eller have en til at hjælpe til med både afhentning og tilberedning. At denne særhjælp på fattigvæsenets regning vitterlig gik for sig, træffes der ret ofte eksempler på i sognenes fattigvæsensprotokoller ⁽⁴⁾, men der findes desværre også eksempler på det modsatte. I Tjæreby sogn bemærkedes det under en udgiftspost til Ole Nielsens ligkiste, at han i de foregående 2 måneder ingen almisse havde nydt, da han på grund af svigtende kræfter ikke havde kunnet hente den ⁽⁵⁾.

I Fløng sogn valgte man at bære Karen Nielsdatter - et elendigt og vanfør menneske - rundt fra sted til sted frem for at bringe føden til hende ⁽⁶⁾. Der var altså her tale om, at den fattige tillige boede hos sin kostyder. I Slagslunde sogn antydes i 1779 noget tilsvarende, idet det her siges om tre almisselemmer, at de upåklageligt havde nydt deres "kost og ophold" ved omgang hos bymændene ⁽⁷⁾. Dette kan imidlertid næppe have været en almindelig foreteelse, da kildematerialet iøvrigt intet siger herom; derimod var

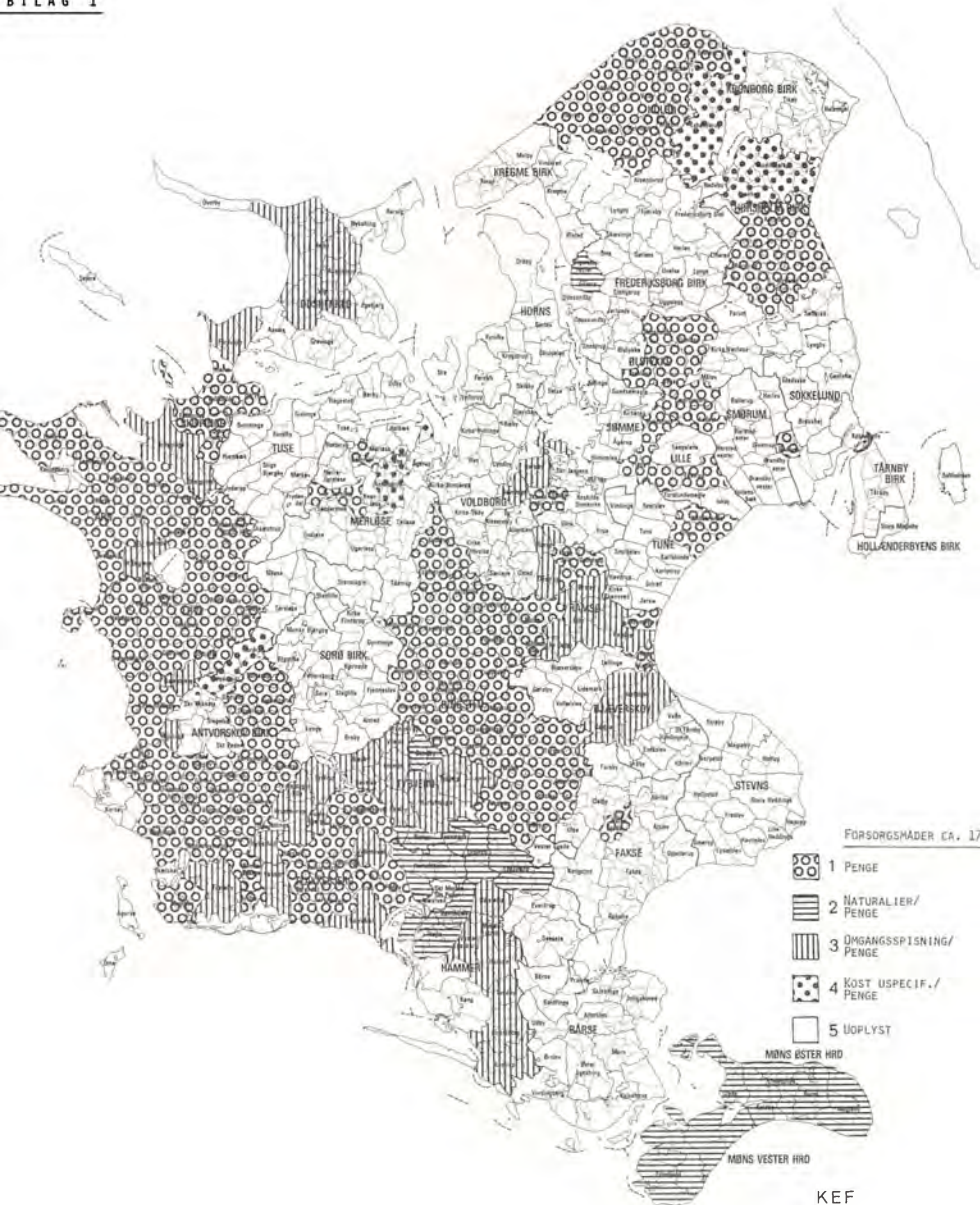
betaling af den fattiges husleje en almindeligt forekomende udgift i fattigregnskaberne, også i sogne, hvor der har kunnet konstateres kostforsorg.

Med reskriptet af 28. marts 1732 ændrede man som nævnt 1708-forordningens bestemmelse om naturalieforplejning til omgangsbespisning. I en del af de mange sogneregnskaber, der startede i 1732, var der i det første år gjort anstalter til kostinddeling efter 1708- og 1731-forordningernes forskrifter. I 1733 måtte man så ændre denne naturalieforsorg til omgangsbespisning i overensstemmelse med det nye påbud fra 1732 ⁽⁸⁾. Argumentet for at indføre omgangsbespisningen var, at ikke alle fattige have vist sig istand til at administrere deres tildelte ration, således at de, når den blev opbrugt for hurtigt, alligevel gik ud for at tigge trods forordningens forbud her imod. En anden risikofaktor var, at bønderne undertiden fik lovet mere end de kunne holde, hvilket medførte, at bonden i visse perioder måske havde mindre end den fattige.

I Stenløse og Veksø sogne fik denne kostforsorgsændring imidlertid kun kort varighed, idet man allerede året efter igen gik tilbage til den tidligere naturalieforsorg. I Herlufsholm sogn fortsatte man ganske upåvirket med den indførte og tilsyneladende velfungerende naturalieforsorg. Sagen blev påtalt i 1735 af Øster Flakkebjerg herreds fattiginspektører i forbindelse med sogneregnskaberne eftersyn, men resultatet blev, at inspektørerne bøjede sig for sogneprestens argument om, at bønderne hellere ville yde et vist kvantum kornvarer årligt end at bispise de fattige ved omgang, hvis disse vel at mærke afholdt sig fra at søge ud i andre sogne for at betle ⁽⁹⁾.

Trods det at omgangsbespisningen tilsyneladende var mere udbredt end naturalieforsorgen i 1730'erne, se kortbilag 1, eller måske netop derfor - så var der et utal af klager over omgangsbespisningen både fra de fattiges og bøndernes side. I Højby måtte man f.eks. i 1779 på de fattiges forlangende ændre omgangsbespisningen til naturalieydelser, således at den egentlige spisedag blev omsat til

ca. 1 skp. rug og 1 skp. byg ⁽¹⁰⁾.

I nabosognene Vig-Asmindrup havde daværende præst allerede i 1739 fremført en række argumenter imod omgangsfor-sorgen, som han fandt besværlig og næsten umulig - især om vinteren - for de gamle, vanføre og skrøbelige mennesker. Og om sommeren, hvor føden oftest var særdeles knap for bonden selv, var omgangsfor-sorgen ligeledes en håbløs ordning, som ikke forbedredes ved, at mange af bondens måltider holdtes ude i marken. For de børnerige familier, som havde fået tillagt en vis almisse til børnenes underhold, kunne omgangsbespisningen ikke forenes med de fattige børns skolegang, der var blevet lovbestemt både via forordningen om betlere i Danmark, 24. sept. 1708 og skoleforordningen af 23. januar 1739. Derfor foreslog han, at man satte en vis takst på en dags, en uges eller en måneds kost, således at der i de nødvendige tilfælde kunne udvises den påkrævede fleksibilitet ⁽¹¹⁾.

I Skelby og Sværdborg sogne overlod man det til den fattige og kostyderen selv at komme overens med hvilken forsorgsform de ville anvende ⁽¹²⁾. Odden sogns fattigprotokol som påbegyndtes i 1766, indledte protokolføringen med en omregningstabel mellem bespisning og en kombineret penge- og naturalieydelse. At tabellen også blev brugt, ses i årene derefter, f.eks. i kostinddelingen fra 1779, hvor de 6 af ialt 7 almisselemmer forsørgedes ved omgangsbespisning, mens nr. 3 efter akkord med bønderne modtog sin almisse i korn.

Modsat kunne det også vise sig påkrævet, at man som i Tystrup-Haldagerlille sogne i 1740 trods den almindelig anvendte naturalieforsorg valgte at lade et enkelt almisselem forsørge ved omgangsbespisning for at fratage ham mulighederne for at gå omkring og betle, frem for at gøre kostyderen sin tjeneste, som han ifølge loven burde ⁽¹³⁾.

Omgangsbespisningen og naturalieforsorgen eksisterede altså side om side i 1700-tallets kostforsorg, men omgangsbespisningen, der ikke var populær hverken hos den fattige eller hos bonden, havde tendens til ret hurtigt at miste

sin udbredelse og betydning ikke mindst i århundredets sidste årtier. I en række tilfælde erstattede man omgangsbespisningen med en naturalieydelse, men både omgangs- og naturalieforsorgen viste sig imidlertid overordentlig sårbare overfor kostydernes ringe ydeevne og modvilje mod at afstå fra den frie private godgørelse og binde sig til en fast ydelse. Det var naturligvis især i kriseperioder, at problemerne skærpedes så meget, at kostforsorgen simpelt hen gik i opløsning - en tendens der yderligere fremmedes ved et i netop sådanne perioder tiltagende betleri.

Bilag 1 er udarbejdet på grundlag af de bevarede sogne-regnskabers oplysninger om kost- og pengeforsorg gennem århundredet. Omfanget af forsorgen er der ikke taget hensyn til, idet det er den konstaterede forsorg uanset størrelse, der er afmærket. Det, der først springer i øjnene, er at den offentlige forsorg med enkelte undtagelser først kom i gang i 1730'erne. De få forsøg, der var foretaget efter 1708-forordningens instruks, ophørte hurtigt igen, for først at blive genoptaget i 1730'erne. Selv i det ellers så velfungerende mønske område kan der konstateres problemer i Elmelunde og Keldby sogne frem til slutningen af 1720'erne ⁽¹⁴⁾. Samme resultat er Maria Rytter nået frem til ved en undersøgelse af sognene i Salling herred på Fyn, hvor der i perioden 1708-1732 ikke findes spor efter et organiseret fattigvæsen. I hele det fynske område findes kun et enkelt regnskab for året 1709 indført i Indslev kirkebog. Derimod påvises det, at der i disse år har været en udbredt fattigdom på landet og at de fattige overlevede ved hjælp af tiggeri ⁽¹⁵⁾.

Samtlige af de sogne, som startede deres fattigforsorg i 1730'erne, havde ud over pengeforsorgen tillige påbegyndt en eller anden form for kostforsorg, men netop kostforsorgen ser ud til at have voldt de største vanskeligheder, idet det tilsyneladende kun er få steder, hvor den fortsætter uafbrudt århundredet igennem. De afbrydelser i kostforsorgen, som sogneregnskaberne giver udtryk for, behøver naturligvis ikke at være reelle, men kunne simpelthen

skyldes, at man blot har udeladt at indføre noget herom i regnskaberne. At dette har været tilfældet, viser f.eks. Keldby sogns fattigregnskab, hvor protokollen efter 1774 ingen omtale har af den naturalieforplejning, som både sogneregnskabet fra 1802 og Møns herredsprotokol klart bevidner eksistensen af ⁽¹⁶⁾. Noget lignende var tilfældet i Sandby-Vrangstrup sogne, hvor sogneprotokollen kun omtaler en ren pengeforsorg, mens oplysninger fra Tybjerg herredsprotokol giver udtryk for en forsøgsvis oprettelse af en kombineret naturalie- og omgangsforsorg, selv om det kneb noget med at gennemføre programmet på grund af gårdmændenes store fattigdom ⁽¹⁷⁾.

En del af de opløsningstendenser, som bilag 1 afspejler, er imidlertid yderst reelle og giver sig til udtryk i sogneprotokollerne ved præsternes forskellige anmærkninger og klagesuk. Nogle steder som f.eks. i Føllenslev-Sørslev sogne konstateredes det blot, at de fattige klagede over så godt som intet at kunne få af den tillagte almisse, da de fleste bønder undslog sig totalt ⁽¹⁸⁾. Andre steder redegjorde præsten for årsagen til kostforsorgens manglende grobund, og blandt disse årsagsforklaringer er der især tre faktorer, som gør sig gældende, nemlig bøndernes fattigdom, de mange fremmede betlere og ikke mindst modviljen mod 1708-forordningens tvangssystem.

Den almindeligt udbredte fattigdom, der herskede blandt størstedelen af landbefolkningen var stor, især i kriseperioder. De bønder, der skulle yde kosten, var ofte selv nær sultegrænsen, hvorfor evnen og viljen til at yde noget fast nødvendigvis måtte være meget begrænsede. I Vallensved forsøgte præsten i 1753 at ændre omgangsbespisningen til en naturalieforsorg, netop fordi mange af bønderne det meste af året selv havde svært ved at skaffe sig føden og derfor ikke vedblivende kunne klare den belastning, det var at skulle bispise en fattig 1-2 dage om ugen. En mindre årlig naturalieydelse ville være lempeligere mod bonden og dog være den fattige til nogen hjælp ⁽¹⁹⁾. I Herslev-Gevninge sogne foranledigede kvægpesten kostforsorgens ophør i nog-

le år, hvor de fattige måtte klare sig med, hvad de kunne få og ville spise af det døde kvæg, og fra 1747 gav sognepræsten Caspar Bruun de fattige tilladelse til at betle deres føde indenfor sognenes grænser ⁽²⁰⁾. I 1748 slog byghøsten fejl på grund af tørke, og i 1749 kom kvægsygen igen, men i begyndelsen af 1750'erne lykkedes det Caspar Bruun, efter opfordring fra fattiginspektionen, at genetablere en ordnet kostforsorg. Allerede i 1756 nægtede bønderne dog atter at modtage nogen assignation dels på grund af misvækst og dels på grund af de mange omløbende betlere, som passerede landevejen ⁽²¹⁾.

Problemet med de fremmede betlere gik igen alle vegne og blev i vid udstrækning brugt som argument imod den tvungne fattighjælp. For Roskilde amt, hvor tiggerproblemet på grund af beliggenheden nær hovedstaden nok har været større end det øvrige Sjælland, se kap. V, 2, udsendte amtmand Scheel i 1752 en instruks om fattigvæsenets istandsættelse til amtsforvalter Fugl og samtlige provster i amtet. Her fremhævedes netop betleriet som hovedårsagen til fattigvæsenets opløsning, idet bønderne - med nogen ret indrømmes det - forsøgte at unddrage sig de pålagte byrder og udgifter, når de alligevel ikke kunne blive befriet for den daglige belastning, som de omvandrende betlere udgjorde. Om ikke andet så udnyttedes situationen til fulde af dem, der ikke ville indordne sig under det lovpåbudte fattigvæsen ⁽²²⁾.

Denne kombination af mange omløbende betlere og bøndernes almindelige uvilje imod det nye tvungne skattesystem medførte, at kostforsorgen en del steder nok i praksis fungerede som en slags indensogns kostbetleri på linie med tidligere tiders lovlige og lokalt afgrænsede betleri. Således siges det direkte i Kornerup- Svogerslev sognes fattigvæsenensprotokol i 1756, at "eenhver nyder kierlig omgang, som er bedre end den almisse mand kand tegne" ⁽²³⁾. På Orø, hvor de fremmede betlere næppe kunne have været den helt store plage, berettede præsten i 1768, at de fattige søgte dem, de kendte som værende godgørende, ligesom det altid var sket førhen der på øen, "saa synes baade de fattige og

de meere formuende allerhelst om denne gamle skik, som især hos øboer ikke uden vanskelighed kand forandres ..." (24). I Tystrup-Haldagerlille sogneprotokol konkluderede præsten i 1772, at al umage med ligning var spildt og forgæves, da en bonde måske nok ville give til en fattig, men ikke til en anden, og en anden bonde ville give til en tredie fattig, men afgjort ikke til den første o.s.v. (25).

Man ønskede med andre ord selv at kunne bestemme, hvem der skulle nyde godt af ens godgørenhed, samt hvornår og hvor meget, der skulle gives. Også den fattige har sikkert i visse tilfælde foretrukket den gamle friere ordning fremfor at skulle være tvungen til at opsøge steder, hvor de blev modtaget meget uvenligt og sikkert gik derfra med et deraf følgende negativt resultat.

At også præsten har haft sine problemer fremgår bl.a. af en bemærkning i Slagslunde-Ganløse sogneprotokol i 1774, hvor præsten anmelder til inspektørerne, at mange bønder fandtes modvillige, og at han ikke uden mundhuggeri kunne få dem til at opfylde deres pligt (26). I Hammer herred rejste fattiginspektørerne i 1735 rundt til de enkelte sogne for at sætte fattigvæsenet i system, hvis det da ikke allerede var i funktion. I Køng sogn viste det sig imidlertid at være en vanskelig sag, idet et par opsætsige bønder lavede så "megen bulder og larmen" og brugte "unøttige, ja grove ord, saa der ikke kunde blive lyd eller stilhed i forsamlingen, thi maatte vi med uforrettet ærinde gaee plat derfra" (27). Den stavnsbundne og undertrykte sjællandske bonde var i sådanne situationer tilsyneladende ikke bange for at give sin mening tilkende.

Harald Jørgensens udsagn (28) om, at den mest anvendte forsørgelsesmåde 1700-tallet igennem var omgangsbespisningen hos bønderne, forekommer ved en nærmere gennemgang af kildematerialet ikke sandsynlig, idet man enten som f.eks. i Herlufsholm sogn og på Møn sidder reskriptet fra 1732 overhørig og fortsætter med naturalieforsorg, eller man i løbet af en kortere eller længere årrække går helt eller

delvis tilbage til naturalieforsorgen. Også det fynske fattigvæsenmateriale viser, at den både hos bonden og den fattige lidet populære omgangsbespisning ikke var en forsøgsform, der blev benyttet særlig længe, omend den i 1730'erne og 1740'erne var ret udbredt ⁽²⁹⁾.

I mange sogneregnskaber forsvinder sporene efter kostforsorgen, hvad der ifølge andet kildemateriale dog ikke alle steder er ensbetydende med kostforsorgens reelle ophør, men i en lang række sogne er kostforsorgens helt eller delvise ophør i perioder dog virkelig nok, især i sidste halvdel af århundredet. Modstanden mod nye beskatningsformer, som den tvungne fattigforsorg reelt var, viste sig at være almindelig og udbredt hos de betalende sognefolk, en modvilje der naturligvis forstærkedes i krisetider, hvor fattigdom og sult kunne ramme meget store dele af befolkningen. Sådanne kriseperioder medførte igen en kolosal udvidelse af tiggeriet, som igen øgede bondens uvilje til at lade myndighederne bestemme til hvem, hvor meget og hvornår han skulle yde til de fattige.

Grænsen mellem en af det offentlige organiseret og fungerende kostforsorg for sognets rette almisselemmer til et mere eller mindre reguleret indensogns kostbetleri, har været flydende. Men trods de mange problemer lykkedes det ikke desto mindre myndighederne i en periode, hvor levnedsmidlerne var billige, at få en mere eller mindre velfungerende kostforsorg introduceret mange steder i de sjællandske landsogne, og der er næppe tvivl om, at de steder, hvor kostforsorgen fungerede, var det hovedhjørnestenen i den offentlige forsorg. De få steder hvorfra vi har oplysninger om en konvertering af kostforsorgen til en pengeydelse, lyder erstatningen på 4-5 skilling daglig ⁽³⁰⁾, et beløb der langt oversteg den normale pengeforsorg, se kap. VII.

Pengeforsorg.

Som supplement til kostforsorgen skulle almisselemmerne ifølge lovgivningen nyde en vis understøttelse i penge til dækning af andre livsfornödenheder, så som beklædning, bo-

lig og brændsel samt som en sidste ydelse en sømmelig begravelse.

De pengeydelse, der ad forskellig vej kom de offentlige fattigkasser i hænde, indgik til henholdsvis herreds- og sognekasserne, men i modsætning til kostforsorgen førtes der altid en eller anden form for årligt regnskab for begge kassers indtægter og udgifter, også selvom sognekasserne i teorien blev ophævet i 1734. Derfor fremviser pengeforsorgen i bilag 1 også et meget mere stabilt billede end kostforsorgen. Som nævnt er der imidlertid i bilag 1 ikke taget hensyn til ydelseernes større eller mindre omfang, men blot eksistensen af et regnskab, som påviser fattigkassens indtægter og udgifter. De forskellige pengeindtægter og udgifters art og omfang vil imidlertid blive nærmere behandlet i kap. VI, og det skal her blot nævnes, at pengeforsorgen ligesåvel som kostforsorgen havde sine funktionsproblemer i form af svigtende og svingende indtægter.

Pengeforsorgen havde imidlertid flere strenge at spille på end kostforsorgen og var derfor mindre sårbar overfor evt. defekte led. For selv om nogle af indtægtskilderne helt eller delvis svigtede, så betød det ikke pengeforsorgens totale sammenbrud, sådan som det let kunne ske med kostforsorgen, men blot at der i en længere eller kortere periode var færre penge til disposition, hvad der naturligvis også kunne være galt nok, men pengeforsorgen fortsatte dog sin eksistens, omend den var nok så ringe.

I kortbilag 1, 2 og 3 er det forsøgt at anskueliggøre udbredelsen af de forskellige forsorgsformer, som det har været muligt at konstatere i eller omkring år 1740, 1760 og ca. 1785. Det anvendte kildemateriale til kortbilag 1 og 2 er først og fremmest de bevarede sogne- og herredsregnskaber, men også amternes og herredernes forhandlingsmateriale er gennemgået ⁽³¹⁾. Det tredje kortbilag nr. 3 er udarbejdet på grundlag af de oplysninger, som den i 1787 nedsatte kommission til undersøgelse af fattigvæsenet på landet indsamlede, og som I.H. Bärens bearbejdede og udgav i tabelform ⁽³²⁾.

Kortbilagene - især bilag 1 og 2 - lider beklageligvis af den svaghed, som det ukomplette kildemateriale foranlediger, idet de enkelte materialegrupper kun dækker landkortet pletvis, og kortene må som følge heraf aflæses med en vis varsomhed. Hertil kommer så, at naturalieforsorgen og omgangsbespisningen er mere sparsomt omtalt i kildematerialet end pengeforsorgen og har således nok været mere udbredt end det indtryk, kortene umiddelbart giver heraf.

Sammenholdes de tre kort viser de dog en ting, og det er, at pengeforsorgen som følge af 1730'ernes lovgivning må have vundet et sådan fodfæste og en udbredelse til langt de fleste af de sjællandske landsogne, og at den hermed startede forsorg holdt sig århundredet igennem. Nok var pengeforsorgen, som nævnt mindre sårbar end kostforsorgen overfor enkelte svigt, men hvad der har været nok så vigtigt til forklaring af ovenstående, er uden tvivl det faktum, at pengeforsorgen til dels byggede på en gammel tradition, nemlig de kirkelige indsamlinger, som fortsatte uændret under den nye forsorgsordning. Efter 1708-forordningen stod de traditionelle indsamlinger via blok, bøsse og tavle blot ikke alene mere. Pengeøkonomiens voksende udbredelse kontra naturalieøkonomien samt byernes noget fastere indkørte pengeforsorgsmønstre har sikkert også bevirket, at pengeforsorgen efterhånden forekom mindre fremmedartet ude i landsognene.

Der hvor pengeforsorgen udover en vis konjunkturfølsomhed mødte sine største problemer, var ved inddrivelsen af de såkaldte frivillige gaver fra områdets formuende folk. Proprietæren ville ikke uden videre godtage denne nye fattigskat, og han ville som tidligere nævnt nødtigt give afkald på sin selvbestemmelsesret over eventuelle bidrag til de fattige.

En anden hovedtendens, som fremgår af kortmaterialet er, at den i 1740 mest udbredte kostform, nemlig omgangsbespisningen, viste sig at være effektivt på retur i 1700-tallets sidste fjerdedel ⁽³³⁾. Ud over den omtalte misfornøjelse med omgangsfor sorgen fra både yder og nyder, var der en an-

den faktor, som muligvis også har haft nogen indflydelse på udviklingen. Det var den begyndende udskiftning og dermed følgende udflytning, som der, hvor udflytningen var sat iværk, yderligere har besværliggjort omgangsbespisningen. 1800-tallets socialreform byggede da også overvejende på naturalie- og pengeforsorg.

Ifølge Bärems tabel, som byggede på indsamlede sogne-regnskaber fra 1785 og 1786 samt nogle lidt senere betænkninger fra stiftets amtmænd og provster, skulle en kombineret naturalie- og pengeforsorg kun have eksisteret på begge sider af et bredt bælte tværs over Sjælland omkring forbindelseslinien København-Korsør, således at det meste af midtsjælland ikke skulle have haft nogen form for kostforsorg.

Hvorvidt dette er korrekt eller ej kan næppe afgøres med fuld sikkerhed, men det, at grænserne mellem kost- og pengeforsorgsfelterne i kortbilag 3 påfaldende ofte følger herredsgrensene, må dog vække til eftertanke. F.eks. har Ods, Ars, Skippinge og Løve herreder i de fleste sogne en kombineret kost- og pengeforsorg, mens de omkring forbindelseslinien København-Korsør liggende herreder: Slagelse, Alsted, Tybjerg, Ringsted, Volborg, Merløse og Tuse, havde en ren pengeforsorg.

De få oplysninger, som sogneregnskaberne har herom på dette tidspunkt, taler for de nævnte herreders vedkommende ikke imod Bärems materiale, ligesom der i Tuse herreds sessionsprotokol i 1781 direkte siges at kostforsorgen var ude af drift ⁽³⁴⁾. At Bärems tabel imidlertid ikke er helt fejlfri, kan påvises i Øster og Vester Flakkebjerg herreder, hvor henholdsvis Førslev og Tjæreby sogne ifølge sogneprotokollerne for de pågældende år havde en fungerende omgangsforborg, mens de hos Bärems er angivet som sogne med ren pengeforsorg.

Den ensartethed i de enkelte herreders forborgsmåder, som Bärems materiale stort set afspejler, kan formentlig forklares på to måder. Enten var de provsteindberetninger, som Bärems bl.a. byggede på, præget af herredsprovsternes

generelle eller måske manglende udsagn om området og har dermed foranlediget et for unuanceret billede, eller også har herredet dannet den administrative enhed, som var temmelig afgørende for fattigvæsenets udformning i praksis.

Det første er ikke undersøgt, da det ikke har været muligt at finde frem til Bærens kildemateriale. Herredets og amtets rolle som administrativ enhed for fattigvæsenet er omtalt i kap. IV, 2., og det skal her blot anføres, at fattigvæsenets inspektører havde et ikke helt lille ord at skulle have sagt over områdets sognepræster, og de anmærkninger, som sognepræsterne fik i deres fattigregnskaber og indberetninger, blev gennemgående taget ret alvorligt og til efterretning. Fattiginspektørerne stod da også ofte som initiativtagere til fattigvæsenets etablering i det pågældende områdes sogne. Det er vel derfor også ret tænkeligt, at netop herredet på det forsorgsmæssige område har båret præg af en vis ensartethed, om end også andre faktorer naturligvis spillede ind og gav nogen variation i de enkelte sognes fattigforsorg. Her har det først og fremmest været præstens og sognefolkernes evne og vilje, der har været afgørende for resultatet af lovgivningens udførelse i praksis.

Fattigvæsenets pengeforsorg bygger dels på de gammelkendte kirkelige indsamlinger og dels de nye tvungne/frivillige bidrag, der med 1708-forordningen og 1730'ernes lovgivning pålægges landbefolkningen.

Selv om pengeforsorgen ligesom kostforsorgen var konjunkturfølsom, så var denne forsorgsmåde dels med baggrund i traditionen og dels på grund af indtægternes flersidighed bedre istand til at undgå de periodevise opløsninger, som prægede kostforsorgen, og der har i kildematerialet kunnet konstateres, at en vis pengeforsorg har været i funktion næsten overalt i de sjællandske landsogne siden 1730'erne og århundredet ud. Selv i bæltet omkring forbindelseslinien København-Korsør, hvor kostforsorgen tilsyneladende ikke kunne holdes igang, muligvis på grund af et noget større

antal løsgængere og tiggere, var der tale om pengeforsorg.

Pengeforsorgen var altså en almindelig udbredt og accepteret forsorgsform, det spørgsmål der herskede uenighed om, og som derfor kunne skabe visse variationer, var hvorvidt pengeindtægterne ligesom før 1708 skulle indgå ad frivillighedens vej eller ved en kombination af frivillighed og en regulær fattigskat. Pengeforsorgens omfang og tilstrækkelighed samt udvikling og indtægtsmæssige baggrund belyses nærmere senere ved hjælp af det bevarede regnskabsmateriale fra lokaladministrationens to niveauer, sognekommisionernes og fattiginspektionernes protokoller.

Fattiglegater.

De privatstiftede, officielle legater til fattige er en særlig side af den offentlige forsorg, hvor den private godgørenhed fik sit offentlige præg ved en kongelig konfirmation af fundats eller testamente. Konfirmationen var en godkendelse af fundatsens ordlyd og hensigter samt en sikring af kapitalens fremtidige beståen og anvendelse efter givestens krav og ønsker.

Hvad enten fundats eller testamente gav nærmere direktiver om administration og uddelingsforhold eller ej, så blev det som regel - med mindre noget talte direkte imod - overdraget det offentlige fattigvæsens administratorer. Undertiden indgik renterne eller naturalieafgiften direkte i fattigvæsenets regnskaber og undertiden førtes en selvstændig protokol over legatets midler og deres anvendelse.

De daterbare legatstiftelser fra 1600 og 1700-tallet, ialt 198, som Hofman og Schack havde kendskab til er opført i bilag 2. Herudover nævnes 34 fattiglegater, hvor oplysning om stiftelsesår m.m. mangler ⁽³⁵⁾.

I 1600-tallet begyndte det at blive almindeligt, at godsejeren eller hans enke udsatte en kapital på rente til fordel for de fattige, men i løbet af 1700-tallet især fra 1730'erne og fremefter skete der en ret kraftig stigning i antallet af stiftelser, og det var nu ikke længere godsejerne, der førte an, idet gejstlige og verdslige embedsmænd

samt bedrestillede selverhvervende håndværkere og handlende ofte stod anført som donatorer. Samme udvikling kan i øvrigt konstateres for legater tilknyttet Københavns Universitet (36).

Ved en optælling blandt de daterede legatstiftelser for fattige på landet optrådte 70 godsejere som stiftere, heraf var de 6 kongelige. De gejstlige embedsmænd var repræsenteret med ialt 55 stiftelser og her var det naturligvis især provster og sognepræster, der var tale om, men også enkelte degne. Af andre kendte stiftere var det især forpagtere, ridefogeder, amtsforvaltere, amtmænd, birkedommere, stiftsdamer og fiskemestre, men herudover kan blandt andet nævnes en værtshusholder, en købmand, en farver, en brygger, en student, en møller og et par fæstebønder - ialt 51 stiftelser. De resterende 22 ved vi intet om. Endelig bør det også nævnes, at visse sogne var så heldige at have en helligkilde indenfor dets grænser, og alt efter den søgning der var, afgang kildeblokkens og dermed de fattiges indtægter. Sogne som Kirkerup og Gentofte kunne på grundlag af kildeindtægterne indrette en temmelig omfattende fattig- og hospitalsforsorg.

Den geografiske udbredelse af disse halvoffentlige stiftelser fremgår af kortbilag 4, som viser, at en ret stor del af de sjællandske landsogne ved slutningen af 1700-tallet havde eller havde haft del i denne form for fattigforsorg, hvad enten det drejede sig om fribolig i et hospital, rente fra en kapital eller afgift i penge eller naturalier fra et stykke jord eller en kildeblok.

Men for at få et lidt bedre kendskab til disse private legaters del i forsorgsbilledet, må man se nærmere på de stiftede kapitalers omfang og rækkevidde. Det er her gjort i bilag 3 ved en opgørelse over henholdsvis antallet af stiftelser og den tilstedeværende rådighedskapital i årene 1700, 1725, 1750, 1775 og 1800, beregnet på grundlag af bilag 2. Der vil i en sådan opgørelse forekomme adskillige fejkilder, og de fremkomne tal må derfor ikke antages som et eksakt udtryk for virkeligheden, men kun som en grov mi-

nimumsberegning heraf, d.v.s. en strømpil, der skulle kunne vise tendenserne i helhedsbilledet.

For det første er spørgsmålet om nøjagtigheden og fuldstændigheden af Hofmans og Schacks materiale uafklaret, men en del provsteindberetninger til den sjællandske biskop fra 1738 ⁽³⁷⁾ viser dog god overensstemmelse med de af Hofman nævnte legater ⁽³⁸⁾. Udelukkelse af en del stiftelser er sket ved selve beregningen, idet kun de legater, hvor stiftelsesåret samt arten og størrelsen af den stiftede kapital eller det årlige udbetalingsbeløb er kendte, er medtaget i beregningen. Som modvægt hertil er det muligvis en mindre del af stiftelserne, som i årenes løb er forsvundet og ophørt. For nogle stiftelsers vedkommende kendes kapitalstørrelsen ikke, men derimod den årlige rente. I disse tilfælde er der foretaget en omregning ud fra en anslået, men hyppigt forekommende rentesats på 4%. Omvendt er samme rentesats benyttet til udregning af det tilrådighed værende årlige rentebeløb, når kapitalstørrelsen er kendt.

Trods de nævnte fejlkilder, som for størstedelen tenderer imod at formindske den her beregnede kapital i forhold til den reelle legatkapital, så viser tallene dog følgende. For det første at den samlede kapital og årlige renteudbetaling er af en sådan størrelsesorden, at den nødvendigvis må tages i betragtning, hvis man skal have et samlet billede af fattigforsorgen på landet, og da den yderligere ved sin halvoffentlige karakter i vid udstrækning må betragtes som et slags led i den offentlige forsyng, er det væsentlig også at få konstateret denne indtægtskildes nærmere udvikling.

Af tabel 2 i bilag 3 samt af kurvetegningerne i bilag 4 over de beregnede kapitaltilvækster for 25 års perioderne i 1700-tallet fremgår det, at såvel rådighedskapital som antallet af nye stiftelser er kraftigt stigende århundredet igennem, omend den største tilvækst er sket i århundredets sidste halvdel. Størrelsen af den gennemsnitlige stiftelse er derimod faldende århundredet igennem, bortset fra den sidste periode, hvor nogle store godsstiftede

donationer øger det beregnede gennemsnit. Dette vil med andre ord sige, at den skik, der i løbet af 1600-tallet var blevet lanceret af godsejerne og efterhånden også blev optaget af landdistrikternes borgerskab, gav et kraftigt voksende antal stiftelser århundredet igennem, mens de enkelte stiftelsers størrelse i gennemsnit blev mindre hen ad vejen, formentlig foranlediget af, at mindre velhavende borgere optog skikken; til gengæld var antallet af nye stiftelser så mange, at rådighedskapitalen også viste sig stærkt voksende.

Udregnes tilvæksterne, som det er gjort i tabel 3 i bilag 3, med en finere periodeinddeling, nemlig med 5 års mellemrum, viser billedet et mere varieret og springende forløb, se også den punkterede kurve i bilag 4. Den store stigning skete i perioderne 1735-40 og 1760-70, mens årene efter den store kvægst-epidemi viser en meget ringe stigning; det samme er tilfældet med perioden efter kriseårene omkring 1770 ⁽³⁹⁾.

Årsagerne til skikkens udbredelse kan naturligvis ikke fastslås uden en nærmere undersøgelse, men umiddelbart kunne jeg forestille mig, at to, måske tre faktorer især har gjort sig gældende. Dels den almindelige tendens, der er i socialt lavere lag til at optage skikke kommende fra højere sociale lag, hvis vel at mærke forskellen mellem lagene ikke er alt for overvældende. Når så denne kulturelle udbredelsestendens fremmes ved indførelsen af forbud mod den private godgørenheds selvbestemmelsesret - et brud på en århundredgammel tradition, så er det tænkeligt, at denne legale stiftelsesform var en nærliggende vej at benytte. Pietismens rolle i denne forbindelse er det næppe muligt at sige noget om, dog kunne en teologisk kyndig nærlæsning af fundatserne måske kaste lidt mere lys over dette emne.

Sammenfatning.

1700-tallets individuelle forsorg byggede dels på nogle nye momenter og dels på traditionen fra tidligere tiders kirkelige indsamlinger og det regulerede tiggeri med hjemstedet

det vil sige sognet, herredet eller godsområdet som geografisk forsørgelsesområde. De nye momenter var forbud mod tiggeri og indførelse af nye tvungne pengebidrag samt en fast og organiseret kostforsorg til de værdigt trængende, altså de bofaste fattige, der på grund af alder eller sygdom ikke kunne forsørge sig selv.

1708-forordningen fik, formentlig på grund af nødår og Store Nordiske Krig samt en deraf følgende udbredt fattigdom, kun få, spredte og meget kortvarige virkninger i de første 25 år, men i 1730'erne fik fattiglovgivningen et mærkbart gennembrud i praksis. Den kraftige indsats, fra både de lovgivende myndigheder og lokaladministratorernes side i disse år, gav visse positive resultater, som kan afspejles i et omfattende kildemateriale. For det første i en almindelig og udbredt pengeforsorg og for det andet i en periodevis fungerende og reguleret kostforsorg bestående af omgangsbespisning og/eller naturalieydelse, hvoraf den sidste forsørgelsesmåde var den foretrukne både hos yder og nyder.

Sporene efter kostforsorgen er i modsætning til pengeforsorgen ofte så svage, at der ikke kan tegnes et nøjagtigt billede af kostforsorgens udbredelse århundredet igennem, men det kan siges, at den i en del sjællandske landsogne i perioder fungerede som det væsentligste led i det offentlige forsorgssystem, omend den var præget af en kraftig tendens til en overgliden i kostbetleri.

Blandt de faktorer, der især virkede nedbrydende på denne forsorgsmåde, var en almindelig og udbredt fattigdom, som i krisetider lammede ethvert forsøg fra myndighedernes side på enten at nyoprette eller at holde en allerede eksisterende kostforsorg igang. Som følge af en stigende fattigdom steg også antallet af betlere, ligesom den til enhver tid eksisterende modvilje mod nye beskatningsformer fremførtes kraftigere. Den organiserede kostforsorg var et brud på både den ydende og nydende parts selvbestemmelsesret og den gav besvær og problemer for de lokale administratorer.

De samme problemer gjorde sig gældende for de delvis tvungne pengebidrag til fattigkasserne, men systemets flerstrengethed bevirkede, at denne forsorgsmådes fortsatte eksistens ikke på samme måde var truet, når nogle af leddene svigtede. Forbuddet mod den private godgørenheds frie almisseuddeling kunne der i nogen grad kompenseres for, ved stiftelse af fattiglegater, hvorved man i fundatsen kunne fremføre ønskede retningslinier og betingelser for rentepengenes uddeling.

De lovgivende myndigheder og embedsmændenes bestræbelser på gennemførelse af en nødtørftig forsorg for de fastboende rette almisselemmer ved en kombineret kost- og pengeforsorg, kan i forhold til tidligere tiders forsøgsvis regulerede betleri siges at have fået en række positive virkninger, om end lovgivningens hovedformål at afskaffe det plagsomme tiggeri langt fra var opnået. Den store gruppe af uværdige fattige samt den individuelle fattigforsorgs periodevise helt eller delvise sammenbrud hindrede det, fattigdommen var for stor.

Den individuelle forsorgsmåde var én side af det offentlige fattigvæsens virksomhed, en anden side var den institutionelle forsorg via fattighusene, der ligesom den individuelle forsorg var beregnet for de fastboende og værdige fattige, men tugt- og manufakturhusene havde en anden målgruppe, nemlig de uværdige omvandrende tiggere og løsgængere.

2. INSTITUTIONEL FORSORG.

Fattighuse og hospitaler.

Betegnelserne fattighus og hospital benyttedes i 1700-tallet tilsyneladende tilfældigt. Årsagen hertil må nok søges i ordet hospital, der i middelalderen blev brugt om de af kirken oprettede milde stiftelser, som på en gang tog sig af syge, fattige og gamles pleje. Blandt de bedst kendte og mest udbredte var de såkaldte "St. Jørgensgårde" og

"Helligåndshuse". St.Jørgensgårdene var i begyndelsen forbeholdt folk, der led af smitsomme sygdomme - især spedalske, senere gik de, da denne sygdom var på retur, over til ligesom Helligåndshusene mere bredt at fungere som syge- og forsørgelsesanstalter for samfundets mest uheldigt stillede mennesker ⁽¹⁾.

Denne brede betydning af ordet hospital har holdt sig op igennem tiden, og derfor blev en stor del af 1700-tallets stiftelser omtalt som hospitaler, se bilag 5, trods det at de i realiteten blot var en slags fattighuse, hvor beboerne først og fremmest nød husly og i heldigere tilfælde tillige en vis månedlig eller årlig understøttelse i form af penge eller naturalier, alt efter om der var sat en kapital på rente eller om hospitalslemmerne var blevet tillagt f.eks. landgildeydelsen fra et bestemt antal gårde.

I datidens lovgivning optrådte begrebet fattighus ikke særlig hyppigt. Christian 5.'s Danske Lov påbød imidlertid, at kirkeværgerne sammen med de øvrige sognemænd i hvert sogn skulle bygge et "fattig-folkies-huus" til de af sognets fattige, som ikke kunne få bolig andetsteds ⁽²⁾. Dette påbud gentoges i forordningen af 6. oktober 1731, men herudover er fattighuse ikke omtalt i 1700-tallets fattiglovgivning.

Hvis Christian 5.'s påbud overhovedet blev fulgt op i praksis har det ihverfald ikke sat sig synderlige spor i det bevarede arkivmateriale om fattigvæsenet. Heller ikke de af biskop Hersleb foranledigede indberetninger om sognekaldene fra 1738 ⁽³⁾, eller det af Hofman indsamlede materiale fra 1750'erne, om offentlige og private stiftelser ⁽⁴⁾, har givet antydninger af sådanne sognefinancerede fællestiftede fattighuse, med mindre der var tale om en særindkomst fra f.eks. en helligkilde. Derimod giver de to kilder med en enkelt undtagelse overensstemmende oplysninger om fattighusene, de forskellige indsamlingstidspunkter taget i betragtning ⁽⁵⁾.

Allerede før Christian 5.'s Danske Lov har vi efterretninger om eksisterende fattighuse i de sjællandske landsogne ⁽⁶⁾, men først i 1700-tallet - især perioden 1720-70,

blev disse "offentlige" private stiftelser mere almindeligt forekommende, se bilag 5. Den samme tendens afspejledes som omtalt ved oprettelse af legater i almindelighed, se kap. V, 1.

Det langt overvejende antal fattighuse blev stiftet og financeret af lokalområdets oftest mest velhavende person, nemlig godsejeren eller dennes enke. Ud af 29 kendte stiftelsesforhold stod godsejeren som stifter af 22 hospitaler eller fattighuse, de resterende donatorer var 3 præster, 1 gårdmandsenke og i 2 sogne, hvor den økonomiske baggrund kom fra en på stedet værende helligkilde, tog præsten initiativet til for kildeblok-pengene at oprette en fattigstiftelse; endelig anføres bønderne som stifter af fattighuset i Asnæs omkring 1790.

På det administrative område var godsejeren derimod ikke lige så dominerende eller ihvertfald sjældent enerådende. Den hyppigste styreform var en kombination af gejstlig og verdslig administration, således at præsten og godsejeren eller dennes repræsentant forestod regnskab og pengeuddeling samt tilsyn med lemmerne og huset, mens amtmand og/eller biskoppen sad som direktører. Det er netop den administrative styreform, der gjorde at disse privatstiftede institutioner fik et halvoffentligt præg, idet de administrativt fungerede efter samme mønster som den offentlige fattigforsorg, og i de fleste tilfælde indgik de som et led i og som et supplement til den samlede offentlige forsorg.

På kortbilag 5 ses den geografiske fordeling af de af landsogdenes fattighuse og hospitaler, som det har været muligt at opnå kendskab til ud fra Hofman, Schack og de ovenfor omtalte præsteindberetninger. På kortet er der skelnet mellem de regulære fattighuse, hvor beboerne kun nød fri bolig, mens øvrige fornødheder måtte opnås ad anden vej. Men for ca. halvdelen af stiftelserne var der tillige skænket en kapital under en eller anden form, hvis renteindtægt uddeltes til fattighusets beboere.

Egentlige hospitaler - altså institutioner, hvor de syge blev behandlet eller i hvert fald passet af ansat perso-

nale, fandtes bortset fra hospitalet i Herfølge kun i hovedstaden og i købstæderne, men langt fra i alle købstæder (7).

Enkelte landområder - Brønshøj og Møn - havde konverteret et tidligere hospital eller legat til en rådighedsret over et vist antal sengepladser i Vartov hospital i København. De sjællandske landsogne kunne også i særligt håbløse tilfælde og mod herredskassens forudbetaling indsende deres fattige syge - især sindsyge til Pesthuset i København eller hvor der nu ellers var en ledig dårekisteplads at finde, se kap. VII, 1.

Herfølge gamle hospital fra 1641 var ligesom de andre landhospitaller et decideret fattighus, men det hospital, som dronning Anna Sofie i 1729 skænkede til Vallø grevskabs fattige og syge, havde en udvidet hospitalsfunktion, idet det ud over at være en forsørgelsesanstalt også havde en helbredende og opdragende funktion. Hospitalet indtog tre kategorier lemmer, hvoraf de 10 skulle være gamle og udlevede mennesker, for hvem hospitalet var sidste station. De to andre grupper - også på hver 10 - var henholdsvis forældreløse, fattige børn og fattige sengeliggende syge, som når de blev henholdsvis større eller raske skulle forlade hospitalet igen.

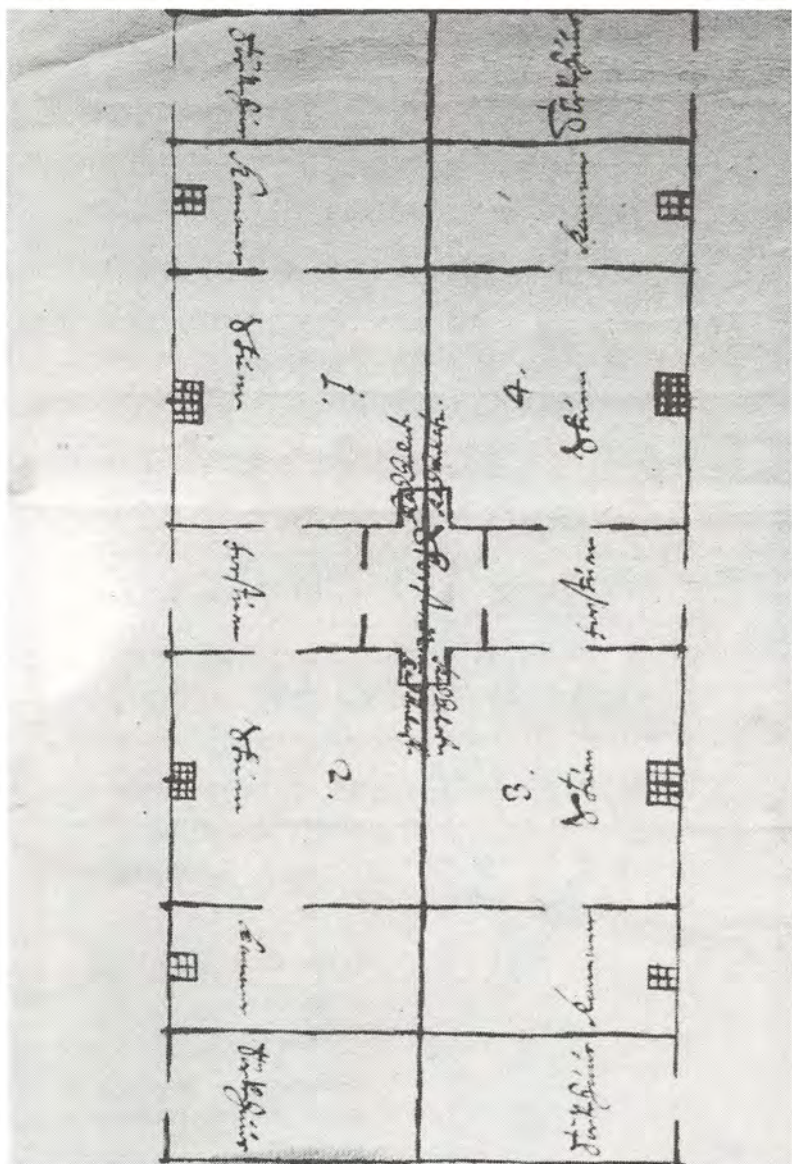
Til Herfølge hospital var der til forskel fra fattighusene knyttet en forstander til at sørge for lemmernes fysiske behov og en "informator" til at tage sig af det åndelige. Herudover skulle Køge bys kirurg tilse de syge og sørge for de nødvendige medikamenter. For nogle hospitaller, f.eks. Tybjerg, klarede man pasningsproblemet af de syge med at indtage mindst en fattig, der var rask nok til at kunne hjælpe de andre (8).

En del af de godser, som havde stiftet et hospital eller fattighus, prioriterede godsområdets befolkning, rekrutteringsområdet kunne således udstrække sig til flere sogne. På kortbilag 5 er kun markeret det sogn, hvor hospitalet var beliggende, eller hvis denne beliggenhed ikke kendes, er det hjemstedet for godsets hovedbygning, der er angivet.

Med hensyn til oprettelsen af fattighuse synes der at forekomme en vis afsmitning fra det ene nabosogn til det andet. I forbindelse med oprettelsen af hospitalet i Kirkerup, henvises der, i et brev fra den daværende sognepræst og provst til amtmand Rostgaard, direkte til Gimlinge sogns fattighus som forbillede ⁽⁹⁾. På kortet optræder de fleste fattighuse da også i større eller mindre grupper, f.eks. havde næsten hvert sogn i Ods herred et fattighus, og umiddelbart syd herfor lå en samling på 4 fattighuse eller hospitaler, nemlig Kundby, Butterup, Stigs Bjergby og Frydendal. Det nordøstsjællandske landområde mangler til gengæld ganske sådanne institutioner, dog må det her føjes til at købstæderne Hillerød og Helsingør begge rådede over en hospitalskapacitet, som også kom de omkringliggende landsogne til gode ⁽¹⁰⁾.

De ialt 46 kendte stiftelser, som skulle have været i funktion i en kortere eller længere periode af 1700-tallet, har haft en samlet kapacitet på maksimum 350 pladser, hvoraf ca. halvdelen kunne tilbyde en vis forsørgelse ved siden af friboligen, se bilag 5 og kortbilag 5 ⁽¹¹⁾.

Hvad denne forsørgelse bestod i, varierede naturligvis efter donationens størrelse. I enkelte tilfælde var den årlige tildeling pr. hospitalslem på højde med forbedringshusfangernes forplejningsgodtgørelse, se senere s.97, nemlig ca. 15 rdl. årlig eller 28 skilling ugentlig, sådan som f.eks. de 5 lemmer i Ødemarkshospitalet ifølge fundatsen skulle nyde. For lemmerne i Herfølge hospital var den årlige understøttelse endog oppe på ca. 20 rdl. årlig. Den anden ydergrænse var dem som intet fik, men som så til gengæld vel i princippet kunne nyde nogen understøttelse af sognekassen. Imellem disse yderpunkter fordeler de resterende hospitalers legatportioner sig, og den almindeligste årlige understøttelse lå fra 5-12 rdl. samt evt. en portion brændsel leveret frit. Til fattighuset hørte iøvrigt ofte en kålhave, hvis produkter indgik i lemmernes husholdning. En jævnlige gentaget betingelse for at opnå denne hjælp var, at legatnyderen afholdt sig fra at betle, så datiden må jo enten have anset det muligt at eksistere for 5-12 rdl. år-

ligt, eller forudsat et supplement i form af anden hjælp eller indtægt.

Sammenholdes det af Skrubbeltrang anslåede tal af nødlidende i det sjællandske landområde på 12.000-15.000 ⁽¹²⁾ med de maksimalt 200 personer, der nød en "rimelig" forsørgelse via fattighusene, ser vi, at fattighusenes dækningsprocent inden for fattigforsorgen var på ca. 1-2%, og at de ydede et vist tilskud i form af fri bolig for ca. 2-3% af de nødlidende.

I det typiske fattighus var der plads til 6 eller 8 personer og for at illustrere, hvordan et fattighus kunne se ud, hvordan det fungerede, og hvad det var for mennesker, der tilbragte deres sidste år under fattighusets tag, er Kundby hospital udvalgt som eksempel for en nærmere undersøgelse ⁽¹³⁾. Kundby hospital er dels på grund af kildematerialets detaljerede ensartethed og dermed større egnethed valgt til centrum for undersøgelsen, men også fordi det er repræsentativt ved sin størrelse og beliggenhed midt i det sjællandske godsområde. Endvidere er rekrutteringen geografisk begrænset til et enkelt sogn, således at det er muligt at inddrage andet kildemateriale til kontrol og supplement. Derimod er fundatsens krav om kun at indtage folk, der har haft gård eller hus i Kundby sogn, medvirkende til at begrænse klientellet til dem, der tidligere havde fungeret og gjort "nytte" i samfundet, - en bestemmelse der nu forøvrigt ikke var ualmindelig for fattighusenes vedkommende.

Kundby hospital.

Hospitalet i Kundby blev stiftet i 1760 af daværende sognepræst Eggert Christopher Benzon ⁽¹⁴⁾. Bygningen, der blev opført på Kundby gade imellem skolen og smedien, var et 8 fag stort bindingsværkshus med teglhængt tag og indrettet til beboelse for 8 fattige fra Kundby sogn, således at der var 4 stuer, og imellem hver 2 stuer var en skorsten med fyrsted og bageovn. Fra dette midtplacerede forstueagtige skorstensrum var der indgang til stuerne, ligesom der fra

skorstensrummet kunne fyres ind i en ny bilæggerovn, der var anbragt i hver stue. Brændslet opbevarede på loftet, som man også havde adgang til fra skorstensrummet.

Ved husets nordende var der en lille lokumsbygning, ligeledes af mur- og bindingsværk, og bag ved huset lå en mindre kålhav indhegnet af et stengærde.

For Kundby hospital er der ingen grundplan bevaret, men det er der for Kirkerup hospital, se side 84. Planen eller skitsen blev tegnet i 1730 og den afspejler stort set samme indretning som Kundby hospital med en fælles midtplaceret skorsten og de heromkring liggende stuer, blot var opholdsrummene her delt op i stue og kammer, ligesom der i husets yderfag var indrettet specielle brændselsrum. Alt i alt var det to bygninger, der i ydre som indre nok har kunnet måle sig med de omkringliggende fæstehuse.

Ud over selve hospitalsbygningen eller fattighuset, som det i realiteten var, skænkede Eggert Benzon tillige en kapital på 1200 rdl., hvis renter skulle uddeles til hospitalslemmerne til deres underhold. Til hospitalets vedligeholdelse og løn til præstens medhjælper var afsat 400 rdl. på rente.

I flg. fundatsen var det sognepræsten i Kundby, der som direktør var udset til at bestyre og administrere hospital og kapitalrenter. Provsten var i forbindelse med sine visitatser pålagt en kontrollerende virksomhed, og endelig stod biskoppen som overdirektør. Også her blev den offentlige forsorgs traditionelt anvendte administrative kanaler fulgt, dog manglede den verdslige instans.

Det var imidlertid ikke alle fattige, der kunne komme i betragtning som hospitalslemmer, fundatsen satte visse begrænsninger. For det første skulle de fattige, som blev indtaget være gudsfrygtige og skikkelige folk, som enten havde haft gård eller hus i Kundby sogn. Dernæst skulle de være mindst 60 år gamle, dog kunne der dispenseres herfra, såfremt der ikke i sognet fandtes nogle i den alder, som ønskede indlæggelse. Endvidere skulle gårdmændene og deres hustruer foretrækkes for husmændene, "saafremt de ere lige

nødtørftige og lige skikkelige" (15). Endelig krævede fundatsen, at lemmerne selv medbragte de nødvendige klæder og bohaver. Og på samme måde som de fattige, der ville nyde offentlig almisse, skulle hospitalslemmerne lade deres ejendele optegne ved indlæggelsen, for at de kunne tilfalde hospitalet efter deres død. De fattiges ejendele indførtes derfor i en indskrivningsprotokol tillige med oplysninger om alder, civilstand, helbredstilstand, fødested samt tidligere erhverv og bosteder (16).

De første to fattige blev indskrevet på hospitalet den 1/7-1761. Det var et ægtepar, som havde haft hus på Kommunitetets gods i Kundby i ca. 30 år, de var begge meget gamle og skrøbelige. Den 1/10 samme år blev endnu et ægtepar indskrevet samtidig med en gårdmandsenke; men først året efter var hospitalet fuldt belagt. Om dette forhold skyldtes, at der ingen fattige var, som ønskede indlæggelse, eller om huset først da var færdigbygget, fremgår ikke, men at der normalt har været nok ansøgere til ledige hospitalspladser vidner præstens bemærkning i indskrivningsprotollen i 1781 om, idet han fandt det højst mærkværdigt, at der i dette år kun indfandt sig een for at begære indlæggelse i hospitalet trods lovformelig bekendtgørelse herom fra prædikestolen.

I perioden fra hospitalets start indtil 1802 blev der ialt indlagt 35 personer, heraf 30 kvinder og 5 mænd, se bilag 6. For mændenes vedkommende var de alle gifte og de blev indlagt tillige med deres hustruer. De 25 andre kvinder var alle enker, idet datidens samfund kun undtagelsesvis gav ugifte mulighed for at fæste gård eller hus.

For Kundby sogn findes der ingen offentlige fattigvæsens regnskaber, men at der i slutningen af århundredet har eksisteret en eller anden form for offentlig forsyng omtaler både folketællingen fra 1787 og Bärens efterretninger fra 1790 samt Tuse herreds samlingsprotokol (17). De to førstnævnte kilder opgiver tilsyneladende uafhængigt af hinanden almisenyndernes tal til henholdsvis 18 og 19 ud over hospitalslemmerne. Af folketællingerne fremgår det, at der

var 10 gifte personer blandt almisselemmerne og 8 enlige kvinder, hvor de fleste betegnes som ugifte, og her optrådte altså heller ingen enlige mænd. Grundet hospitalets omsorg for en del af sognets ældre, var der blandt almisseyderne forholdsvis mange yngre oftest vanføre personer.

Gennemsnitsalderen ved indlæggelsestidspunktet var 69 år varierende mellem 59 og 80 som yderår ⁽¹⁸⁾, og det gennemsnitlige antal opholdsår i hospitalet var ca. 10 år, varierende fra 1½ måned til 24 år, se bilag 6. Ud over husly i hospitalsbygningen, nød de indlagte lemmer årlig 6 rdl., der udbetaltes over 4 terminer, nemlig den 1. januar, 1. april 1. juli og 1. oktober. Disse penge var beregnet til de fattiges underhold i form af mad og klæder, mens hver stue tilfælle fik udbetalt 1 rdl. årlig til brændselsgodtgørelse.

Disse kvartalsmæssige udbetalinger foretoges af sognepræsten, hans lønnede medhjælp - skoleholderen i Torsslunde - og to ulønnede gårdmandsfolk, der normalt optrådte som præstens medhjælpere ved administrationen af det offentlige fattigvæsen ⁽¹⁹⁾.

Den erhvervsmæssige fordeling iblandt hospitalslemmerne giver, som fundatsen har lagt op til, et flertal af tidligere gårdbesiddere, hvoraf der var 22 mod 13 husmandsfolk, dog havde 4 af de 13 husbesiddere på et tidligere tidspunkt haft gård. Overraskende nok har de tidligere erhvervsmæssige forhold ikke smittet af på den arv, som lemmerne efterlod hospitalet ved deres død, sådan at de tidligere gårdmandsfolk som formodet økonomisk bedrestillede, også efterlod hospitalet en større arv. Dette var imidlertid ikke tilfældet - tvært imod var den gennemsnitlige indtægt ved auktion efter husfolks ejendele på 7 rdl., 4 mk, 3 skl. mod 6 rdl., 3 mk, 10 skl. for tidligere gårdbesiddere ⁽²⁰⁾. De ting som lemmerne medbragte ved deres indlæggelse svarede stort set til det, der bortsolgtes efter deres død ⁽²¹⁾. Ved sammenligning af disse auktionsbeløb med tilsvarende for offentlig understøttede i samme tidsrum er hospitalslemmernes auktionstal forholdsvis høje.

Det den fattige almindeligvis medbragte var en fritstå-

Letter den forættede Registrering af 16^{de}
 Novemb. 1762 som angaaer **Boell Jensen** i
 Løst Brod i Aggertaleet med Hustru, og som
 har søgt om Tilgivning og Auktion af
 sin forældres bocting i Aggertaleet d. 2^{den} Decemb.
 med følgende, saaledes som følger:

	Sk.	My.	Ø.
En Hustru Sagen med 2 sønner og 2 døtre af 5 Aar samt 12 vens Aarske Mærke i sinde Landt.	1	15	
En Hustru Sagen med 2 sønner og 2 døtre af 5 Aar samt 12 vens Aarske i sinde Landt.	5	10	
En god Hustru og 2 Døtre af 5 Aar samt 12 vens Aarske i Hustru og 2 sønner i Hustru.	1		
En god Hustru med 2 sønner og 2 døtre af 5 Aar samt 12 vens Aarske i sinde Landt.			14
En Hustru med 2 sønner og 2 døtre af 5 Aar samt 12 vens Aarske i Hustru og 2 sønner i Hustru.			8
En Hustru med 2 sønner og 2 døtre af 5 Aar samt 12 vens Aarske i Hustru og 2 sønner i Hustru.			8
<hr/>			
Summa Sagen: 24	34	7	

**AUCTIONS
 PROTOCOL**
 for
KUNDBYE HOSPITAL
 indrettet
MAR 1762.

Egert Christen Henzen

ende seng, 1 overdyne, 1-2 underdyner, 1-2 hoveddyner og 1 par hovedpuder samt 1 par lagener. Af møbler ud over sengen var der normalt 1 fyrretræskiste med lås og nøgle, 1 bord, 1-2 træ- eller halmstole eller måske blot en skammel. Endvidere havde kvinderne altid sine traditionelle arbejdsredskaber som rok, haspe og karter, mens manden undertiden medbragte en huggeblok. Til det faste køkkeninventar hørte en jerngryde samt en messing- eller kobberkeddel. Endvidere nævnes også forskellige former for pottes og pander, trug, spande og baljer samt lerkrukker. De såkaldte fornødne gangklæder, som i flere tilfælde er meget detaljeret beskrevet med hensyn til stof og farver, bestod for kvindernes vedkommende af 1 par trøjer, 1 par skørter og 1 par forklæder samt 3-4 særke og en kjortel eller kjole. Nogle tørklæder, huer eller hætter samt 1-2 par strømper og 1 par vanter hørte også med til kistens indhold.

Sammenfatning.

De sjællandske laddistrikters såkaldte hospitaler var i realiteten blot fattighuse, hvis hovedformål var at sikre syge, gamle og fattige mennesker tag over hovedet, men til omkring halvdelen af de små institutioner var der tillige legeret en kapital, således at lemmerne her også nød hjælp til andre livsfornødenheder.

I betragtning af fattighusenes lovgivningsmæssigt sparsomme baggrund blev disse institutioner ret udbredte og årsagen hertil må nok som tidligere omtalt snarest søges i tidens almindelige tendens til at testamentere og donere gaver til forskellige velgørende formål.

Da oprettelsen og driften af et fattighus eller hospital samt en evt. forsørgelse af lemmerne krævede en ret så stor kapital, så var det naturligt nok overvejende forbeholdt godsejeren og særligt velhavende embedsmænd eller sogne at financiere sådanne stiftelser. Oprettelse af det efter tidens forhold anseelige hospital i Herfølge krævede endog en kongelig stifter.

Nok blev disse stiftelser tilvejebragt ved privat godgø-

renhed, men for at sikre sig mod senere tiders misbrug af gaven, blev hospital såvel som evt. kapitaler administrativt og tilsynsmæssigt underlagt de samme instanser som det offentlige forsørgelsesvæsen og fungerede delvis i samhørighed hermed.

De forholdsvis små landhospitaller havde normalt kun plads til 6 eller 8 personer, og de fungerede som opbevaringssted for uheldeligt syge og gamle; der var ikke som ved Herfølge og visse købstadshospitaler tale om en egentlig hospitalsfunktion i form af sygebehandling og midlertidige indlæggelser. Når en fattig blev indtaget i hospitalet, forblev han eller hun der til sin død, med mindre vedkommende blev bortvist på grund af uheldig opførsel. Pasning af de meget syge hospitalslemmer var normalt overladt til de helbredsmæssigt lidt bedre stillede lemmer.

Hospitalslemmerne blev udvalgt efter de krav og regler, som stifteren ofte havde opstillet i fundatsen. Der var altid tale om en form for geografisk begrænsning af rekrutteringsområdet, f.eks. til et sogn, et pastorat eller et godsområde. Endvidere var der som i Kundby oftest en nedadrettet aldersgrænse samt måske et krav om at ansøgeren tidligere skulle have haft hus eller gård i hospitalets geografiske dækningsområde.

Den almindeligste årlige understøttelse i penge lå fra 5-12 rdl. samt evt. et supplement i form af brændsel og adgang til en kålhøve. Denne hospitalsforsorg må uden tvivl, ihvertfald for de mere velfunderede hospitalers vedkommende, anses for kvalitetsmæssigt at ligge på et ret højt niveau, datidens sociale forhold taget i betragtning.

Trods 1700-tallets stigende antal stiftelser var det imidlertid kun en meget lille del af det samlede antal nødlidende, der kunne nyde helt eller delvis underhold via et hospital. Lidt flere var sikret fri bolig, og indirekte har de private stiftelser nok bedret det offentlige fattigvæsens muligheder for at forsørge sognets resterende fattige (22).

Den offentlige forsorg i Kundby sogn skulle dog have været særdeles ringe. Kostforsorgen var ude af funktion og i

perioden 1771-81 havde ingen almisselem i hele Tuse herred årligt modtaget som meget som 2 sldl. og området var overrendt af betlere ⁽²³⁾. Her må en fribolig i hospitalet og en årlig pension på 6½ rdl. have været nok så eftertragtel-sesværdig som den almisse, det offentlige fattigvæsen kunne yde i tilskud til betlererhvervet.

Tugt- og manufakturhuse.

Mens fattighuse og hospitaler fortrinsvis var beregnet på de fastboende, uarbejdsdygtige fattige, så var tugt- og manufakturhusene oprettet som straffe- og tvangsarbejdsanstalter for henholdsvis småkriminelle, løsgængere og omvandrede betlere, hvor de indsatte skulle underholde sig selv. Den grundlæggende tanke bag anlæggelsen af disse institutioner var da også, foruden betleriets afskaffelse, at tiggere og løsgængere repræsenterede en hidtil uudnyttet arbejdskraftreserve, idet omvandrede tiggere betragtedes som arbejdsføre og ikke værdige trængende mennesker.

En fremstilling af tugt- og manufakturhusenes historie er ikke tilsigtet, men de vil blive inddraget her, da det omvandrede proletariat for en dels vedkommende kom i berøring med dem, ligesom disse institutioner ifølge lovgivningen indgik i datidens fattigforsorg på linie med andre forsørgelsesformer.

Børnehuset i København, fra 1790 Tugt-, rasp- og forbedringshuset, havde naturligt størst betydning for københavnske betlere ⁽²⁴⁾, mens Møns tugt- og manufakturhus, oprettet 1737 i Stege, skulle dække hele Sjællands stift, og således aflaste det overbebyrdede Børnehus ⁽²⁵⁾.

Møns tugt- og manufakturhus var ikke nogen enlig svale, idet der på den tid skete en omfattende udvidelse af fængselsbyggeriet. I 1734 opførtes et rasphus på Stokhusets grund i København, 1743 stod tugt- og manufakturhuset i Viborg klar og 10 år senere, 1753, fik også Fyn sit eget tugt- og forbedringshus i Odense ⁽²⁶⁾.

Lovgivning.

Hele 1700-tallet igennem udsendtes der med mellemrum forordninger, reskripter og plakater til bekæmpelse af omløbende betlere. Allerede 1708-forordningen meddelte, at fremmede betlere, som ikke efterkom forordningens påbud om at drage til deres hjemsted, skulle føres til nærmeste fæstning eller Børnehuset i København ⁽²⁷⁾. Og da disse transporter ikke kunne være uden omkostninger, indeholdt loven en bestemmelse om, at udgifterne skulle betales af herredskassen via den fattigskat på 1-4 skilling, der var pålagt bønder, husmænd og tjenestekarle. Forordningen af 5. februar 1734, bestemte imidlertid, at man på grund af mangel på tugthuse kunne sætte omløbende betlere på nogle dages vand og brød i den lokale arrest eller 1-2 dage i gabestokken. Fra 1739 skulle betlere, der blev pågrebet mere end een gang, sendes på fæstningsarbejde eller i arbejdshus ⁽²⁸⁾. For Sjællands stift måtte kun Børnehuset på Christianshavn og tugt- og manufakturhuset i Stege anvendes ⁽²⁹⁾.

I 1741 begrænsedes betlerklientellet i Møns tugt- og manufakturhus til især at omfatte stærke og friske betlere, som kunne arbejde ⁽³⁰⁾. At der stadig fandtes omstreffende, arbejdsføre tiggere i Danmark i århundredets sidste del, viser bl.a. forordningen af 18. marts 1778, som genindskærpede de tidligere forordninger om betlere og fastslog princippet om at gamle, syge og børn skulle forsørges, hvor de sidst havde haft hus og hjem, mens friske og stærke mænd og kvinder skulle henbringes til arbejde i nærmeste tugthus.

Da lovgivningen betragtede de omvandrende tiggere som uværdige og asociale elementer, så var det naturligt at forsøge at bekæmpe dem med trusler og straf, samtidig med at ønsket om en økonomisk og effektiv udnyttelse i industrien af den bedste del af deres arbejdskraft satte grænser for, hvem der kunne optages i tugt- og forbedringshusene og dermed for antagelsen af, at alle de omvandrende tiggere var arbejdsføre men uvillige og dermed uværdige til understøttelse via sognenes fattigforsorg. Kildematerialet til be-

lysning af denne anonyme gruppe af såkaldte uværdige, som levede deres liv på landevejen er særdeles sparsomt og spredt. Men den del, der kom i berøring med politimæssige myndigheder samt tugt- og manufakturhusene, kan vi få et lille indtryk af, ligesom disse institutioners andel i den offentlige fattigforsorgs udførelse i praksis søges belyst via dette arkivmateriale.

Møns tugt- og manufakturhus.

Anstaltens ledelse og start.

Direktørene for de fattiges væsen i Danmark kom som initiativtagere til oprettelsen af det mønske tugt- og manufakturhus til at forestå den øverste ledelse af anstalten indtil 1781, da direktøren for den militære uldmanufaktur Hans Kofoed, overtog ledelsen af både det københavnske og det mønske tugt- og manufakturhus.

Under direktionen stod den stedlige bestyrelse på fire inspektører, hvoraf provsten og byfogden var faste medlemmer. Ved gennemgang af inspektionens kopibog ⁽³¹⁾ fremgår det, at inspektørerne først og fremmest førte tilsyn med anstalten og fungerede som forbindelsesled mellem direktionen og anstaltens beboere - ansatte såvel som fanger. Endelig var inspektørerne også rådgivende for direktionen, ligesom de skulle foranledige og tilse, at dens beslutninger blev udført i praksis. Til at lede det daglige arbejde ansattes en spindemester og senere også en skriver ⁽³²⁾.

De første par år gik med at ændre og indrette den tidligere navigationsskoles bygninger til et tugt- og manufakturhus, men fra foråret 1739 skulle de sjællandske fattiginspektører lade alle betlere og omløbere, der imod forordningen af 24/9-1708 og 6/10-1731 blev pågrebet i betleri, henbringes til arbejde i manufakturhuset på Møn. Før betleren blev sendt afsted, skulle sagen dog først anmeldes til direktionen i København, for at denne kunne træffe afgørelse om arrestantens fremtid, og derefter blev inspektionen i Stege informeret ⁽³³⁾.

Lemmerne.

Den nævnte administrative ekspeditionsgang medfører, at inspektionens kopibøger over indgående breve kan oplyse, hvilke fanger, der indsattes i tugt- og manufakturhuset i en periode, hvor mandtalsprotokoller ikke er bevarede. En afvigelse fra den nævnte plakats og reskripts administrative forskrift, om uden direktionens vidende og approbation at fremsende betlere til Møn medførte, at betlerne beordredes tilbagesendt til pågældende herred ⁽³⁴⁾.

Den første arrestant, der blev fremsendt af de fattiges inspektører i Ringsted herred, ankom i juli måned 1739 ⁽³⁵⁾. Det var en kvinde fra Førslev sogn ved navn Anniche Eriksdatter, som indsattes på livstid for dels at have ført et forargeligt levned og dels for i nogle år at have betlet ⁽³⁶⁾. Næste arrestant kom fra Holbo herred i oktober 1739, og i løbet af de første 5 år indsattes 37 personer, hvoraf ca. en trediedel var dømt for betleri ⁽³⁷⁾. De øvrige fanger var især småkriminelle dømt for tyveri, opsætsighed, prostitution og barnefødsel i dølgsmål, men også afsindige og ikke mindst uregerlige børn indsat af forældre eller værge, uden dom ⁽³⁸⁾.

En af disse 37 indsatte personer var Elisabeth Hirsch, hvis fader kaptajn Hirsch ved henvendelse til kongen havde fået sin 24-årige datter anbragt til bod og bedring på ubestemt tid, fordi hun to gange havde ladet sig besvangre af liderlige og gemene karle ⁽³⁹⁾. Børn født udenfor ægteskab var et samfundsmæssigt økonomisk forsørgelsesproblem, som de herskende moralnormer blev afpasset efter. Den ugifte mor blev udstødt af det samfund hun før graviditeten fungerede i. Var hun fra de sociale lavere lag gjorde den ofte idømte lejemålsbøde hende endnu fattigere og det var et problem for hende at få tjeneste et sted, hvor barnet kunne medbringes ⁽⁴⁰⁾. Hvis hun var rask og arbejdsfær kunne hun ikke opnå hjælp fra den lokale, individuelle fattigforsorg. De muligheder 1700-tallet gav den ugifte, gravide kvinde var fødsel i dølgsmål med efterfølgende drab eller udsættelse af det nyfødte barn; en anden mulighed var ind-

Tatt

Forsiden Sammensætning af Læge- og Manufaktur
Sæge side samme Læge og Skov
pligt. og efter de Kæde af - Inspec
Sægers Anordning for den halve Prisen kom

- Torsdag - 1 Pst Kæde og 1/2 Pst pro Person.
- Freitag - 1 Pst Kæde og 1 Kæde Tid.
- Søndag - 1 Pst Kæde og 1/2 Pst Tid.
- Torsdag - 1 Pst Kæde 1/2 Pst Tid.
- Freitag - 1 Pst Kæde 1/2 Pst Tid.
- Søndag - 1 Pst Kæde og 1 Pst Tid.

sættelse i tugt- og manufakturhusene og dermed selvforsørgelse; endelig var der landevejen med betleri og prostitution som levevej (41).

En tilsvarende optælling af indsatte betlere for perioden 1770-74 giver samme resultat, nemlig mindst 37 nye fanger, hvoraf ca. en trediedel var betlere, men i denne periode kom de overvejende fra den sydlige halvdel af Sjælland samt Lolland-Falster. Til fangernes antal skal dog bemærkes, at der for årene 1771-72 og delvis også for 1773 var påfaldende få arrestanter og i det hele taget få indførsler i kopi-bogen. Men netop i disse år kunne man ellers umiddelbart forvente en stigning i tilgangen af indsendte betlere, svarende til det antal betlere, som de foregående års misvækst og dyrtid havde fremkaldt overalt på Sjælland (42). Hvorfor kom der ingen betlere til Møn i årene 1771 og 1772? Var det, hvad det nu ikke ser ud til, et rent administrativt svigt, der medførte at protokollen ikke førtes regelmæssigt? Eller var det den udbredte fattigdom og arbejdsløshed, samt det heraf følgende store antal betlere, som var omvendt proportional med myndighedernes evne og vilje til at skaffe frivilligt mandskab og penge til at indfange og transportere et stadigt stigende antal betlere? Det var næppe Struense-regeringens initiativer på fattigforsorgens område, der gjorde sig gældende. Nok var Struense imod institutionsforsorg, men mente dog samtidig, at arbejdsu villige skulle tvinges til arbejde på dertil indrettede anstalter (43).

I Møns tugt- og manufakturhus fik alle lemmerne tildelt 4 skilling daglig til forplejning og i dyrtider 5 skilling (44). Pengene blev ikke udbetalt til fangerne selv, trods deres ønske herom, men til spindemesteren, som for denne pris skulle levere dem maden. På grund af lemmernes klage over dette system besluttede man i 1743 at udfærdige et reglement for bespisningen med bestemmelse om hver dags forplejning, således at fangerne på papiret sikredes en rigelig og rimelig varieret kost (45).

Kopibøgernes oplysninger om alder, hjemsted o.l. er for uensartede og upræcise til at kunne anvendes, derimod gives

der af enkelte fanger en ret levende personskildring. F.eks. beskrives en bortløben fange ved navn Rasmus Adamsen, der var indsat for betleri i 1741 ⁽⁴⁶⁾, således til politimesteren i Stege: "er omtrent 40 aar gammel, lav af statur, noget krumrygget, har et sort slæt haar, stammer meget i sin tale, har fange-klæder paa nemlig: kofte og buxer af hvidagtig filt" ⁽⁴⁷⁾. En anden og samtidig rømningsmand, Christian Hansen fra Kalundborg-egnen får følgende udtalelse: "er omtrent 20 aar gammel, liden af vækst, blegagtig af ansigt, har et lysebrun haar, en brun dragettes kiol og buxer, en stribet linnen væst, stiller sig meget ærbar an" ⁽⁴⁸⁾. Det fremgår ikke hvorvidt både han og moderen, som indsattes samtidig ⁽⁴⁹⁾, var betlere og/eller blot besværlige og generende elementer ligesom broderen ⁽⁵⁰⁾, der også befandt sig i Møns tugthus.

I 1787 indrettedes en mandtalsbog for Møns tugthus, hvori alle indsatte fanger skulle anføres ⁽⁵¹⁾. Af denne protokol fremgår det, at fangernes tal i løbet af 1790'erne var stigende. Til gengæld gik udskiftningen af fanger nok hurtigere, idet dommene for betlernes vedkommende nu oftere var tidsbegrænsede til 1 år eller måske mindre mod den før i århundredet almindeligere straf på ubestemt tid.

De i kopibøgerne mest omtalte benådnings og løsladelsesgrunde ved dom på ubestemt tid var aftale omtjenestetilkrædelse, uarbejdsdygtighed på grund af svigtende helbred eller god opførsel. Man kunne dog også udvise for god opførsel eller rettere for stor flid og dygtighed. Tugt- og manufakturhusets første fange Anniche Eriksdatter havde i 1744 søgt om løsladelse og havde opnået en fin anbefaling fra inspektørerne, men anstalten kunne dårligt undvære hende, fordi hun var den flittigste og dygtigste; dog skrev direktionen, at hun skulle gives håb om at kunne frifindes om nogle år. Det var med andre ord anstaltens tarv og samfundets beskyttelse mod det generende tiggeri, der talte højest i løsladelsessager ⁽⁵²⁾.

I perioden 1795-99 blev der ialt indsat 149 personer i Møns tugt og forbedringshus, som det nu kaldtes, heraf var

knap en fjerdedel indsat for betleri og/eller lediggang ⁽⁵³⁾. Af de ialt 35 indkomne betlere var 69% mænd og 31% kvinder ⁽⁵⁴⁾; hver gruppes gennemsnitalder ud fra deres egne opgivelser var henholdsvis 36,3 og 34,6 år. Aldersfordelingen viser stort set samme billede som betteljagten i 1790, se s. 110, blot var det endnu mere udpræget mennesker i den arbejdsduelige alder - især folk i 20'erne og 30'erne ⁽⁵⁵⁾. Ser man derimod på helbredsangivelsen var der kun 16, der blev betegnet som "friske", de resterende 19 erklæredes svage, frugtsommelige eller at have et "maadeligt" helbred. De folk, der således indsattes i forbedringshus, var for størstedelens vedkommende nok folk i deres bedste alder, men godt halvdelen havde en mere eller mindre nedsat arbejdsevne, og var måske netop derfor blevet arbejdsløse.

Den erhvervsmæssige fordeling viser en overvejende tilknytning til landet, nemlig 13 bønder og/eller karle, 12 bondekoner og/eller piger, 5 håndværkere, 4 matroser, 1 soldat og 1 student. En del af arrestanterne hævdede at være ude for at søge tjeneste, da de blev anholdt.

Af de 35 arrestanter angav 27 (77%) at være sjællændere af fødsel, heraf dog 3 københavnere. Fra det øvrige Danmark kom 6 personer (17%) og de resterende 2 (6%) var fra henholdsvis Norge og Tyskland.

De arresterede betlere var alle, som plakaten af 30/11-1792 foreskrev, blevet anholdt indenfor Vordingborg og Trykgevælde amters område; domstole fra det øvrige Sjælland var ikke repræsenteret ⁽⁵⁶⁾.

Betteljagten 1790.

Til kontrol og supplerings af det lidt spinkle mandtalsmateriale, der er fremlagt for Møns tugt- og forbedringshus, inddrages en del af det kildemateriale, som en storstilet betteljagt på Sjælland i foråret 1790 har kastet af sig.

På Sjælland har der trods mindre og geografiske afgrænsede razziaer næppe før eller siden i århundredet været foretaget en så omfattende menneskejagt ⁽⁵⁷⁾, hvor over 250 personer blev arresteret. Men i Hertugdømmerne havde man

allerede fra midten af 1760'erne afholdt deciderede klapjagter på betlere med indsættelse af militær; resultaterne skulle dog ikke have været fremragende ⁽⁵⁸⁾.

Trods de tidligere dårlige erfaringer udsendte Danske Kancelli en cirkulæreskrivelse til amtmænd, grever og baroner i Sjællands stift om at foranstalte en jagt på arbejdsføre betlere, således at jagten overalt i stiftet kunne påbegyndes samme dag, nemlig mandag den 19. april 1790 ⁽⁵⁹⁾. De herved anholdte og dømte skulle føres til forbedringshuset i København. Den officielle begrundelse for betteljagten var, at der især fra skovegnene indløb klager over de mange føre og stærke betlere og lediggængere, som strejffede om og truede dem med ulykke, som ikke ville give, hvad de forlangte.

Det var nu op til de enkelte amtmænd at kommunikere kancelli-ordren videre. Nogle amtmænd ⁽⁶⁰⁾ sendte straks herefter en ordre til "rettens betjente" d.v.s. herreds- og birkfogederne om, at de ved hjælp af sognefogeder og oldermænd i det pågældende birk eller herred skulle foranstalte det nødvendige til denne betteljagt. Endvidere henvendte amtmændene sig til amtets proprietærer for at anmode om bøndernes assistance til den forestående jagt. Også amtsforvalteren måtte orienteres for, at han kunne gøre klar til betlernes modtagelse og deres viderebefordring til København, idet disse efter endt politiforhør skulle overgives til nærmeste amtstue ⁽⁶¹⁾.

Kildemateriale.

Resultatet af disse anstrengelser fremgår af en mandtalsprotokol, der udarbejdedes i tugt-, rasp- og forbedringshuset på Christianshavn, hvortil samtlige fanger indsendtes ⁽⁶²⁾. Denne protokol angiver de tilfangetagne betlernes navn og alder samt diverse oplysninger fra politiforhør og dom; endvidere omtales løsladelsesforhold for de fanger, som forblev i det Københavnske forbedringshus og endelig anføres også, hvilke institutioner de øvrige fanger videre-ekspederedes til.

En bearbejdning og en samarbejdning af disse mandtalsoplysninger med politiets forhørs materiale samt fangefortegnelse, designationer og beregninger fra tugt-, rasp- og forbedringshuset i København, kan give et lille indtryk både af hvem disse omvandrede betlere var, og hvordan myndighederne "forsørgede" denne blandede gruppe af indfangne betlere.

Jagtens geografiske udbredelse.

Jagtens geografiske spredning fremgår af kortbilag 6. På kortet er markeret de sogne, hvor de enkelte fanger blev pågrebet, men det er dog ikke for alle fangers vedkommende, at man har så detaljerede oplysninger, og der er derfor tilføjede anført det antal personer, der blev anholdt indenfor den pågældende by-, herreds- eller birkefogeds distrikt. Også arrestanter, som opnåede frifindelse efter det obligatoriske politiforhør og dermed undgik tvangsarbejdsanstalt, er markeret på kortet. Endelig - uden nærmere stedsangivelse - vises antallet af arrestanter fra Vordingborg amt, som blev direkte indbragt til Møns tugt- og forbedringshus ⁽⁶³⁾.

Kortet viser en koncentration af anholdelser foretaget i et bredt bælte syd og vest for København i Gl. Roskilde amt, strækkende sig fra Køge bugt over til og op langs med Roskilde fjord. En ret stor del af disse betlere angav at være hjemmehørende i København, hvorfra de i perioder gik ud på landet for at betle. De fleste andre, som under politiforhøret har meddelt et fast tilknytningssted var hjemmehørende i Nordsjælland eller samme område, som de var opbragt fra.

Vest for Gl. Roskilde amt er det især egnene omkring Ringsted og Slagelse samt området nord for Sorø, at de anholdte betlere har befundet sig. Endvidere bidrog områderne i og omkring købstæderne Næstved, Holbæk, Helsingør samt omkring Frederiksborg Slot, mere eller mindre til at befolke tvangsarbejdsanstalterne i 1790.

Men trods de centrale myndigheders anstalter for at i-

værksætte jagten overalt på Sjælland samtidig, så viser kortbilagets bare pletter, at der enten ikke var så mange omløbende arbejdsføre betlere, som der klagedes over, eller også har det ikke været muligt at gennemføre en generel ordre i praksis på grund af manglende lønnet mandskab og vilje i kædens nederste led. Dette sidste kunne muligvis skyldes en vis sympati i befolkningen overfor tiggerne, måske som følge af en endnu levende katolsk opfattelse af almissegivning og den dermed følgende selvbestemmelsesret, men også angsten for de pågrebne tiggeres senere hævnakter har uden tvivl haft sin betydning ⁽⁶⁴⁾.

At noget har haltet og at også myndighederne var mistænksomme, viser en bemærkning i en domsudskrift fra Løve herred, hvor alle herredets sognefogeder og oldermænd var med ved politiforhøret. De sognefogeder og oldermænd, som var kommet uden resultat i form af opbragte betlere - hvilket var de fleste, måtte erklære "at de uagtet ald mulig giorte umage ikke havde kunnet opdage nogen betlere" og videre på tilspørgsel erklærede de alle, "at ingen ved den anbefalede jagt havde vist mindste modvillighed eller efterladelse i at opfylde den herredsfogeden dem ifølge høje skrivelse tillagte ordre ..." ⁽⁶⁵⁾.

Det er da endelig også tænkeligt, at netop den lange transportvej, der har været både besværlig og kostbar, var den virkelige og mest alvorlige hemsko for lysten og evnen til at efterkomme myndighedernes ordre, idet det især er de fra København mere fjerntliggende egne, som står blanke på kortet, f.eks. Øster og Vester Flakkebjerg herreder, Ars, Tuse og Ods herreder samt Fakse og Stevns herreder ⁽⁶⁶⁾.

I en række betænkninger fra december 1772, om hvordan det tiltagende betleri bedst kunne bringes til ophør, trådte netop denne transportfaktor klart frem. Til bekæmpelse af arbejdsløsheden foresloges oprettelse af lokale arbejds-huse på herreds eller amtsbasis, så vejen ikke blev for lang. Præsten i Kalundborg mente tillige, at når vejen til nærmeste øvrighed var for lang, hvad den ofte var, så "ville bonden før lade betlerne løbe end paatage sig den be-

sværing ..." (67).

Arrestanterne.

Som det fremgår af tabellen bilag 7, blev der ialt indsat 216 personer ⁽⁶⁸⁾ i Københavns Forbedringshus, hvoraf der var 112 mænd og 104 kvinder, d.v.s. en næsten ligelig kønsfordeling i modsætning til de i sognene offentlig understøttede almisselemmer, hvor kvinderne som regel var i overtal, se kap. VIII.

Kønsfordelingen var derimod ikke helt så lige indenfor de forskellige aldersgrupper, idet kvinderne var i overtal indtil omkring 50 års alderen, hvorefter antallet af mænd var stigende i forhold til kvinderne. Gennemsnitsalderen lå da også noget lavere for kvinderne (35,5 år) end for mændene (41,4 år) ⁽⁶⁹⁾. Samme tendens er vist ved figur 1 og 2 i bilag 8.

At kvindernes antal aftager med alderen kan naturligvis have og har sikkert flere årsager. En af dem er nok, at en ret stor del kvinder i den fertile alder måtte ty til landevejen på grund af graviditet og barnefødsler udenfor ægteskabet, idet der i politiforhørene ofte står anført om kvindelige arrestanter, at hun er frugtsommelig eller har uægte børn med sig ⁽⁷⁰⁾.

En anden nærliggende forklaring må ses i sammenhæng med den rent faktiske kendsgerning, at flere kvinder end mænd nød offentlig fattigunderstøttelse under en eller anden form, og at de offentlig understøttede overvejende lå uden for den normalt arbejdsføre aldersgruppe. Om det har været lettere for ældre kvinder end for mænd at opnå denne understøttelse eller om kvinderne, som iøvrigt nok har været i reelt overtal, i forbindelse med svigtende helbred foretrak at affinde sig med tingenes tilstand og forblive indensogns frem for den nok så barske tilværelse som omvandrende tigger, kan der kun gisnes om ⁽⁷¹⁾.

Om den aldersmæssige fordeling iøvrigt kan det ved aflæsning af 15% og 90% fraktilerne i figur 2 bilag 8 siges, at 3/4 af de indsatte betlere var i alderen 15-65 år, der un-

der bedre økonomiske og sociale forhold må regnes til den nogenlunde arbejdsføre gruppe. Børn og unge op til 15 år udgør således en gruppe på 33, ca. 15% af det samlede antal fanger. Nogle var ifølge med forældrene eller som oftest kun moderen ⁽⁷²⁾; enkelte var tilsyneladende uden følgeskab af familie, fordi forældrene enten var døde eller så fattige, at børnene af nød var sendt ud for at skaffe føden til sig selv ⁽⁷³⁾. De sidste 10% bestod af gamle mennesker - mest mænd, sådan som histogrammet i figur 1 bilag 8 viser.

De ovennævnte køns- og aldersfordelinger kunne vel forventes, når man kaster et blik på de grupper, som den offentlige samt privat stiftede "offentlige" forsorg dækkede eller især ikke dækkede. Den største gruppe, som forordningen af 1708 ikke omhandlede, er lokalsamfundets arbejdsløse. For dem var der kun hjælp at hente, når det lokale fattigvæsens bestyrere gik uden for lovens rammer ved uddeling af almisse, eller hvis man så igennem fingre med periodevis indensogns betlen. Ligeledes var det ifølge cancelliordren af 27. marts 1790 som nævnt arbejdsføre, friske betlere, man ved denne jagt skulle koncentrere sig om, da disse var egnede til tvangsarbejde i et tugt- eller manufakturhus. Det er derfor ventelig at finde, at hovedgruppen af de indfangne betlere var i en alder, som almindeligvis må regnes for den arbejdsføre, specielt eftersom en del helt uarbejdsdygtige blev sorteret fra under politiforhørene og derfor ikke indsendt til København, se efterfølgende.

Desværre er oplysningerne om fangernes helbredsmæssige tilstand oftest noget sparsomme eller tendentiøse. I politiforhørene har så godt som alle indsatte fanger principielt fået prædikatet: arbejdsfør, mens fangerne selv hævdede det modsatte. Slagelse byfogeds politiforhørsprotokol er dog i denne forbindelse en undtagelse, da man her havde ulejlighet "hr.chirurgus Guen" med at undersøge fangernes helbredstilstand, som kontrol af deres egne udsagn. Af ialt 12 voksne personer konstaterede kirurgen, at de 9 "virkelig" led af de angivne skavanker, hvilke tilfælde - som det oplystes - forbundet med fattigdom for det meste var

byrdefuld, men dog tildels kunne læges og lindres, hvis omstændighederne tillod det ⁽⁷⁴⁾. Hertil skal dog bemærkes, at gennemsnitsalderen på over 60 år, er betydelig højere end andre steder.

Alder og sygdom hindrede imidlertid ikke for alles vedkommende, at de blev sendt videre til arbejde i forbedringshus. Fire blev dog straks transporteret til deres hjemsted på byens bekostning, da de blev anset for fuldstændig udelige til arbejde. Andre fire blev løsladt efter at have bevist deres lovlige ærinde, trods mangel på behørig pas eller skudsmål ved pågribelsen. De sidste fire blev dømt til forbedringshusarbejde, den ene på livstid og de tre andre for et år.

Det var således ikke alle deponenter, der sendtes afsted til København. I mandtalsprotokollen oplyses som tidligere nævnt dato og sted for politiforhør og dom over de enkelte fanger, og ved at eftersøge disse i justits- og politiforhørsprotokollerne samt i udskrifter herfra indgået til forbedringshuset i København ⁽⁷⁵⁾, kan man finde en del personer, der under jagten var blevet taget med til arresthuset, men som siden blev løsladt igen. Ved en optælling af sådanne personer fandtes i det gennemgåede materiale ⁽⁷⁶⁾ 43 arrestanter, som ikke optræder i mandtalsprotokollen, og som altså har undgået at komme i forbedringshus.

Nogle var for gamle og svagelige og dermed uarbejdsdygtige; for andre lykkedes det at overbevise myndighederne om, at de var ude i lovligt ærinde - altså ikke for at betle - enten ved fremskaffelse af papirer, som de ikke havde på sig ved anholdelsen, eller ved vidneudsagn.

Den første gruppe, de uarbejdsdygtige, som udgjorde knapt halvdelen, blev frigivet med en formaning om enten helt af afholde sig fra betleri, eller som tilfældet var med en 74-årig indsidder fra Store Karleby, ihvertfald afholde sig fra betleri uden for sognet ⁽⁷⁷⁾.

Af de resterende var der to desertører, som returneredes direkte til henholdsvis militær og tugthus; fire havde indkøbsærinde til byen, fire var på vej til nyt tjeneste-

sted, to var på vej hjem fra mandens arbejdsplads, seks var omvandrende syersker, vævere eller handlende i småkram og skilderi. Resten gives der ingen oplysning om.

Selvom politiforhørene er foretaget efter et nogenlunde ensartet skema, så er der alligevel variationer, ligesom arrestanternes svar eller manglende svar svinger. En del af udsagnene er endvidere præget af en vis tendens som følge af, at de pågrebne betlere naturligvis søgte at fremstille deres sag på heldigst mulig måde i håb om at undgå straf. Oplysninger om civilstand, beskæftigelses- og livsforhold iøvrigt, samt hvorfor og hvorlænge de havde betlet kan derfor ikke behandles statistisk, men kun anføres som eksempler på arrestanternes fremstilling af deres sag, samt visse gennemgående træk i svarmaterialet.

En meget stor del af arrestanterne erkender at have betlet en periode fra få måneder op til 10-12 år, en enkelt mente endog at have ernæret sig ved betleri i de sidste 20 år. I mange tilfælde angives der supplerende næringsveje til betleriet, så som handel med hjemmelavet småkram, hvedebrød o.l. Der var omvandrende daglejere bl.a. tidligere soldater og matroser, som tog arbejde på gårdene, når der var noget at få, f.eks. tærsk- og høstarbejde, og i de mellemliggende perioder ernærede de sig ved betleri. En gik omkring og syede, en anden var skoflikker og en tredje maler, en fjerde parykmager, en femte skorstensbygger, en sjette spillede violin o.s.v. I det hele taget var der mange, der begrundede deres omflakken med, at de ingen fast tjeneste kunne få, og at de i disse perioder betlede samtidig med, at de gik omkring og søgte arbejde.

Andre levede udelukkende af betleri, især fordi de af helbredsmæssige årsager ikke kunne passe et arbejde eller for kvinderne og børnenes vedkommende, når forsørgeren var død eller forsvundet. Der var også en del, som endnu havde et fast tilholdssted, hvorfra de i perioder drog bort, specielt kom der mange fra København, som en eller flere gange om året gik ud på landet for at betle. Enkelte havde af ægteskabelige grunde forladt hjemmet, f.eks. fordi ægtefæl-

len holdt til med en anden.

En ting, myndighederne var meget opmærksomme på, var om betlerne dannede flok; næsten alle blev spurgt, om de var ifølge med andre. Nord for Sorø i Døyringe blev der fanget fem betlere, som myndighederne anså for at stå i ledtog med hinanden, hvorfor de to mænd blev anset for så farlige, at de blev lagt i jern. Ydermere var den ene en tidligere stokhusfange, idet han for 11 år siden, mens han var ved husarnerne, havde deltaget i en opstand ⁽⁷⁸⁾. Det er nu ikke mange tiggerbander eller tidligere straffede personer, man træffer på i forhørs materialet, muligvis fordi arrestanterne naturligvis søgte at skjule sådanne yderligere belastende ting, og formentlig har det heller ikke været nogen let sag at pågribe en mere eller mindre organiseret flok.

Af de ialt 216 til København indsendte betlere var det langt fra alle, der forblev i tugt-, rasp- og forbedringshuset. Alle arbejdsføre mænd, ialt 76 35,2% af samtlige fanger) overførtes til Stokhuset, hvor de blev afleveret den 13. maj mod behørig kvittering ⁽⁷⁹⁾. En gruppe på 20, overvejende kvindelige fanger, videreekspederedes og ankom til Møns tugt- og forbedringshus omkring 1. juni 1790 ⁽⁸⁰⁾. De resterende 120 personer forblev tilsyneladende i Københavns forbedringshus den idømte tid, medmindre de i mellemtiden havde skaffet sig et arbejde, der kunne føre til løsladelse. Endelig døde ialt 20, d.v.s. mindst 17% af de indsendte betlere i løbet af det første år. Her gik det naturligvis hårdest ud over de normalt svageste årgange, nemlig børn og unge under 15 år (25%) samt voksne over 50 år (45%).

Det er disse mest udsatte grupper af børn og ældre, som Gustav Bang mødte via sine kirkebogsstudier. Det meget mørke billede, som han herved gav 1600-tallets vagabonderende proletariat viser nok en blandet flok, men krøblinge, syge og gamle samt børn, kort sagt staklerne indtog langt den største plads. Herudover optrådte en del prostituerede kvinder med børn, og kvinder, der havde mistet deres forsørger, samt folk, der iøvrigt var kommet på kant med samfundet ⁽⁸¹⁾.

Sammenfatning.

Det fremgår af en række forordninger, reskripter og plakater, at man fra begyndelsen af 1730'erne fra regeringsmagtens side ønskede og mente at kunne hæmme et omfattende tiggeri i at blive alt for generende ved at oprette tugt- og manufakturhuse rundt omkring i landet. Anlæggelsen heraf skete på et tidspunkt, hvor man i de senere år virkelig havde gjort en indsats for at vække den i 1708 påtænkte offentlige fattigforsorg til live og få den til at fungere i praksis.

Der skete en begyndende erkendelse af, at betleriet ikke ville ophøre førend, der blev skaffet arbejde til de mange ledige hænder, omend løsgængerer og betleri som hovedregel mere ansås som udslag af uvillighed til arbejde og dovenskab hos den enkelte end som et samfundsskabt arbejdsløshedsproblem. Her var forsøget på at bringe forsørgelsesvæsenet for de såkaldte rette almisselemmer på en bedre fod ikke nok til at befri landet for dette omvandrende proletariat, således som 1708-forordningen indledningsvis tilkendegav som hovedformål. Blandt andet fordi den store gruppe af mennesker, der nok kunne arbejde, men som af forskellige grunde alligevel ikke magtede at forsørge sig selv, simpelt hen ikke var omfattet af den daværende forsorgslovgivning. Det var denne uhomogene flok af "arbejdsuvillige", som tugt- og manufakturhusene var beregnet for.

Alene ud fra lovgivningens atter og atter gentagne forbud og ordninger imod betleriet kan man se, at der ihvertfald i perioder må have været en anseelig del omvandrende betlere (82). De betlere, som det via tugthus- og retsbetjentarkiverne har været muligt at stifte bekendtskab med, udgør således kun et mindre udsnit af Sjællands omvandrende proletariat. Men i kraft af betteljagtens relativt gode resultat og dens geografiske udbredelse, så skulle der trods ovenfor omtalte tendenser være forudsætninger for, at de over 250 arresterede personer samt de ca. 150 personer, der i perioden 1795-99 blev indsat i Møns tugt- og forbed-

ringshus, kan betegnes som tilstrækkelig repræsentative til at give et nogenlunde nuanceret billede af, hvilke grupper mennesker, der ved århundredets slutning helt eller delvis måtte leve deres liv på landevejen.

Aldersmæssigt befandt ca. 3/4 af de ved betteljagten opbragte betlere sig mellem 15 og 65 år, altså i den arbejdsføre alder og med en lidt lavere gennemsnitsalder for kvinder, ca. 35 år, end for mænd, ca. 40 år. Der var en næsten ligelig kønsfordeling, dog med en lille overvægt af mænd ikke mindst i gruppen fra 50-års alderen og opefter. Godt halvdelen af de til Møn i perioden 1795-99 indkomne fanger erklæredes for svagelige eller frugtsommelige og havde mere eller mindre nedsat arbejdsevne, mens den anden halvdel blev erklæret raske.

Den største gruppe var således de helt eller delvis arbejdsføre, men arbejdsløse personer, som forsøgte at klare dagen og vejen ved de indkomster, som den omvandrende tilværelse kunne bringe - dels ved tiggeri, dels ved lidt småhandel og håndværk samt periodiske småjobs hist og her. Prostitution må nok også medregnes. Ledigheden, der kunne være af midlertidig eller af mere permanent karakter, havde dels samfundsøkonomiske årsager og var dels foranlediget af mere personligt prægede tragedier, som nedsatte eller tilintetgjorde tidligere erhvervsmuligheder.

Der var en lidt mindre gruppe af børn og voksne, som grundet sygdom, alder o.l. ikke kunne skaffe sig føden ved arbejde, men som til gengæld i princippet havde mulighed for at nyde offentlig understøttelse i deres hjemsovn og en del af dem blev da også ekspederet videre hertil.

Endelig var der også en gruppe, der "frivilligt" havde gjort betleriet til sit håndværk, hvadenten det var fordi de var kommet i konflikt med samfundets almindelige moralbegreber og derfor ikke kunne blive i deres tidligere sociale tilhørsgruppe, eller fordi de simpelthen fandt det friere og måske mere indbringende end f.eks. husmands- og inderstetilværelsen, for slet ikke at tale om situationen som almisselem.

Ingen af de tre grupper kan naturligvis adskilles skarpt, men har alle former for flydende overgange og kombinationer. Således var der også indenfor hver enkelt gruppe, folk i alle aldre og folk med fast tilholdssted, hvorfra de periodevis vandrede ud, samt folk som kontinuerlig var på vandring.

Den repræsentative skævhed, som tugthusmaterialet tilsyneladende måtte have ved interessen for arbejdsduelige og friske betlere, opvejes i nogen grad af, at man gennem politiforhørmaterialet får kendskab til en del arrestanter, som af forskellige grunde undgik tvangsarbejdsdom, bl.a. på grund af uarbejdsdygtighed. Endvidere får man det indtryk af politiprotokollerne, at det ikke var alle steder, at man ulejlignede sig med at sortere arrestanterne før indsendelsen til København - en betler var en betler. En anden ting, som sikkert også har præget de pågrebne betleres sammensætning, er den, at det trods alt er lettere at opbringe en enlig og svagelig end en organiseret, stærk og sund betler. Det er derfor tænkeligt, at de omvandrende løsgængerer og betleres flok talte flere helbredsmæssigt nogenlunde sunde og raske mennesker end politimyndighedernes og tvangsarbejdsanstaltens arkivmateriale giver indtryk af. Tiggerbånder påtræffes kun en enkelt gang i dette kildemateriale.

Forbedringshusets ønske om stærke og friske betlere blev da rent faktisk heller ikke opfyldt. Alene den høje dødelighedsprocent blandt de svageste aldersgrupper bekræfter dette. Nok var størstedelen i den arbejdsproduktive alder, men grundet de dårlige sociale og økonomiske livsvilkår led en del, sådan som kirurgen fra Slagelse udtalte, af skavanker, som tildels kunne læges og lindres, hvis omstændighederne tillod det. Man kan dog ikke betegne flertallet som hjælpeløse og elendige stakler i 1700-tallets forstand, men snarere som en slags sociale tabere, hvor årsagsfaktorerne griber ind i hinanden, uden at det er til at sige hvilke, der kom først.

Det var især den svageste gruppe, børn, stakler og gamle, som ifølge Gustav Bang skulle have udgjort hovedmassen

af 1600-tallets omvandrende proletariat, men som altså ikke fremtræder lige så overvældende i tugthus- og retsbetjentarkivernes materiale.

Denne forskel kan delvis forklares ud fra kildematerialernes forskelligartethed. I kirkebørgernes begravelseslister træffer man betlerne på et tidspunkt, hvor elendigheden har kulmineret og medført døden, mens man i tugt- og forbedringshusene fortrinsvis var interesseret i arbejdsduelige personer, som kunne anvendes i manufakturproduktionen. At de ikke alle var helt arbejdsduelige og friske er fremført ovenfor. Men spørgsmålet er, om der ikke også siden 1600-tallet var sket en begyndende ændring i det omvandrende proletariats sammensætning. Den mange steder i værksatte forsørgelse af de værdige fattige, hvad enten dette skete ved en organiseret og kombineret kost- og pengeforsorg eller blot ved et mere eller mindre reguleret indensogns betleri, må have gjort nogen indvirkning på og ændring af det omvandrende proletariats sammensætning, i og med, at de svageste og dårligst stillede andel i løsgængernes brogede flok er mindsket. Om disse omvandrende menneskers mængde og antalsmæssige ændringer kan der næppe siges andet end, at klagerne i fattigregnskabsprotokollerne over de mange fremmede betlere tiltager i økonomisk dårlige tider, hvor både de fattiges antal og dermed også betlernes antal må have været stigende.

Når bortset fra året 1790, hvor den omfattende betteljagt fandt sted, var det ikke betlere fra de sjællandske landdistrikter, der fyldte mest op i de to tugt- og arbejds-huse. Til Møn ankom ifølge kopibogsoptællingerne 2-3 personer årlig, som var dømt for betleri. Sidst i århundredet var den gennemsnitlige tilvækst ganske vist oppe på 7 betlere årligt. Selv om antallene især de første muligvis er minimumstal, så kan de således opbragte betlere under ingen omstændigheder have haft nogen synderlig nedbringende virkning på Sjællands samlede betlerantal. For det københavnske tugt- og forbedringshus' vedkommende er forholdet det samme, idet kun ganske få betlere uden for Københavns-

området indsendtes hertil. Derimod har anstalten sikkert haft en vis virkning for selve København og nærmeste omegn, dels ved en kontinuerlig daglig opbringelse af tiggere og dels ved at modtage et stort antal frivillige (83).

Grunden til at Møns tugt- og manufakturhus kun i så lille udstrækning fik den ønskede virkning som arbejdsanstalt og forsorgsinstitution for det sjællandske betlerproletariat var måske nok manglende kapacitet samt indtagelsen af så mange ikke-betlere. Det er imidlertid ikke alene manglende kapacitet, der var skyld i, at så relativt få betlere indsattes, idet direktionsskommissionen jævnligt på grund af klager over manglende arbejdskraft bevilgede manufakturhuset fanger, som var eller skulle have været anbragt andet steds.

En væsentlig forklaring må derfor nok søges på det lokale plan i befolkningens uvilje til at pågribe og aflevere betlerne til myndighederne. Denne uvilje var forårsaget af flere ting, så som angst for senere hævnakter eller medlidenhed med betleren, men især besværet og transportomkostningerne ved en betlers pågribelse har vejet virkelig tungt. Det var lettere, billigere og mindre risikofyldt at give en almisse for at få betleren til at drage videre til næste by. De betlere, der magtede det, har ganske givet sat sig til modværge frem for at følge frivilligt med til gabestok, fangehul og tvangsarbejde.

Rømninger blandt de i tugthusene indsatte fanger var en ikke ukendt foreteelse. En anden vej til friheden var, hvis den indsatte betler kunne skaffe aftale om og bevis for tjenestetiltrædelse udenfor institutionen, så kunne der blive tale om løsladelse. Elles blev administrationen af benådninger og løsladelser udført til gavn for anstalten og produktionen, således at den væsentligste løsladelsesårsag var svigtende helbred og dermed manglende arbejdsevne. I århundredets sidste del, var der mere og mere tale om tidsbestemte og kortvarige straffe, fremfor de tidligere indsættelser på ubestemt tid eller på livstid.

De omvandrende betleres indtægtsmuligheder kan ikke spo-

res i kildematerialet, men har givetvis svinget efter omstændighederne. De i arbejds huset på Møn indsatte betlere var tillagt 4-5 skilling daglig i underhold, hvilket i sammenligning med hospitalslemmernes ca. 2-4 skilling må siges at være ret godt. Problemet er dog om det mere var spisemesteren, der nød godt af denne relativt høje understøttelse end det kom fangerne til gode? Forholdene på anstalten har dog af enkelte frivillige været at foretrække frem for tilværelsen som omvandrende betler.

VI. DET OFFENTLIGE FATTIGVÆSENS INDTÆGTER.

1. PENGEINDTÆGTER.

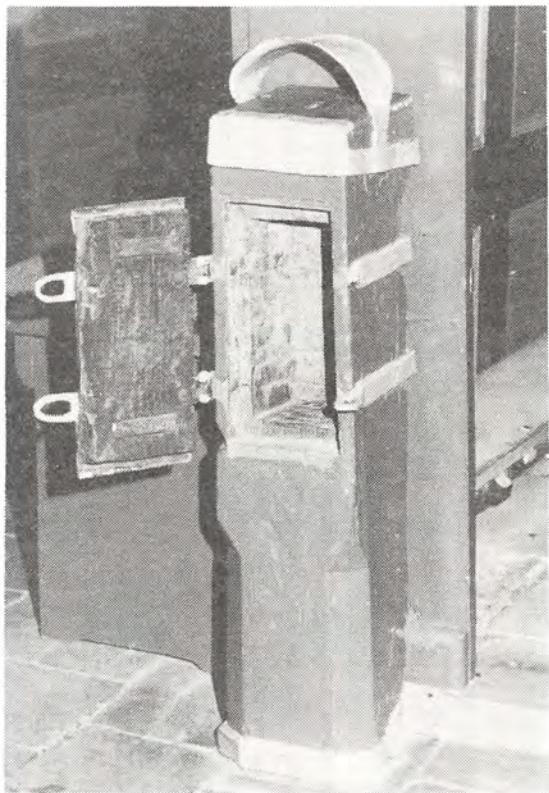
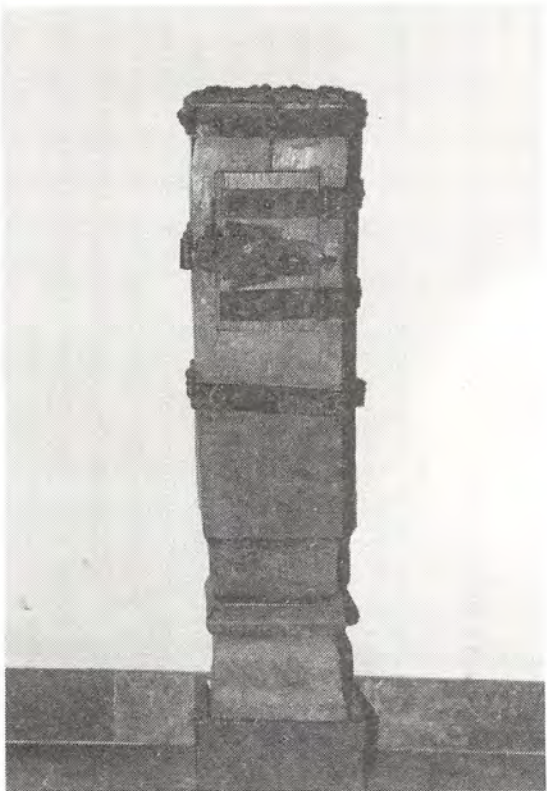
Det offentlige fattigvæsens pengeforsorg blev, som omtalt i kap. V, 1, almindeligt udbredt i de sjællandske og mønske landsogne i løbet af 1700-tallets første halvdel. Men for at få kendskab til denne pengeforsorgs effektivitet er det af betydning også at se på, hvilke indtægtsmuligheder fattigvæsenet havde, og hvor omfattende disse indtægter var, samt deres sårbarhed over for konjunktursvingninger. Til belysning heraf er en række udvalgte sogne- og herredskasseregnskaber gennemgået.

De pengeindtægter, der optrådte i fattigvæsenets regnskabsprotokoller, kan i praksis opdeles i to hovedgrupper, nemlig ordinære indtægter og de ekstraordinære.

De ordinære indtægter, d.v.s. de faste indtægter, bestod af "godvillige gaver" og "almuens kontingent" samt renteindtægter. De godvillige gaver var bidrag, som proprietærer, gejstlige embedsmænd og andre bedrestillede personer ifølge 1708-forordningen frivilligt skulle yde til hjælp til de fattiges beklædning ⁽¹⁾. Frivilligheden var imidlertid temmelig illusorisk, og fra 1734 hed det sig, at de, der ikke frivilligt ydede et tilskud til de fattige, af stiftøvrigheden skulle sættes til det, som de rettelig burde svare efter deres økonomiske omstændigheder, og amtsforvalteren skulle herefter indkræve beløbet som andre kongelige skatter ⁽²⁾.

Almuens kontingent var derimod fra starten bestemt som en direkte skatteudskrivning med faste årlige takster, hvor hver helgård skulle betale 4 skilling, hver halvgård 2 skilling, tjenestekarle på fuld løn skulle yde 2 skilling, mens tjenestekarle på halv løn ligesom husmændene kun skulle yde 1 skilling ⁽³⁾. Pengene skulle indbetales til herredets fattigkasse til dækning af transportomkostninger o.l. for omløbende betlere. I praksis var det sognefogdens pligt at

indsamle pengene og levere dem til amtstuen (4).

Når der i et sogn eller herred var tilknyttet et legat eller hvis der af kassens beholdning var udsat et vist beløb på rente, blev der tale om en fast årlig renteindtægt til de fattige.

De ekstraordinære eller de såkaldte "uvisse" indtægter bestod først og fremmest af kirkens forskellige indsamlinger. Ved de kirkelige højtider blev der båret kollekttavler omkring i alle landets kirker, og de fattiges blok stod året rundt klar til at modtage eventuelle pengegaver. Herudover bar degnen en speciel fattigbøsse rundt blandt gæsterne, når der f.eks. var bryllup eller barselskilde. En særlig pengetavle var Helsingør hospitals tavle, der efter de skånske provinsers afståelse i 1660 blev båret om i de danske og norske kirker, som erstatning for de tiende indtægter hospitalet havde haft før 1660 fra de skånske sogne. I 1739 ændredes navnet på Helsingør hospitals tavle til "de fattiges tavle", samtidig med at man fastsatte et bestemt årligt beløb, der skulle videreekspederes til hospitalet, mens eventuelle overskydende penge således i fremtiden skulle komme indsamlingssognets egne fattige til gode (5).

Ud over de kirkelige indsamlinger kunne fattiggasserne gøre krav på afdøde almisselemmers ejendele, De fattige skulle nemlig fra 1739 (6) for at blive indskrevet som almisselem lade deres ejendele optegne og vurdere af degnen således, at hverken den fattige eller andre kunne unddrage fattigvæsenet dets fremtidige arv. Denne ordning var der blandt de fattige en del modstand over for, og i fattigprotokollerne træffes flere eksempler på direkte nægtelse heraf med en deraf følgende udelukkelse fra det offentlige fattigvæsen (7). Tilfaldt der iøvrigt hospitals- eller almisselemmer nogen arv, skulle denne indgå direkte til hospitalet eller til de fattiges kasse (8).

De mulkter, det vil sige bøder, der indbetalt til fattiggassen, kunne have mange årsager, men de mest almindelige var klammeri og slagsmål samt opsætsighed mod herskabet

eller dettes repræsentanter, men også børns forsømmelse fra skolen afkastede af og til lidt til de fattige ⁽⁹⁾.

Ifølge 1708-forordningen skulle der i hvert sogn indrettes en fattigkasse med 3 forskellige låse, hvortil præsten, en af medhjælperne og herredsfogden fik en nøgle tildelt. Regnskabet over kassens indtægter og udgifter skulle præsten indføre i en protokol ⁽¹⁰⁾. På tilsvarende måde skulle der oprettes en fattigkasse og en regnskabsprotokol i hvert herred. Om det sidste blev ført ud i praksis på daværende tidspunkt, ved vi intet om, men kan blot konstatere, at der ingen herredsregnskaber er bevaret fra perioden før reskriptet af 5. februar 1734, som endvidere om-end kun i teorien, ophævede sognekasserne, således at alle indkomne pengemidler fremover skulle indgå i herredskasserne.

Sognekasserne havde som tidligere omtalt taget visse, meget svage tilløb efter 1708-forordningen, men først fra 1732 og fremefter viser de eksisterende sogneregnskaber, at sognekasserne for alvor var begyndt at fungere.

De enkelte herreders og sognes måde at administrere og fordele indtægterne på varierede noget, da lovgivningens påbud herom for en del indtægters vedkommende var temmelig upræcise, og det var derfor i en vis udstrækning op til de pågældende områders fattiginspektion og fattigkomité at finde en funktionsdygtig form.

Sognekasserne.

De fattigvæsensregnskaber, der er udvalgt som grundlag for en nærmere undersøgelse af sognefattigkassernes indtægtsforhold er Tjæreby ⁽¹¹⁾ sogn i V.Flakkebjerg herred, Karrebæk ⁽¹²⁾, Vallensved ⁽¹³⁾ og Tystrup-Haldagerlille ⁽¹⁴⁾ sogne i Ø.Flakkebjerg herred, hvorfra der tillige er bevaret en herredsprotokol. De to af sognene, Tjæreby og Karrebæk, var afgrænset mod syd af vand, og alle sognene var beliggende i et typisk sjællandsk proprietærgodsområde. Som modvægt hertil er der foretaget en undersøgelse af Vig-Asmindrup ⁽¹⁵⁾ sogne i Ods herred, som repræsentant for et krongodsområde ⁽¹⁶⁾. Gevninge ⁽¹⁷⁾ sogn i Volborg herred

var et meget lille sogn med en beliggenhed, der befordrede mange omvandrendebetlere, og hvor den offentlige fattigforsorg havde vanskelige kår. Endelig er Elmelunde ⁽¹⁸⁾ sogn på Møn medtaget som repræsentant for et tilsyneladende velfungerende naturalie- og pengeforsorgsområde, hvor fremmede betlere på grund af vandet nok har haft lidt vanskeligere ved at nå frem. Endvidere er Elmelunde det eneste landsogn i Sjællands stift foruden nabosognet Keldby, der i sogne-regnskaberne kunne fremvise en næsten kontinuert forsorg fra 1709 og hele århundredet igennem.

Sognenes samlede ordinære og ekstraordinære indtægter er anskueliggjort ved bilagene 9-15, idet hvert års regnskab er gennemgået, og de årlige indtægtsbeløb er afmærket og indtegnet i diagrammerne. Såfremt der ønskes yderligere oplysning og specifikation over de enkelte indtægtsgrupper henhørende under henholdsvis ordinære og ekstraordinære indtægter, kan der henvises til det materiale og de undersøgelser, der danner baggrund for denne publikation, nemlig min specialeopgave indleveret i 1978 til Københavns Universitet, hvorfra det kan udlånes ved henvendelse til speciallekontoret. Specialets bilagsmappe indholder en række farvelagte kurvediagrammer, hvor de enkelte indtægtsgruppers årlige beløb kan aflæses, ligesom den tidsmæssige udvikling og de indbyrdes størrelsesforhold kan konstateres. Af økonomiske grunde har det ikke været muligt at medtage dette omfattende bilagsmateriale i nærværende publikation, hvor de efterfølgende oplysninger om sognekasserne bygger på de i specialet foretagne undersøgelser ⁽¹⁹⁾.

Tjæreby sogns regnskabsprotokol blev indrettet i 1734. De årlige ordinære og ekstraordinære indtægter er indtegnet i bilag 9. Af de ordinære indtægter tegner den gejstlige frivillige gave samt almuens kontingent hver især et meget ensartet og stabilt billede århundredet igennem, hvor den sidste lå et par rigsdaler over den første, det vil sige, disse to indtægter har været næsten konstant. De verdsliges gaver var derimod noget mere svingende indtil omkring 1770, hvorefter også denne indtægt fremstod som en fast år-

lig indkomst. Billedet af den samlede ordinære indtægt følger naturligvis de tre ovennævnte posters forløb, og den verdslige gaves kraftige udsving i 1750'erne og 1760'erne markerer sig på den ellers stabile indtægtskurve.

De ekstraordinære indtægter viste sig derimod stærkt svingende, men trods en stigende tendens i århundredets sidste del lå de som helhed noget under de ordinære indtægter. De indtægter, der foranlediger svingningerne, er auktionsindtægterne efter de afdøde fattiglemmers efterladenskaber, og i slutningen af århundredet gjorde også indbetalte mulkter sig gældende.

Af de kirkelige indsamlinger var det højtidernes tavlepenge samt overskuddet fra Helsingør hospitalstavle, der talte mest i kassen, og som tillige viste den stigende tendens i århundredets sidste år.

Alle indtægter i Tjæreby sogn blev altså registreret som tilhørende dette sogns fattige, men under udgiftsposterne fremgår det, at der udbetaltes et mindre beløb på omkring 2 rdl. årlig til herredskassen. Beløbets størrelse svarede nogenlunde til almuens kontingent men afhang af indtægtsforholdene og sognekassens tilstand iøvrigt. Der ses derimod ikke på noget tidspunkt at være modtaget tilskud fra herredskassen.

Tystrup-Haldagerlille sognes regnskabsprotokol blev påbegyndt i 1735. De ordinære indtægter for dette sogn, bestående af almuens kontingent og de gejstliges frivillige gave, var meget konstante århundredet igennem, se bilag 10. Der var derimod ingen indtægt i form af verdslige gaver. I enkelte år, nemlig hvor kurven udviser stigninger, modtog sognet tilskud fra herredskassen, som ellers normalt fik leveret et mindre årligt beløb.

De ekstraordinære indtægter kom overvejende fra de kirkelige indsamlinger, som i dette sogns regnskaber ikke var specificerede. Auktions- og bødeindtægter forekom enkelte år. De ekstraordinære indtægter var ret små i forhold til de ordinære, men de viste en svagt stigende tendens i århundredets sidste årtier.

Vallensved sogns regnskabsprotokol påbegyndtes i 1734 og minder for de ordinære indtægters vedkommende overordentlig meget om Tystrup-Haldagerlille sogne, dog er der her tale om en mindre verdslig gave, der indløb konstant århundredet igennem ligesom den gejstlige gave og almuens kontingent, se bilag 11. Også her var det de særlige tilskud fra herredskassen, der gav udsvingene i den ellers stabile kurve.

De ekstraordinære indtægter adskiller sig derimod væsentligt fra Tystrup-Haldagerlille, idet de for det første udviste meget store svingninger fra år til år, samtidig med, at de var konstant stigende hele perioden igennem, og i århundredets sidste trediedel viste de sig tillige væsentlig større end de ordinære indtægter.

Den mest markante stigning skete i 1760'ernes første halvdel og kan til dels forklares ved, at tavlepengene indsamlet i forbindelse med de kirkelige højtider først blev bogført fra 1764. Før den tid indgik de ikke i det offentlige fattigvæsens pulje, men uddeltes straks efter indsamlingen, hvorfor den reelle stigning således har været noget mere moderat, end det indtryk, kurven umiddelbart giver.

Ligesom i Tystrup-Haldagerlille var det indtægterne fra de kirkelige indsamlinger, der var den bærende faktor, men til forskel herfra spillede auktionsbeløbene som helhed en noget større rolle, idet det undertiden var relativt pæne beløb, der indkom af denne vej. Bødeindtægterne indgik først fra 1780 og fremefter.

Også Karrebæk sogns regnskabsprotokol viser for de ordinære indtægters vedkommende stort set samme regelmæssige forløb, som de to andre sogne i Øster Flakkebjerg herred, se bilag 12. Almuens kontingent var konstant på ca. 4 rdl. århundredet igennem. Derimod viste de frivillige gaver et fald på 1-1½ rdl. hver i slutningen af 1740'erne, og der forblev de resten af århundredet. Indtil 1760 var der tillige en mindre renteindtægt.

De ekstraordinære indtægter var gennemgående noget højere end de ordinære og overordentlig springende. De meget store svingninger i enkelte år skyldes auktions- og bøde-

indtægter, men de kirkelige indsamlinger er for dette sogn i meget stor udstrækning med til at tegne billedet af de ustabile og konjunkturfølsomme indtægtsforhold.

Vig-Asmindrup sogns indtægter, både ordinære og ekstraordinære, er i den grad præget af udsving, så det næsten er umuligt at danne sig et billede af hovedtendenserne, se bilag 13. Den gejstlige gave, som i andre sogne normalt lå på 1-2 rdl. årligt, var i de første 16 år helt oppe på 5 rdl., men et præsteskit i 1753 foranledigede den nedsat til 3 rdl. og denne ydelse fortsatte derefter konstant resten af århundredet. Almuens kontingent, der nok i så stort et sogn har haft en anseelig størrelse, må være indgået direkte til herredskassen, hvorfra sognet så til gengæld i de fleste år modtog ret betydelige tilskud. Det er herredskassens meget varierende bidrag, der giver den ordinære indtægtskurve dens kraftige udsving.

For de ekstraordinære indtægter var det her som de fleste andre steder auktionsbeløbene, der gav anledning til de store udsving. Bøsse- og tavlepengene samt overskuddet fra Helsingør-tavlen var de mest stabile og tillige af en anseelig størrelse. I disse sognes regnskaber optrådte der en speciel indtægt, nemlig pengene fra skolekassen, som kun kendes i Ods herred. Derimod var det ikke kun i denne egn, at fattigkassen havde udgifter til skolebøger o.l., se kap. VII, 1.

Gevninge sogns regnskabsprotokol blev indrettet i 1709, der er dog intet regnskab indført bortset fra angivelsen af nogle frivillige gaver. Den næste indførsel skete i 1733, hvorefter regnskaberne fortsætter normalt århundredet igennem.

Selv om Gevninge og Herslev sogne havde fælles præst og altså dannede et pastorat, har hvert sogn haft sin egen regnskabsbog. Grunden hertil er formentlig, at Gevninge sogn hørte under Volborg herred, mens Herslev sogn var underlagt Sømme herred. Herredsgrænsen fik også andre følger for sognenes fattigvæsen, idet den gejstlige gave udelukkende blev tillagt Herslev sogn, hvor præsten og degnen

boede. Ligeledes var der problemer med kostforsorgen, fordi bønderne i Herslev sogn ikke ville komme Gevninge sogns mange fattige til hjælp, skønt der her var færre gårdmænd til at forsørge dem, end der var i Herslev til at forsørge nogle få fattige (20).

Da Gevninge sogn er et ganske lille område, vil de faste indtægter nødvendigvis være tilsvarende små i forhold til andre sogne, ikke mindst fordi den gejstlige gave jo manglede, men tendensen er den samme, se bilag 14. Almuens kontingent indløb nogenlunde ensartet år efter år, mens billedet af de verdsliges gave var noget mere uroligt, hvad der forklares ved præstens udsagn om den kraftige modstand, der var mod at betale til fattigkassen, når området alligevel blev overrendt af fremmede tiggere. Fra slutningen af 1730'erne til 1752 indgik almuens kontingent i teorien direkte til herredskassen, men blev i praksis erstattet af et tilsvarende årligt tilskud derfra.

De ekstraordinære indtægter var i dette sogn gennemgængende større end de ordinære indtægter. Det var især de indbetalte bøder, der foranledigede enkelte års kraftige vækst, men også tavlepengene, både dem, der indsamledes i forbindelse med de kirkelige højtider og overskuddet fra Helsingørstavlen, var af væsentlig betydning for dette sogn.

Auktionsindtægten forekom bemærkelsesværdigt sjældent, og hvad der måske er nok så usædvanligt var, at fattiginspektørerne ved regnskabsrevisionen ikke har gjort nogen anmærkning herom. Netop auktionspengene var et punkt, der de fleste steder gav anledning til en del skriveri mellem præsten og fattiginspektionen. En enkelt bemærkning i 1755 fortæller blot, at det nok ville være uklogt at indkræve de fattiges efterladenskaber til bortauktionering, da sognekassen i så fald ville blive afkrævet et noget større beløb til dækning af de fattiges husleje. Altså en stiltiende aftale mellem den lokale fattigkommission og familien eller andre, der gav den fattige husly.

Elmelunde sogns regnskabsprotokol er ligesom Gevninge påbegyndt i 1709, men til forskel fra Gevninge fortsatte

både pengeforsorgen og regnskabet omend i noget neddæmpet form. Fra slutningen af 1720'erne fungerede fattigforsorgen imidlertid atter normalt, og på det tidspunkt i 1730'erne, hvor landets øvrige sogne først skulle til at etablere eller genetablere en fattigforsorg, var den allerede vel indarbejdet i Elmelunde.

Ser vi på bilag 15, over Elmelunde sogns indtægter, må det straks bemærkes, at de ordinære indtægter gennem hele perioden var ikke så lidt mindre end de ekstraordinære. Almuens kontingent og de verdsliges godvillige gave optrådte slet ikke i sogneregnskaberne her, men indgik direkte til amtstuen, sådan som det også var skik andre steder. Da Møns herredsprotokol er bevaret, kan herredsregnskaberne bekræfte, at disse to beløb har eksisteret og ligesom sognets øvrige indtægter er bogført i herredsregnskabet, som ifølge reskriptet af 5. februar 1734 skulle omfatte samtlige indtægter. Men af sogneregnskabet fremgår det, at kun de to omtalte indtægter reelt indgik til herredskassen, og at de andre indtægter, d.v.s. gejstlig gave, renter samt de ekstraordinære indtægter, stod uindskrænket til sognekomiteens rådighed.

Renteindtægterne kom fra privatstiftede legater, og den pause, der kan konstateres i perioden 1776-95, skyldtes, at midlerne trods sognepræstens protester ikke indløb fra provsten.

Blandt de ekstraordinære indtægter var det de kirkelige indsamlinger, der udgjorde den stabile faktor, omend den svingede nogle få rigsdaler fra år til år. Det at indtægterne fra de kirkelige indsamlinger først starter i 1740 skyldes næppe, at der ikke har været nogen indtægt, men snarere at de blot først fra dette år blev indført i regnskaberne. Det er muligt, at det er bestemmelsen i 1739, om at Helsingør-tavlens overskud skulle tilfalde sognets egne fattige, der har bevirket en så væsentlig vækst i kirkepengene, at man nu mente, at de burde føres til protokols.

De ekstraordinære indtægters kraftige udsving, især i århundredets sidste del, skyldtes ret betydelige auktionsbe-

løb, som er efterladt af 1-2 fattige pr. år, viser at nogle af de fattige har ejet andet og mere end de helt usle og værdiløse pjalter, sådan som det så ofte anføres i andre sogneregnskaber.

Sammenfattende kan det siges, at sognenes ordinære indtægter var den stabile faktor i sognekassernes økonomi, om end de ikke alle vegne var ligeså givende som de ekstraordinære. Fattigskatten eller almuens kontingent, som den oftest blev kaldt, var ligesom de gejstliges godvillige gave en fast årlig indtægt, der ikke viste tegn på konjunkturfølsomhed. De enkelte steder, hvor den gejstlige gave ændredes noget videre, var som oftest foranlediget af et præsteskit. I Vig-Asmindrup og i Elmelunde sogne indgik almuens kontingent direkte til herredskassen og markerede sig således ikke i sogneregnskaberne.

De verdsliges frivillige gave var derimod noget mere svingende og for flere sognes vedkommende ret ubetydelige størrelsesmæssigt. Det var dog næppe så meget kriseperioden, der gjorde sin indflydelse gældende, som den almindeligt udbredte uvilje mod tvangssystemet, en uvilje der ganske vist tiltog i kriseperioder foranlediget af den ligeledes voksende tiggerplage.

I Elmelunde og Gevninge sogne var der tale om renteindtægter fra privatstiftede legater, som indgik i fattigvæsenets regnskaber, og for Karrebæk sogns vedkommende blev en del af den i en periode ret store beholdning sat på rente.

De ekstraordinære indtægter kan karakteriseres ved at være meget svingende fra år til år, samtidig med, at der for de fleste sognes vedkommende var en tendens til nogen stigning i periodens sidste år.

Det var især auktions- og bødeindtægter, der foranledigede de store udsving, idet de, når de optrådte i regnskaberne, ofte havde en anseelig størrelse. Som helhed var de afdøde fattiglemmers efterladte gods således ikke helt uden betydning for sognekassens formåen, men indtægterne kom me-

get ujævnt. En ret almindelig årsag til, at sognepræsten fik en anmærkning i sit regnskab var da også, at han ikke havde gjort omhyggeligt regnskab for afdøde almisselemmers efterladenskaber. Årsagen var nok, at præstens lokalkendskab og viden i modsætning til fattiginspektørens bevirkede en erkendelse af, at det ikke altid kunne betale sig for fattigkassen at holde loven i hævd, da både den fattige og arvingerne viste utilfredshed med denne ordning. For langt de fleste almisselemmer var det også med kniberi, at arven kunne dække omkostningerne ved den dødes begravelse.

Indtægten fra de kirkelige indsamlinger var det lidt mere stabile element i de ekstraordinære indtægter, selv om der også her forekom ret store svingninger. Det var de to tavler, der indsamlede flest penge. Det faktum, at de kirkelige indtægter i princippet beroede på frivillighed, bevirkede at knappe tider hurtigt gav sig til kende i tavlernes, blokkens og bøsSENS indhold. Ikke desto mindre udgjorde disse indsamlinger i flere sogne en ret stor del af sognenes samlede pengeindtægter. Ved en gennemsnitsberegning over periodens samtlige indtægter i Karrebæk sogn udgjorde tavle-, blok- og bøsSepengene således 52,9%, mens de frivillige gaver samt fattigskatten udgjorde 28,9%. De resterende 18,2% fordelte sig med 6,8% til auktionsindtægter og 5,9% til bødeindtægterne, mens renter og tilskud fra herredskassen samt diverse andre indtægter tilsammen udgjorde 5,5%.

De traditionsbestemte kirkelige indsamlinger havde således ikke mistet deres betydning for fattigvæsenets pengeøkonomi, men fattigvæsenet havde herudover ved 1700-tallets lovgivning fået tilføjet nogle nye indtægter, som gennemgående viste sig langt mere modstandsdygtige over for de mange konjunktursvingninger, som hele 1700-tallet var præget af, når gode og dårlige høstår afløste hinanden. Derimod fulgte de ordinære indtægter på grund af de fastlagte beløb ikke med i den langtidsbevægelse, der foregik i prisniveauet ⁽²¹⁾, og der blev således på langt sigt tale om en forringelse af den reelle indtægt.

Herredskasserne.

De udvalgte herredskasseregnskaber er gennemgået dels som en kontrolforanstaltning af sogneregnskaberne, idet de jo dækker et noget større geografisk område, og dels for at undersøge, hvilken funktion herredskasserne egentlig havde.

Alle de bevarede herredsregnskaber påbegyndtes i 1734 eller senere, så vores viden om herredskasserne i tiden før reskriptet af 5. februar 1734 indskrænker sig til blot at kunne konstatere deres eksistens ⁽²²⁾.

Efter 1734 skulle herredskasserne helt erstatte sognekasserne, og de enkelte sognepræster skulle hvert år ved et samlingsmøde have udbetalt et forskud ⁽²³⁾, men i praksis forløb det en del steder på den måde, at herredskasserne nok førte regnskab over alle indtægter og udgifter, omend i mindre specificeret form end sognene. Kun de indtægter, som ikke kunne spores i sogneregnskaberne, indgik til herredskassen, eller også indbetalte hvert sogn efter evne et nogenlunde fast beløb til herredskassen, sådan som det var tilfældet i Øster Flakkebjerg herred. Det var således kun en mindre del af de samlede indtægter, der reelt indgik til herredskassen.

De gennemgåede herredsregnskaber er valgt ud fra to synspunkter. Dels er Øster Flakkebjerg ⁽²⁴⁾ og Møn herred ⁽²⁵⁾ valgt for at muliggøre en kontrol og supplement til det sognemateriale, som er behandlet ovenfor, og dels er tre herreder valgt, nemlig Løve ⁽²⁶⁾, Ringsted ⁽²⁷⁾ og Ramsø ⁽²⁸⁾, hvorfra der så godt som intet sognemateriale er bevaret, for på denne måde at få et lille indtryk af fattigvæsenets forhold i disse områder.

Øster Flakkebjerg herreds regnskabsprotokol indrettedes i 1734 og blev ført efter samme princip århundredet igennem. Herredet omfattede ialt 14 sogne, hvoraf sogneregnskaberne for de 4 er omtalt ovenfor. Bilag 16 viser herredets og altså de 14 sognes samlede ordinære og ekstraordinære indtægter. I regnskaberne viste almuens kontingent sig som den største og mest stabile ordinære indtægt med et årligt udbytte på 35-40 rdl. De frivillige gaver viste

Extract of Paraguing

Inna
 Caspers Indtægt og Udbytte
 i Øster-Racheberg Gaard
 i Aars 1755²
 Indtægt.

1. Indtægtene for de forrige Aars.
 2. Indtægtene for Aars 1755.

175-16-8
 175-1-15²

namlig ad	Indtægt gøddelige Gaarde	Boerlige gøddelige Gaarde	Almindelig Contribu- tion.	Deerfæd and Auktioner
	175-16-8	175-16-8	175-1-11	175-16-8
Gunderslød Bogn	...	7 1 8	7 1 11	...
Forsløj	1 5	5	2 4 1	7 2 5
Wællensvæd	1 3	2	3 4 15	6 3 5
Fodbus	1 2	4	3 1 11	...
Hørleufholm	1	5 8	4 5 9	...
Carrebæch	1 2	1 5	3 4 2	...
Sarvede og Høllinge	3 3	1	12 5 2 1	2 9
Gustemærk og Ruwendal	1 3	5	3 5 11	...
Crummerup og Rugleberg	1 5	4	3 3 9	4 5 6
Løjstrup og Kalagerlille	1 3	...	3 1 12	...

En for de Gøddelige Gøddelige Gaarde . . . 15 2-
 En for de Boerlige Gaarde dito . . . 9 2-12
 Almindelig Contribution . . . 36 5-
 Deerfæd and Auktioner . . . 13 1-9
 Indtægtene Summa 257-1-12

en nedadgående tendens, idet de begge i de første år hver lå på omkring 15-20 rdl. årlig, men ved periodens slutning var de nede på omkring 5-10 rdl. årlig ⁽²⁹⁾. For den gejstlige gaves vedkommende var denne nedgang også svagt at spore i Tystrup-Haldagerlille og Karrebæk sogneregnskaber. Det er de verdsliges gave og renteindtægterne, der foranlediger kurvens udsving.

De ekstraordinære indtægter er små og stærkt variable, idet de kun omfattede auktionspengene, bortset fra et par få år i slutningen af 1770'erne, hvor både indtægterne fra de kirkelige indsamlinger samt indgåede mulkter var medtaget, hvad der forklarer disse års kraftige stigning i denne kurve. De kirkelige indsamlinger og mulkterne blev i dette herred anset for herredskassen uvedkommende, og er således udeladt i regnskaberne.

Møn herreds indtægtsforhold er anskueliggjort i bilag 17. Den gejstlige gave og almuens kontingent er ligesom i Elmelunde relative konstante indtægter.

Renteindtægterne var forholdsvis store, og de stammede dels fra privatstiftede legater, dels fra den ret store beholdning, som dette herred med årene fik opsparet og udsat på rente. Herredskassens beholdning var for stor til at kunne indtegnes i bilag 17, men i stedet for er herredskassens udgifter indtegnet, og det skulle således være muligt at fornemme beholdningens vækst ud fra indtægternes noget højere leje end udgifterne.

De ekstraordinære indtægter lå på nogenlunde samme niveau som de ordinære, selv om udsvingene var noget kraftigere. Årsagen til at de ekstraordinære indtægter for Elmelunde sogn var større end de ordinære, se bilag 15, var at almuens kontingent og den verdslige gave ikke indgik til sognekassen, men til herredskassen.

I Løve herred var de ekstraordinære indtægter lidt lavere end de ordinære, se bilag 18, men på grund af en ændring i protokolføringen fra 1766 er det ikke muligt at følge udviklingen i århundredets sidste del ⁽³⁰⁾. Fra 1766 indførtes kun renteindtægter og proprietærernes frivillige gaver.

Den gejstlige gave og almuens kontingent var stabile, mens den relativt høje verdslige gave var noget mere svingende.

De samlede ekstraordinære indtægter i bilag 18 forekommer at være ret stabile, men ser vi nøjere på de ekstraordinære indtægters enkelte bestanddele, er billedet noget mere uroligt. Indtægterne fra Helsingør hospitals tavle var de mest givende, mens højtidstavlen, bøssen og auktionerne lå nogenlunde lige. Mindst betydning havde bøde- og blok-indtægterne.

I Løve herred ser det ud til, at herredet reelt har haft den fulde rådighed over de bogførte indtægter. I hvert fald anføres det i Havrebjerg sogneprotokol, at de indkomne penge blev leveret til Løve herredskasse, og at sognepræsten så herfra årligt har fået udbetalt et beløb til dækning af sognets udgifter ⁽³¹⁾.

For Ringsted herred skal der kun gøres rede for de ordinære indtægter, idet de ekstraordinære var helt ubetydelige og ufuldstændige og ligesom i Øster Flakkebjerg herred har Ringsted herredskasse ikke interesseret sig for indtægterne fra de kirkelige indsamlinger. Fra 1738 til 1776/77 blev de frivillige gaver og almuens kontingent bogført under et. I århundredets sidste fjerdedel fremstod den gejstlige gave som den stabile faktor, derimod var der en temmelig kraftig nedgang i årene 1785-90 for både almuens kontingent og den verdslige gave, som måske kan forklares ved de hurtige udskiftninger af amtmænd, der skete i disse år, idet det jo var amtmændene, der stod som garant for inddrivelsen af disse "skatter" ⁽³²⁾. Den verdslige gave fortsatte dog med nogle meget kraftige udsving.

Ramsø herreds regnskab ophører i 1769-71 med at anføre de enkelte indkomster særskilt, og kurverne i bilag 19 dækker således ikke periodens sidste år. Ligesom de fleste andre steder var det de verdsliges frivillige gave, der gav den samlede ordinære indtægtskurve dens udsving. De ekstraordinære indtægter udgør kun ca. halvdelen af de ordinære, men om alle de ekstraordinære indtægter er medregnet, fremgår ikke af regnskabet.

Sammenfattende kan det siges, at størrelsesforholdet mellem de ordinære indtægter kontra de ekstraordinære på grund af herredsregnskaberne manglende oplysninger om indtægterne fra de kirkelige indsamlinger ikke er sammenlignelige på herredsbasis.

De verdsliges gaver var i de gennemgåede sogneregnskaber en retubetydelig post, men i herredsregnskaberne for Ringsted, Ramsø og Løve herreder fremstod den som den største af de ordinære indtægter. Bortset fra denne variant er herredsregnskaberne samlede billede imidlertid stort set det samme, som det sogneregnskaberne gav af de forskellige indtægters indbyrdes forhold og karakteristika.

Reel gennemførelse af bestemmelsen i 1734 - forordningens § 4 om ophævelse af sognekasserne, således at alle pengemidler fremover skulle indgå til herredskassen viser de gennemgåede sognekasse- og herredsregnskaber ingen overbevisende tegn på. Der er sjældent tale om, at sognepræsten får "en del penge" udbetalt til dækning af løbende udgifter; der er derimod tale om, at en fast del af sognekassens indtægter eller at bestemte indtægter nemlig de verdsliges "frivillige" gave og især almuens kontingent indbetales direkte til herredskassen. Hensigten med 1734-forordningens § 4 var et forsøg på udligning mellem rige og fattige sogne, og der er da også i sogneregnskaberne flere steder tale om tilskud fra herredskassen. Herredskassens fordelingspraksis redegøres der for i kap VII.

De katastrofale følger for fattigplejen, som Harald Jørgensen mener at 1734-forordningens "nedlæggelse af sognekasserne" havde, kan på ingen måde spores i praksis i det her undersøgte materiale ⁽³³⁾. Sognekasserne blev almindeligvis ikke nedlagt. Den modstand der var imod indførelse af nye skatter var nok så meget en opposition mod ophævelse af den gamle selvbestemmelsesret med hensyn til almissegivning, en opposition der kommer til udtryk ved de svigtende og uensartede indbetalinger af den verdslige gave. Endelig skal det nævnes, at fattigforsorgens hovedhjørnen ofte har været kostforsorgen, hvor pengeforsorgen fungerede som supplement.

2. KOSTFORSORG (INDTÆGTER).

Kostforsorgen kunne, som tidligere omtalt i kap. V, 1, bestå enten i en naturalieforsorg eller i omgangsbespisning. Ved omgangsbespisningen kan man dårligt tale om en egentlig indtægt, da den fattige indtog sin føde hos bonden og ved hans bord, mod til gengæld at gøre bonden sin tjeneste i den udstrækning, han eller hun formåede.

Bønderne dannede kostlæg, der varierede i antal efter deres ydeevne fra 3-4 op til 16; det mest almindelige var dog, at ca. 7 gårdmænd blev tillagt forsørgelsen af 1 fattig, således at hver gård måtte yde ca. 1 dags kost om ugen. Hvor mange måltider daglig fremgår ikke af kildematerialet, men når der var tale om sengeliggende fattiglemmer, som skulle have den tilberedte føde bragt til deres sygeleje, drejede det sig om to måltider - et varmt og et koldt.

De byrder, som bønderne således blev pålagt, varierede alt efter hvor medtaget og hjælpeløs den fattige var. I 1735 forlangte nogle af bønderne i Mogenstrup at få tildelt nogle stærkere almisselemmer, der ikke var til så stor byrde, som dem de havde haft nu i tre år, hvilket også blev bevilget ⁽³⁴⁾.

Fra lovgivernes side var det uden tvivl meningen, at den fattige skulle følge en bestemt turnus blandt de kostydere, som han eller hun havde fået tildelt, men om det i praksis og i hvilken udstrækning, det kørte efter et sådant skema, eller der snarere var tale om den gamle og kendte form for betleri inden for en snæver kreds, fremgår ikke.

Naturalieforsorgen udformede sig som tidligere nævnt på den måde, at den fattige ligesom ved omgangsbespisningen fik tildelt et vist antal kostydere, som efter evne skulle yde den fattige en nærmere bestemt naturalieportion.

Udleveringen kunne som f.eks. i Stenløse-Veksø foregå to gange årligt, nemlig til mikkelsdag og til kyndelmisse eller fastelavn, afhængigt af den fattiges trang ⁽³⁵⁾. I Herlufsholm nævnes januar og juli kvartaler som udelings-terminer.

Naturalieydelseerne kunne bestå i en række forskellige fødevarer eller blot af korn. Den varierede naturalieydelse træffes hyppigst i 1730'erne og 1740'erne, altså i fattigforsorgens startperiode. Ydelserne kunne da, som f.eks. i Herlufsholm i 1740 bestå af mel, malt, gryn og ærter ⁽³⁶⁾, mens man i Tystrup-Haldagerlille på samme tidspunkt herudover tillige opererede med sul og brød ⁽³⁷⁾, og i Elmelunde sogn leveredes der også uld til de fattiges beklædning ⁽³⁸⁾.

I århundredets sidste halvdel kan man spore en tendens til en vis forenkling af systemet, idet der nu mange steder kun leveredes rug og/eller byg. Dette var i hvert fald tilfældet i Herlufsholm sogn ⁽³⁹⁾, i Højby sogn ⁽⁴⁰⁾, og i Vester Egede sogn slog byghøsten fejl i 1770, hvorfor der kun blev leveret rug. Dette ene års misvækst dannede forøvrigt hurtigt præcedens i de følgende år, således at bondens ydelse på denne måde blev halveret ⁽⁴¹⁾.

Bärens materiale fra 1785-86 viser ligeledes, at ydelser i korn var den almindelige form overalt i landet, dog forekom der visse undtagelser, og ser vi nærmere på Sjællands stift, blev en del af kornet i Holbo herred leveret som malt, og i det sydlige Sjælland forekom der enkelte steder ud over kornet leveringer af gryn og ærter ⁽⁴²⁾. På Møn fortsatte man den varierede naturalieforsorg århundredet igennem, sådan som den i hvert fald i Elmelunde og Keldby sogne kan spores tilbage til 1709.

I Elmelunde svingede de ydede portioners størrelse noget til at begynde med, men fra 1737 og fremefter fandt man et fast leje. Ellers havde den enkelte bondes ydelser tendens til at formindskes med årene, således som det skete i Tystrup-Haldagerlille, hvor den årlige ydelse for hver gårdmand i 1740 var på 1/4 skp. mel, 1 skp. malt, 1/4 skp. gryn, 1/4 skp. ærter, 2 pund sul og 20 pund brød. I 1746, da kvægpesten hærgede landet, nedsatte man ydelserne til det halve, hvad malten angik. Og i 1760 nedsattes de årlige ydelser endnu en gang, nemlig til 12 pund brød, 1 pund sul, og 1/2 skp. malt ⁽⁴³⁾.

Blandt de oplysninger, vi har om hver bondes årlige y-

delse i århundredets sidste del, kan nævnes Herlufsholm: 3 skp. korn - rug og byg, Højby: ca. 2 skp. korn, ligeledes rug og byg, og i Vester Egede som sagt kun 1 skp. rug ⁽⁴⁴⁾.

Udsagnene om naturalieindtægternes art og størrelse bygger unægtelig på et ret spinkelt eksempel-materiale, men på grund af materialets geografisk ret gode spredning og Bårens supplerende oplysninger til sogneprotokollernes enkelte og spredte udsagn, skulle det være muligt at antyde en udvikling, der går i retning af et forenklet varesortiment i århundredets sidste årtier og måske også for en del steders vedkommende en nedskæring af de leverede ydelsers størrelse. Alt i alt en udvikling, som tillige med de øvrige faktorer, se kap. V, l., nok har virket fremmende for overgangen fra omgangsbespisningen til naturalieforsorg.

VII. DET OFFENTLIGE FATTIGVÆSENS UDGIFTER.

1. PENGEYDELSER.

Sognekasserne.

De penge, der ad forskellig vej indkom til fattigvæsenets to kasser, blev ikke alle uddelt igen lige med det samme, idet man især på herredsbasis tilstræbte en vis opsparing, således at man i dårlige tider kunne råde over en vis reservekapital. Opsparingen havde yderligere det formål at skaffe fattigvæsenet en fast renteindtægt.

Der var imidlertid ingen af de undersøgte sogne, der formåede at oparbejde et sådant kapitaloverskud som Elmelunde sogn ⁽¹⁾, men de fleste sogne kørte dog med en mindre beholdning, omend det kneb i århundredets sidste trediedel ⁽²⁾.

Sognekassernes fordeling af pengeindtægterne kunne foregå på forskellig måde, alt efter om de fattige blev inddelt i grupper eller ej, Tjæreby ⁽³⁾, Elmelunde ⁽⁴⁾ og Vig-Asmindrup ⁽⁵⁾ sognes udgiftsfordeling er indtegnet i bilag 20-22, idet disse tre sogne repræsenterer de nuanceforskelle, som oftest forekom i sogneregnskaberne.

I Tjæreby sogn uddeltes der et vist årligt beløb til de faste almisselemmer, d.v.s. dem der var indskrevne til også at nyde kost, se bilag 20. I 1750 varierede de udbetalte beløb mellem 1 rdl. 2 mk. og 1 rdl. 5 mk. pr. person. I 1760, 1770 og 1790 fik hver almisselem tildelt 2 rdl. årlig fordelt på 12 månedlige rater à 1 mk. I 1780 var den månedlige rate nede på 12 skl. svarende til 1 rdl. 3 mk. på årsbasis.

Udover de ordinære udgifter til de faste almisselemmer havde sognekassen en del mindre udgifter, hvoraf det fremgår, at sognekassen indtil 1760'erne også ydede tilskud til folk, som forbigående kom i nød, og som således ikke optrådte i de egentlige almisselemmers tal. Ekstraordinær hjælp ved sygdom og begravelse uddeltes til både faste og løse almisselemmer. Det årlige afdrag til herredskassen varierede efter kassens tilstand og omstændigheder, men i gennemsnit

fik herredskassen udbetalt 12,2% af de samlede udgifter (6).

I Elmelunde sogn modtog de faste almisselemmer et konstant tilskud, ligesom antallet af almisselemmer, bortset fra periodens første år også holdtes konstant, se bilag 21. Fra 1737 og fremefter var de årlige pengeydelse til de fattige i 1. klasse: 1 rdl. 1 mk., i 2. klasse: 4 mk. 8 skl., og i 3. klasse fik hver fattig 2 mk. 8 skl.

De ekstraordinære udgifter omfattede både ekstrahjælp til særlig hårdt ramte faste almisselemmer og hjælp til midlertidigt nødlidende samt de fattige, der stod på en slags venteliste til senere optagelse som fast almissenyder, når der blev en plads ledig. Netop denne stramme opretholdelse af et permanent antal pladser foranledigede en ret stor udgift til ekstra hjælp. Af øvrige omend mindre ekstraordinære udgiftsposter kan nævnes beklædning, medikamenter, bartskærerløn samt skolebøger og ikke mindst begravelser.

I Vig-Asmindrup sogne, se bilag 22, opererede man ikke med nogen form for opdeling af almisselemmerne i grupper. De fattige, som modtog hjælp fra fattigkassen, stod anført i protokollen med det tildelte beløb stående ud for navnet uden nærmere angivelse af, hvorfor og til hvilket brug pengene var bevilget (7). Dog er udgiften til begravelsesomkostninger ført særskilt. De enkelte fattiglemmers rationer svingede en del, f.eks. uddeltes der i 1740 og 1750 fra 3 mk. til over 3 rdl. pr. almisselem. I 1760 og 1790 var største portion nedsat til 2 rdl. ligesom i Tjæreby sogn. Hvorvidt almisselemmerne nød nogen form for kostforsorg ud over pengeunderstøttelsen, sådan som det var tilfældet i de to foregående sogne, fremgår ikke af regnskabsprotokollen, bortset fra den omgangsbespisning, der fungerede i de første år, men ifølge Bärens efterretninger har der i midten af 1780'erne været tale om en kombineret naturalie- og pengeforsorg, se kortbilag 3.

Sammenfattende kan det siges, at de fleste af de tre sognekassers penge gik til faste almisselemmers forsørgelse, men at der også var tale om mindre tilskud i penge til nog-

le af de fattige, der stod uden for det faste forsorgssystem. Begravelsesomkostningerne var en ikke helt uanseelig post, der som regel bogførtes særskilt i regnskaberne. Det var nemlig ikke blot sognets egne fattige, der blev begravet på fattiggassens regning, men også de fremmede betlere, som døde på deres vandring rundt i landet.

I enkelte sogne er der i udgiftsregnskaberne foretaget tilløb til en yderligere specificering af de enkelte understøttelsesbeløbs anvendelse og formål, uden at dette dog nogetsteds er gjort så konsekvent, at der kan foretages en form for optælling. De tilsyneladende hyppigst forekomne angivelser er betaling af klæder, husleje, brændsel og ekstrahjælp ved sygdom til opvartning, medicin og lægehjælp. Endvidere kunne der være tale om hjælp til fattige børns skolegang, specielt indkøb af skolebøger. Pasning og pleje af forældreløse eller på andre måder dårligt stillede børn samt svært handicappede og meget syge mennesker blev ofte overladt til herredskassen at financiere, da sådanne byrder let kunne ruinere sognekassen.

Herredskasserne.

Formålet med reskriptet af 5. februar 1734, hvorved herredskasserne skulle overtage sognekassernes rolle, var at herredets fattige sogne kunne blive hjulpet af de rigere sogne (8).

I kap. VI, 1. og kap. VII, 1. er det omtalt, at herredskassens virkelige indtægter mange steder kun udgjorde en mindre del af sognenes samlede indtægter, selv om herredskasserne giver indtryk af noget andet, hvis man ser dem isoleret fra sogneregnskaberne. I Løve herred er det muligt, at man har tolket 1734-reskriptet mere ordret, således at herredet ikke blot regnskabsmæssigt, men måske også reelt har stået som administrator på sognenes vegne.

Men uanset hvilken fremgangsmåde der blev benyttet, rådede herredskassen over et vist beløb, som uddeltes efter fattiginspektørernes skøn og bestemmelse blandt særlig dårligt stillede personer, som sognepræsten indstillede til

denne ekstrahjælp.

I Øster Flakkebjerg herred var det de i regnskabsprotokollen indførte ekstraordinære udgifter, der stod til fattiginspektørernes disposition og bestemmelse. En meget stor del af disse udgifter blev anvendt til små børn, der enten havde mistet en eller begge deres forældre, eller hvor forældrene var ude af stand til at klare deres forsørgelsespligt. F.eks. bevilgede fattiginspektørerne for Antvorskov-Korsør amter ved en samling i 1760 penge til ialt 6 børn, hvoraf halvdelen anførtes som værende forældreløse. Bevilgingerne lød på 3-5 rdl. årligt pr. barn ⁽⁹⁾. Børnene fik normalt understøttelse til deres 8. år, hvorefter de, såfremt de var raske, var at anse for selvforsørgende ⁽¹⁰⁾.

Fremgangsmåden ved forsørgelse af især de forældreløse børn var, at barnet blev indtinget i pleje hos den familie i sognet, der ville modtage det for mindste godtgørelse. Syge og de helt små børn var de dyreste at få anbragt, eftersom de krævede megen pasning og ikke kunne udføre noget arbejde. I et eksempel fra 1786 akkorderede sognepræsten i Tystrup-Haldagerlille med husmand Jørgen Olsens kone om at modtage et spædbarn i pleje. Barnets moder var død i barselsseng, og faderen, som i forvejen havde 2 børn at forsørge, var en gammel og fattig husmand, der havde mistet alt, hvad han ejede, ved en ildebrand. Hvis han selv skulle passe spædbarnet, kunne han intet tjene til sit og børnenes underhold. Præsten og Jørgen Olsens kone blev enige om en årlig betaling på 8 rdl. og 4 mk., for hvilket præsten kautionerede i håb om at opnå en godtgørelse på 5 rdl. fra herredskassen, resten ville han selv og nogle venner udrede ⁽¹¹⁾.

Ud over til børnene bevilgedes der tillige jævnlige penge til understøttelse af meget syge almisselemmer, som havde større behov end sognekasserne magtede. En af de ansøgninger, der blev imødekommet, var den, sognepræsten i Tystrup-Haldagerlille indsendte i 1779 for Rasmus Fynbo, som var så elendig, at han ikke engang kunne spise uden fremmed hjælp, og da han ingen slægt eller venner havde, lykkedes

det kun præsten at skaffe ham husrum ved at love betaling for at opvarte ham ⁽¹²⁾.

En del af herredskassens udgifter gik i øvrigt til medicin og lægehjælp og blev undertiden udbetalt i form af lån, sådan som det var tilfældet med Jesper Jespersen, en landsoldat fra Ormeslev. Han blev af Slagelse herredskasse i 1760 tildelt 10 rdl. til kur og pleje under sin sygdom. Inspektørerne betingede sig imidlertid, at han tilbagebetalte pengene, når han havde fået sin førlighed igen ⁽¹³⁾.

Øster Flakkebjerg herredskasse tog tillige del i de udgifter, som var lignet på hele amtet, d.v.s. hvert af de tre herreder, Slagelse, Øster og Vester Flakkebjerg, betalte en trediedel. Det drejede sig bl.a. om udgifter til dækning af "afsindige" personers ophold og forplejning i Pesthusets dårekister, og det var dyrt ⁽¹⁴⁾. Også udgifter for opbrugte betlere og for døde betleres begravelse optrådte jævnlige i Øster Flakkebjergs herredsregnskaber. Derimod var der ikke som i Tybjerg og Hammer herreder på noget tidspunkt tale om udgifter til aflønning af en fattigfoged ⁽¹⁵⁾.

Herredskassernes egentlige funktion var altså at træde hjælpende til, når opgaverne blev for store for de enkelte sognekasser, og som sådan blev anset for at være et fællesanliggende. Udgifter i forbindelse med omvandrende betlere blev ligeledes betragtet som et fællesanliggende. De penge som fattiginspektørerne således disponerede over, tegnede sig sjældent og uregelmæssigt i sogneregnskaberne. Kun de uspecificerede tilskud fra herredskassen til sognet som helhed gav sig til kende i sogneregnskaberne.

2. KOSTFORSORG (UDGIFTER).

I kap. VI, 2. er der redegjort for kostforsorgen set ud fra kostydernes synsvinkel, altså sognenes indtægter in natura. I dette afsnit fokuseres på den enkelte almissenyders kostoration og den måde, hvorpå sognekomitéerne fordelte den udlovede almisse.

Kostnyderne blev som oftest inddelt i 2 eller 3 klasser efter deres behov, men ikke altid helt efter lovgivningens ordlyd ⁽¹⁶⁾. Det afhæng af lokale forhold og skøn, alt efter om man opererede med et fast antal pladser i hver klasse, eller om antallet af kostpladser varierede og udmålte efter hvor mange fattige, der i det pågældende år var i sognet.

I Elmelunde sogn, hvor naturalieforsorgen fra slutningen af 1730'erne blev lagt i meget faste rammer, var der plads til 6 fattige kostnydere fordelt på 3 klasser med 2 almisselemmer i hver. Naturaliernes fordeling i årlige portioner til de faste almisselemmer var følgende ⁽¹⁷⁾:

	mel	malt	ærter	gryn	sul	uld
	<u>td.skp.fj.</u>	<u>td.skp.fj.</u>	<u>td.skp.fj.</u>	<u>td.skp.fj.</u>	<u>lp.p.</u>	<u>p.</u>
1.kl.	1 - 2 - 0	1 - 0 - 0	0 - 2 - 0	0 - 2 - 0	1-0	8
2.kl.	0 - 6 - 0	0 - 5 - 0	0 - 1 - 1	0 - 1 - 1	0-8	6
3.kl.	0 - 4 - 0	0 - 3 - 0	0 - 1 - 0	0 - 1 - 0	0-6	4

I Møns herreds øvrige sogne ⁽¹⁸⁾ fulgte almisselemmernes årlige rationer samme skema, men de ordinære almisselemmers tal varierede fra sogn til sogn formentlig efter deres størrelse.

Til sammenligning kan det anføres, at Herlufsholm sogn, som også inddelte sine fattige i 3 klasser, i 1740 havde følgende inddeling ⁽¹⁹⁾:

	mel	malt	ærter	gryn
	<u>td.skp.fj.</u>	<u>td.skp.fj.</u>	<u>td.skp.fj.</u>	<u>td.skp.fj.</u>
1.kl.	1 - 4 - 0	1 - 0 - 0	0 - 1 - 0	0 - 1 - 0
2.kl.	0 - 6 - 0	0 - 4 - 0	0 - 1 - 0	0 - 1 - 0
3.kl.	0 - 3 - 0	0 - 2 - 0	0 - 1 - 3	0 - 1 - 2

I Stenløse-Veksø sogne var de fattige kun inddelt i 2 klasser, og hver almisselem i 1. klasse fik: 1-2 td. rugmel, 1-1½ td. malt og 2-3 skp. gryn. I 2. klasse fik de hver: 5-8 skp. rugmel, 4-6 skp. malt og 1-2 skp. gryn ⁽²⁰⁾.

I alle tre sogne var de årlige rationer ret ensartede i omfang. Det, at de fattige i Elmelunde fik tildelt en vis portion animalske varer, sul og uld, kompenseres i de to andre sogne ved en tilsvarende større kornration. Ud over

naturalierne fik de ordinære fattige som omtalt i kap. V, 1. et årligt pengebeløb på 1-2 rdl. årligt.

I Elmelunde fortsatte yder såvel som nyder med samme ration århundredet igennem. I Stenløse-Veksø og Herlufsholm kan udviklingen ikke følges grundet manglende oplysninger herom. Men i Tystrup-Haldagerlille kan det konstateres, at den nedadgående ydelse, se kap. VI, 2., nok i året 1760 modsvarede af et formindsket antal fattige, idet der i 1740 var 11 kostnydere og i 1760 kun 6, men allerede få år efter var antallet oppe på 12-14 kostnydere, uden at den samlede naturalieindtægt ændredes ⁽²¹⁾. Her lod man altså den årlige rations omfang afhænge af det antal fattige, der var til at dele dem.

De sogne, hvor omgangsbespisning praktiseredes, havde som følge af det nogenlunde konstante antal gårde et bestemt antal spisedage at råde over, hvorpå de fattige skulle fordeles. Ved fordelingen af kostpladser måtte der således ligesom ved naturalieforsorgen balanceres dels mellem hensynet til de fattiges trang, dels deres antal og dels gårdmændenes antal. I Vallensved sogn var fordelingen i 1740 således, at de 7 fattige i 1. klasse hver fik tildelt 7-8 kostydere, mens 2. klasse for de 2 førstes vedkommende kun fik hver 4 gårdmænd til rådighed. Den tredje person i 2. klasse måtte nøjes med mølleren og skoleholderen, da bønderne i sognet ikke kunne række til.

Spørgsmålet om en evt. eksistens af en form for venteliste for fattige, der ønskede at indskrive sig som almisselem, uddybes nærmere i kap. VIII, 1.

VIII. DE OFFENTLIGT UNDERSTØTTEDE FATTIGE.

Det kildemateriale, der er benyttet til at belyse de offentligt understøttede almisselemmers forhold, er først og fremmest fattigvæsenets sogneregnskaber. Herudover er folketællingsmaterialet fra henholdsvis 1787 og 1801 inddraget for forsøgsvis at vurdere kildeværdien af deres oplysninger om almissenydernes antal.

Når man skal beskæftige sig med de enkelte sognes almisselemmer og deres antal, kan det angribes under to forskellige indfaldsvinkler, idet man dels kan undersøge hvert års lemme-antal, og dels finde frem til det reelle antal almisselemmer for hele perioden - og så arbejde videre herud fra.

Sognenes årlige antal almisselemmer kan f.eks. oplyse noget om eventuelle udsving i de årlige antal lemmer og hvorfor. Ved den anden metode går man ned i materialet og får fat i hvert enkelt almisselem, således at det bliver muligt i den udstrækning materialet tillader det - at undersøge understøttelsesperiodens længde, begrundelsen for støtten og årsagen til dens ophør samt alders-, køns-, civilstands- og erhvervs fordelinger.

Den sidste metode ville gøre det muligt at komme den enkelte fattige meget nær, og en sådan undersøgelse gennemført på et repræsentativt udsnit af sognematerialet eventuelt tillige suppleret med f.eks. folketællings- og kirkebogsstudier ville uægtelig være mere ønskeligt end blot som her et enkelt - omend omhyggeligt udvalgt - eksempels svage antydninger. En sådan bredere grundig undersøgelse vil imidlertid være meget omfattende og tidskrævende, ikke mindst fordi det langt fra er alle sogneregnskaber, som er lige velegnede, idet den lange periode med skiftende præster og øvrige forhold medførte periodevise ændringer og brud i protokolførelsens karakter.

Det sogn, der er udvalgt for en nærmere undersøgelse, er Tjæreby sogn i Vester Flakkebjerg herred. Herudover er der inddraget supplerende oplysninger fra enkelte andre sogne, specielt Karrebæk, Tystrup-Haldagerlille og Vallensved sog-

ne i Øster Flakkebjerg herred samt Asmindrup-Grandløse sogn i Merløse herred.

1. ALMISSENYDERNES ANTAL.

De fire sogne, der er udvalgt til en nærmere undersøgelse af almisselemmernes årlig antal, er alle beliggende indenfor samme myndighedsområde, nemlig Antvorskov-Korsør amt. Det drejer sig om Tjæreby sogn ⁽¹⁾ i Vester Flakkebjerg herred og Karrebæk ⁽²⁾, Tystrup-Haldagerlille ⁽³⁾ og Vallensved ⁽⁴⁾ sogne i Øster Flakkebjerg herred.

Fordelen ved at vælge sognene indenfor samme amt fremfor at sprede det til et større område er for det første, at materialets lidt mere ensartede karakter gør det mere sammenligneligt og for det andet, at den stikprøveundersøgelse, som det er, samtidig måske kan påpege eventuelle variationer indenfor et administrativt fællesområde.

De sogne, der er tale om, har i regnskaberne angivet de indskrevne almisselemmers antal enten i forbindelse med kostinddelingerne eller også i forbindelse med pengeuddelingerne; det varierer lidt gennem århundredet. Princippet, der er fulgt ved optællingerne, er, at de almisselemmer, som enten nyder kost eller er medregnet i en af de klassegrupperinger, der er foretaget i Vallensved og Karrebæk sogne, optælles og markeres som værende "faste" almisselemmer i stolpediagrammerne i bilag 23-26.

Ud over de faste og såkaldte indskrevne almisselemmer optrådte der, som det ses af diagrammerne, en del mere løst tilknyttede almisseyndere i regnskaberne. Det var folk, som nok havde fået tildelt en vis pengeunderstøttelse, men understøttelsen var af mindre permanent karakter og må opfattes som en form for forbigående hjælp til at overleve en akut nødsituation. En stor del af dem optrådte kun et enkelt år i regnskaberne og som helhed udgjorde de kun en mindre procent af almisseyndernes samlede antal. For Tystrup-Haldagerlille, Karrebæk og Vallensved sogne var det mellem 7 og 8 % og i Tjæreby sogn ca. 20% ⁽⁵⁾ af samtlige

understøttede personer.

De indskrevne fattiges tal udgjorde som sagt den store og faste kerne i fattigforsorgen. I nogle sogne, som f.eks. Elmelunde på Møn, opererede man århundredet igennem med et fast antal almisselemmer - nemlig ialt 6 fordelt med 2 i hver af de 3 klasser, der nød en kombineret naturalie- og kostforsorg ⁽⁶⁾. Resten d.v.s. de midlertidigt nødstedte og dem, der stod på venteliste for senere optagelse som fast almisselem, når der blev plads ledig, måtte nøjes med tildelinger i penge, hvilket foranledigede, at den ekstraordinære udgift i dette sogn blev forholdsvis høj, se bilag 20 og 21.

I de her undersøgte 4 sogne kørte man et lidt mere fleksibelt og åbent system, omend der ikke blev plads til alle nødlidende. I Tystrup-Haldagerlille og Tjæreby sogn har kurven for de faste lemmer et nogenlunde jævnt forløb bortset fra årene omkring 1740 i Tjæreby sogn, og det gennemsnitlige årlige faste antal almissenydere var for de to sogne henholdsvis 9,9 og 7,8 ⁽⁷⁾. I Karrebæk og Vallensved sogne var der noget større udsving, ligesom det årlige gennemsnitlige antal faste almisselemmer var betydeligt højere end i de to foregående sogne, nemlig henholdsvis 18,7 og 20,1.

For Vallensved sogn er det den store pukkel af fattige, der aftegner sig 15-20 år frem efter kvægpestens hærgen i 1745-46, der er skyld i det høje gennemsnitstal. En bemærkning fra 1748 afslører imidlertid, at de fattige blev indskrevet uanset om de fik nogen understøttelse, idet den hjælp, der ydedes, først og fremmest kom de fattige til gode, som havde stået længst på listen. Derefter ydedes der enkelte beløb til særligt trængende blandt de nye, men størstedelen af dem var på en slags venteliste, hvor de intet fik.

Tjæreby og Vallensved sogne viser således problemerne ved denne metodes anvendelighed til at anskue de fattiges tal, for det er langt fra alle steder muligt umiddelbart at gennemskue, hvilken opfattelse de enkelte præster har haft af, hvorvidt de indskrevne almisselemmer var det sam-

me som de nødlidende eller blot var dem, der kunne blive plads til under det offentlige fattigvæsens kapacitet.

I den af Bäreus udarbejdede og tidligere omtalte tabelariske oversigt over fattigvæsenets forhold i slutningen af 1780'erne er der en angivelse af hvert sogns antal almisselemmer og antal fattige. Tabellen har imidlertid vist sig komplet ubrugelig i den henseende, idet de er opgivet ud fra forskellige tidspunkter og opfattelser af, hvad der var hvad, og en stor del præster havde tillige kun udfyldt den ene rubrik. Ved sammenligning mellem sogneregnskaberne angivelser er det kun få steder, der er overensstemmelse.

Sammenholdes almisselemmernes antal for årene 1787 og 1801 med de tilsvarende års folketællinger, er resultatet næsten ligeså diffust ⁽⁸⁾. Et gennemgående træk er, at folketællingen fra 1787 i de fleste tilfælde har medtaget flere almisseyndere end sogneregnskaberne, mens 1801-tællingen har færre. Problemet ligger i både datidens og nutidens fortolkning af, hvad en almissenyder egentlig var. Før dette problem bliver løst, er det kun gætteri at arbejde på et samlet billede af almisseyndernes antal for et større landområde.

En ting er imidlertid fælles for alle sognene, nemlig at der var for mange fattige i forhold til kostydernes antal, d.v.s. gårdmændene, som jo var dem, der leverede det største bidrag til fattigforsorgen ⁽⁹⁾. I Tjæreby og Tystrup-Haldagerlille, hvor de faste almisseynderes antal holdtes på et nogenlunde fast niveau, lykkedes det at opretholde en ligeledes nogenlunde fungerende kostforsorg århundredet igennem, mens både Karrebæk og Vallensved tilsyneladende har måttet opgive kostforsorgen i begyndelsen af 1760'erne, se bilag 1.

2. UNDERSTØTTELSESPERIODENS LÆNGDE, BEGRUNDELSER FOR UNDERSTØTTELSE OG ÅRSAGER TIL DENS OPHØR.

Den årlige opgørelse af almisselemmernes antal kan ikke give nogen oplysning om understøttelsesperiodens længde og de enkelte almisseynderes øvrige forhold. Her er det nød-

vendigt at beskæftige sig med hver enkelt person i den tid, vedkommende var under fattigforsorgen.

Da dette som nævnt er en ret tidskrævende procedure, er Tjæreby sogn valgt som eksempel på en sådan undersøgelse, netop fordi det med rimelig sikkerhed kan siges, at de i protokollen indførte fattige virkelig har modtaget en eller anden form for understøttelse.

I løbet af hele perioden 1734-1802 havde ialt 139 personer modtaget almisse fra det offentlige. Af disse havde 41 (29,5%) kun modtaget støtte i et enkelt år, se bilag 27. En del af forklaringen på dette høje tal er, at der for 12 personers vedkommende var tale om dækning af begravelsesomkostninger og er således lidt udenfor den almindelige forsørgelse. Af de resterende 29 havde 15 kun modtaget pengehjælp, mens 17 havde fået både kost og penge.

64 personer (46%) nød almisse i 2-5 år, 18 (13,3%) i 6-10 år og 16 (11,3%) i over 10 år. Den længste periode var på 31 år. Hvis de 12 ydelser til begraveshjælp fratrækkes, er de tilsvarende procenttal følgende: 22,8%, 50,3%, 14,2% og 12,8% og det gennemsnitlige antal år forrykkes fra 4,9 år til 5,2 år.

Arsagen til understøttelsens ophør er ikke oplyst i 49 tilfælde og ved de resterende angives dødelig afgang som hyppigste årsag, nemlig for 73 personer, 8 var endnu ikke udgået af systemet i 1802, hvor denne undersøgelse ophører. Blandt de sidste 9 var 2 flyttet, 1 var udgået af sognet - måske for at betle? - 2 var blevet delvis helbredt og 4 børn var faldet for aldersgrænsen og sat i tjeneste. De var fyldt 8 år og ansås som sådan for at være gamle nok til at forsørge sig selv.

Indgåelse af ægteskab er en begrundelse, der af og til mødes i andre sogneregnskabsprotokoller, således blev Margrethe Nielsdatter, som i 17 år var blevet forsørget af det offentlige, gift i 1755, trods det at hun var ganske forkrøblet og måtte gå med krykker - præstens forundring mærkes klart. I 1700-tallet var modtagelse af fattighjælp endnu ikke forbundet med fortabelse af civile rettigheder som

f.eks. forbudet mod indgåelse af ægteskab med mindre al hjælp fra det offentlige blev tilbagebetalt.

De forklaringer, der i regnskaberne er angivet som begrundelse for opnåelse af fattighjælpen, var først og fremmest alderdom. Når de 12 personer, der blev begravet på det offentliges regning uden iøvrigt at have modtaget hjælp fra trækkes, var der 127 personer ialt. Heraf havde 71 (55,9%) fået tilføjet prædikatet gammel. Ud over alderen var de 29 tillige plaget af et skrøbeligt helbred og 15 var decideret syge og måske sengeliggende. Endvidere var der blandt de gamle 2 blinde og 2 krøblinge.

I den anden ende af aldersskalaen var der 15 (11,8%) børn, hvoraf de 7 var forældreløse, resten krøblinge eller meget fattige. Af de resterende 41 personer var der for de 5 (3,9%) ingen oplysning, mens de øvrige (28,3%) angives at være krøblinge, blinde, syge og svagelige. Der var på intet tidspunkt angivet arbejdsløshed som grund til den ydede hjælp. Heller ikke ved gennemgangen af de øvrige sognes fattigregnskaber træffes denne begrundelse, men mon ikke også det var muligt for præsterne at finde en lovlig grund at anføre?

Over halvdelen af de understøttede var gamle mennesker, og tallet 71 må nok betragtes som et minimumstal, idet det vel kan tænkes, at flere personer fra den mellemliggende aldersklassers gruppe blot ikke er beskrevet fuldstændigt. Fælles for både gamle og unge var imidlertid, at de led af helbredsmæssige skavanker, som gjorde dem mere eller mindre arbejdsudygtige. Understøttelsesperiodens længde var for det store flertal forholdsvis kortvarig, idet ca. 3/4 af samtlige almisenydere modtog understøttelse i en periode på under 6 år. Årsagerne til understøttelsens ophør er ikke overvældende godt markeret i regnskaberne - ca. 50% døde, men en lige så stor del forsvinder ud af systemet uden forklaring (10).

3. ALMISSENYDERNES FORDELING PÅ ALDER, KØN, CIVILSTAND OG ERHVERV.

Aldersangivelser er der ingen af i Tjæreby sogn. Det nærmeste, man har kunnet komme det, er udsagn som: gammel, ældgammel, spædbarn og lignende.

En optælling af almissenydernes fordeling på køn viste, at kvinderne var i stort overtal, nemlig 81 kvinder mod 40 mænd. Af de ialt 121 voksne udgjorde kvinderne således ca. 2/3. Herudover optrådte der 16 børn, 11,5% af samtlige, 2 personer var uidentificerbare. Det var imidlertid ikke alene i Tjæreby sogn, at kvinderne var i overtal; ved at kaste et blik på bilagene 23-26 ses det samme at være tilfældet i Karrebæk, Tystrup-Haldagerlille og Vallensved sogne.

Oplysning om civilstand haves for 62 voksne personer, d.v.s. 50,4% af det samlede antal almissenydere. Af disse var de 25 (40,3%) anført som værende gifte, 36 (58,0%) var enten enker eller enkemænd. En del begyndte under fattigforsorgen som gifte, men blev senere alene på grund af en som oftest gammel ægtefælles død, og denne ændring har metoden ikke taget højde for, idet den fattige står anført under første registrering.

Den erhvervsmæssige fordeling er ligeledes problematisk, dels på grund af kildernes spredte og mangelfulde oplysninger herom og dels på grund af disse oplysningers karakter, idet der kun kan siges noget om den fattiges situation på registreringstidspunktet og ikke - hvad der ellers ville have været nok så interessant - om rekrutteringsforholdene.

I Tjæreby sogn blev der givet oplysning om erhverv for 27 personer, d.v.s. ca. 1/5 af samtlige. Heraf udgjorde indsiddergruppen de 19 (70,4%). Resten stod anført som tidligere gårdmænd og smede samt 1 husmand, 1 væver, 1 tjenestekarl og 1 hyrde.

I Asmindrup-Grandløse sognes regnskabsbog ⁽¹¹⁾ blev der fra 1791 og perioden ud anført stillingsbetegnelse for 71,7% af samtlige almissenydere. En optælling blandt disse i tiårsperioden 1791/92 - 1800/01 giver følgende resultat: af ialt 33 almisselemmer var de 22 (66,7%) indsiddere, 7 (21,2%)

husmænd og 4 anføres at bo hos søn eller svigersønner, hvoraf de 3 var gårdmænd og 1 husmand.

Det kan således konstateres, at godt og vel 2/3 af samtlige almissenydere på registreringstidspunktet tilhørte indsiddernes blandede gruppe.

Det var især de egentlige landarbejdere og tjenestefolk samt tidligere gård- og husmandsfolk, der boede til leje i inderstehuse tilhørende en bondegård. Men også staklerne hørte til her, og det er klart, at de udgjorde en væsentlig del af almissenyderne. Det er ligeledes tænkeligt, at de ovennævnte grupper var potentielle almissenydere, uden at der kan siges noget om, hvor mange af dem der kom under fattigvæsenet.

IX. SAMMENFATNING OG KONKLUSION.

Siden 1500-tallet havde statsmagten gjort forsøg på at gribe regulerende ind i et omfattende og tidligere fuldstændig frit betleri. Herved dannedes der efterhånden præcedens for, at hvert sogn skulle sørge for sine egne fattige og for, at der skete en opdeling af tiggerne i to grupper, nemlig de værdige og de uværdige. Men først fra 1708 blev der for landsoggenes vedkommende gjort forsøg på at kanalisere den private godgørenhed, som det tilladte tiggeri byggede på, over i andre baner.

Ved udstedelsen af en omfattende forordning i 1708 om fattigvæsenets indretning både i by og på land havde man fået en administrativ rammelov, der nok i mange henseender var en fortsættelse af de gamle principper, men tillige rummede nye elementer efter engelsk mønster. Hensigten var ved forbud og trusler om straf at afskaffe betleriet samtidig med, at de rette almisselemmer fik den nødvendige understøttelse via de oprettede offentlige fattigkasser.

Det var bl.a. i forbindelse med finansieringen af denne understøttelse, der var sket en holdningsændring, idet fattigforsorgen nu ikke længere skulle baseres udelukkende på privat godgørenhed, men også på grundlag af en i princippet tvungen skatteudskrivning, om end tvangen var udtrykt i forsigtige vendinger og skjult under betegnelser som "frivillig gave". Det der skulle ske var altså en rationalisering af betleriet, således at det folk tidligere på frivillig basis havde givet direkte til den fattige, fremover skulle indbetales til lokale offentlige fattigkommissioner, som herefter fordelte de indkomne penge og naturalier til dem, der ifølge loven kunne betragtes som almisselemmer.

Også fattigvæsenets administrative apparat var ved 1708-forordningen og endnu mere ved 1730'ernes lovgivning blevet strammet og fornyet væsentligt. Dannelsen af fattigkomiteer på pyramidens forskellige trin, hvor verdslige embedsmænd deltog ved siden af de gejstlige, var uden tvivl en

ændring, der virkede fremmende på gennemførelsen af den tilstræbte konvertering af det frivillige moment i ydelsesprincippet til et tvungent og mere stabilt system.

I fattigvæsenets administrative tretrins-pyramide bestod den øverste ledelse af direktionskommissionens fem medlemmer og sideordnet hermed fungerede de enkelte stifters øvrighed, d.v.s. biskop og stiftsbefalingsmand, som sagsbehandler for de to lavere instanser. Fra 1739 uddelegeredes en meget væsentlig del af stiftsøvrighedens myndighedsområde til amterne, hvor amtmanden sad som præses for fattiginspektionen. Inspektionens øvrige medlemmer var herredsprovsterne og amtsforvalteren, idet den sidste havde afløst herreds- og birkefogederne i 1734.

Fattiginspektionen fungerede først og fremmest som kontrollerende og formidlende instans, men også som administrator af de midler, som herredskassen havde til disposition. Deres virke afspejles ved en vis ensartethed i såvel kilde materialet som fattigforsorgens praktiske udformning indenfor deres område.

De lokale administratorer, d.v.s. præsterne assisteret af sine medhjælpere, havde den direkte kontakt med både de fattige og sognets ydende medlemmer, og det var dem, der skulle omsætte lovens paragraffer i praksis. Her spillede dog ikke alene præstens evne og vilje en stor rolle for resultatet, men også kontrollen og hjælpen fra fattigvæsenets højere instanser. Den til tider udbredte og store fattigdoms svingende niveau og de ydende sognefolks samarbejdsvilje og evne var ligeledes meget betydningsfulde faktorer for fattiglovgivningens reelle effekt. Den stavnsbundne og kuede bonde havde afgjort en vilje, når der skulle betales, specielt med hensyn til hvor meget og til hvem. I flere tilfælde anførte præsten de indskrevne fattige, som dem sognefolkene har villet godkende som almisselemmer.

Grundet krig, pest og misvækst blev fattigvæsenets start i 1708 en total fiasko, hvis man skal måle ud fra de manglende virkninger i praksis. Der blev nok en del steder foretaget skridt i retning af at indrette en regnskabsbog,

men kun et sted i Sjælland stift, nemlig på Møn har kilde-materialet sat sig spor af en næsten kontinuert forsorg i årene efter 1709.

I 1730'erne ønskede man og gjorde en virkelig indsats for at vække den i 1708 påtænkte offentlige fattigforsorg til live og få den til at fungere i praksis. I lovgivning såvel som i praksis skelnede man ligesom tidligere mellem de værdige fattige og de uværdige fattige, hvor de værdige fattige og dermed de rette almisselemmer var dem, der af lovlige årsager så som alder eller sygdom ikke kunne forsørge sig selv. Den anden gruppe var dem, der nok kunne arbejde, men som af forskellige grunde alligevel ikke magtede at forsørge sig og sine. Begge kategorier hørte ganske vist til blandt de fattige, men kun de værdige fattige blev betragtet som virkelig fattige og dermed berettiget til hjælp fra det offentlige. Fattigforsorgen havde således to indbyrdes sammenhængende aspekter, eftersom der var to hovedformål, nemlig betleriets afskaffelse og de værdige almisselemmers forsørgelse.

Med hensyn til de uværdige fattige og dermed betleriets afskaffelse mente man fra regeringsmagtens side, at det ulovlige tiggeri kunne hæmmes ved oprettelsen af tugt- og manufakturhuse rundt omkring i landet. Her kunne "de dovne og uarbejdsvillige" betlere forsørge sig selv ved tvangsarbejde, samtidig med, at en hidtil uudnyttet arbejdskraft således blev nyttiggjort for samfundet.

Efterhånden skete der tillige en begyndende erkendelse af betleriets sammenhæng med arbejdsloshedsproblemerne, og det at bringe forsørgelsesvæsenet på en bedre fod, var ikke nok til at befri landet for et omvandrende proletariat, samtidig med at et for omfattende betleri nedsatte mulighederne for at få gennemført fattiglovgivningens positive del, nemlig forsørgelsen af de fattige, som loven omfattede. Problemet var, at der var grupper i samfundet, som forsorgslovgivningen simpelthen forbigik, specielt de helt eller delvis arbejdsløse fattige, som intet arbejde kunne få.

Tugt- og manufakturhusenes virkning som led i forsorgs-

systemet blev imidlertid af ret begrænset karakter, idet der årligt indkom så få betlere, at det ikke på nogen mærkbar måde kunne nedbringe Sjællands samlede betlerantal. En væsentlig forklaring herpå må søges på det lokale plan i befolkningens uvilje til at pågribe og aflevere betlerne til myndighederne. Denne uvilje var nok især foranlediget af besværet og omkostningerne ved transporten, men til en vis grad også af medlidenhed med eller frygt for betleren.

Ud over anstaltforsorgen, som altså ikke var særlig omfattende for landdistrikternes betlere, opererede fattigvæsenet med andre forsørgelsesformer ved dets udførelse af lovgivningens positive del, d.v.s. staklernes forsørgelse og herunder også forældreløse børn og de gamle.

Den individuelle hjemmeforsorg, der bestod i en kombineret kost- og pengeydelse havde imidlertid også sine funktionsproblemer. Denne del af fattigvæsenet startede som sagt først i 1730'erne, hvor tiderne var med den kraftige indsats, der blev gjort på det lovgivningsmæssige plan og fra både ledende og lokale fattigkommissioners side.

Kostforsorgen kunne ifølge lovgivningen udforme sig på to måder, nemlig som naturalieforplejning eller som omgangsbespisning. Den sidste form viste sig mest udbredt i begyndelsen af perioden som følge af det reskript fra 1732, der favoriserede omgangsbespisningen frem for 1708-forordningens naturalieforsorg. Der gik dog ikke mange år før klagerne indløb over denne "håbløse ordning", som sognepræsten fra Vig-Asmindrup i 1739 kaldte omgangsbespisningen. Både yder og nyder samt de lokale administratorer foretrak som oftest naturalieforsorgen, og ved århundredets slutning var denne form tilsyneladende blevet næsten eneherkende. Efterhånden, som udflytningen blev sat i værk, kom der endnu en grund til at ændre omgangsbespisningen, hvor dette ikke allerede var sket.

Både omgangs- og naturalieforsorgen viste sig imidlertid overordentlig sårbar overfor kostydernes ringe evne - specielt i kriseperioder - såvel som overfor uviljen mod 1708-forordningens tvangssystem. For at lindre bondens byrder i

hans fattigdom, så man det adskillige steder som en fordel at gå fra omgangsforborg over til naturalieforsorg, hvor den årlige portion bedre kunne reguleres efter bondens tilstand og dog være den fattige til nogen hjælp. Men når både bøndernes fattigdom og uvilje mod at yde noget fast fulgtes ad, samtidig med at de fremmede betleres plagerier tiltog i kriseperioder, så led den tvungne kostforsorg nederlag, og det gammelt kendte indensogns betleri blev følgen.

I hvor stor udstrækning dette indensogns kostbetleri fungerede på den organiserede omgangs- og naturalieforsorgs bekostning kan ikke siges, da de opløsningstendenser, som sogneregnskaberne giver indtryk af, ikke alle var reelle, men blot skyldes udeladte oplysninger om kostforsorgen. Det kan dog med sikkerhed siges, at det i løbet af 1730'rne lykkedes at få introduceret og i perioder virkeliggjort en rimeligt velfungerende kostforsorg mange steder i de sjællandske landsogne.

Som supplement til kostforsorgen skulle almisselemmerne ifølge lovgivningen nyde en vis understøttelse i penge. Da pengeforsorgen dels havde flere strenge at spille på og dels byggede videre på en gammel tradition, nemlig de kirkelige indsamlinger, så var risikoen for et totalt svigt mindre end for kostforsorgens vedkommende.

Det viste sig da også, at netop pengeforsorgen som følge af 1730'ernes lovgivning havde vundet et sådan fodfæste og en udbredelse til størstedelen af de sjællandske landsogne, at den holdt sig århundredet igennem.

Til støtte for og som supplement til det offentlige fattigvæsens kost- og pengeforsorg var der de privatstiftede, men kongeligt stadfæstede og offentligt administrerede legater og hospitaler eller fattighuse.

I 1600-tallet begyndte det at blive almindeligt, at godsejeren eller hans enke udsatte en kapital på rente til fordel for de fattige, og enkelte fattighuse begyndte at dukke op også i landdistrikterne. I løbet af 1700-tallet skete der en accelerering i stiftelseshyppigheden, men en formindskelse af de enkelte gavers omfang, idet også landdi-

strikternes borgerskab optog skikken. De mere kapitalkrævende fattighuse blev dog fortsat overvejende financeret af lokalområdets mest velhavende mand, godsejeren.

De privatstiftede legaters vækst må nok bl.a. ses i sammenhæng med fattiglovgivningens forbud mod den private godgørenhed. Selv om fattiglegaterne ofte indgik direkte i det offentlige fattigvæsens forsyrg og administrationen af dem i endnu flere tilfælde var underlagt fattigvæsenets administratorer, så kunne giveren i fundatsen indføje bestemmelser og hensigter efter eget ønske. Under alle omstændigheder kom disse stærkt udbredte privatstiftede legater af meget forskellig størrelse til at virke aflastende på det i forvejen hårdt betrængte fattigvæsen. Det var især hospitalerne, der fik en virkelig mærkbar betydning for det sogn eller godsområde, de var beliggende i. Set ud fra en større helhed var hospitalernes dækningsgrad dog højst på nogle få procent af de fattige.

Ligesom legatrenterne havde pengene fra de kirkelige indsamlinger en lidt mere løs tilknytning til det nydannede offentlige fattigvæsen, idet begge indtægter var baseret på en form for privat godgørenhed, men da pengene uddeltes af fattigkomiteens førstemand, præsten, så indgik de næsten altid i sogneregnskaberne, men sjældnere i herredsregnskaberne. I enkelte tilfælde blev pengene dog straks uddelt til de fattige uden der på papiret skete nogen form for opgørelse.

Tavle-, blok- og bøssepengene udgjorde imidlertid ikke nogen helt lille del af fattigvæsenets samlede indtægter, om end de var mere konjunkturfølsomme end de nye indtægter, fattigvæsenet havde fået til sin rådighed. Den stabile faktor i fattigkassernes økonomi var almuens kontingent og de frivillige gaver. Den første var en decideret fattigskat, mens de såkaldte frivillige gaver var en blanding af frivillighed og tvang, men benævnelsen frivillig var absolut ikke bogstavelig ment. Undslog man sig skulle vedkommende ansættes til noget fast, først af stiftsøvrigheden, siden hen af amtmanden. Det var imidlertid en ret lang procedure,

hvad der formindskede risikoen for udpantning, specielt for proprietærernes vedkommende, og da disse i forvejen af magt-politiske grunde var imod, at administration og den afgørende myndighed var tillagt de gejstlige embedsmænd, så var de verdsliges gave ofte stærkt svingende, mens de gejstliges gave betaltes ligeså stabilt som almuens kontingent.

Sognekasserne var i teorien blevet ophævet i 1734, hvorefter alle indtægter skulle indgå til herredskasserne. Administrationen af denne regel udførtes lidt forskelligt. I Øster Flakkebjerg herred indbetalte sognene et årligt beløb på omkring 10% til herredskassen, dog afhængigt af deres betalingsevne. I Møns og Ods herred indgik den mest stabile indtægt, nemlig almuens kontingent og for Møn tillige den verdslige gave direkte til herredskassen, og selv om det endelig ser ud til, at sogneindtægterne i Løve herred efter lovens ordlyd indgik til herredskassen og administreredes herfra, så har denne lovændring næppe haft så vidt udbredte negative konsekvenser for fattigforsorgens tilstand og udførelse i praksis, som man måske umiddelbart kunne tro.

De penge, der således indkom til fattiginspektørernes disposition, anvendtes til dækning af sognenes fællesudgifter samt til udligning af en eventuel skæv byrdefordeling, foranlediget af enkelte sognes særligt bekostelige fattige. De penge sognekasserne havde til deres rådighed fordeltes først og fremmest blandt sognenes faste almisselemmer, men i en del sogne også til midlertidigt nødstedte fastboende personer samt til folk, der stod på venteliste for senere optagelse som almisselem. Ligeledes var hjælp til begravelser en årlig tilbagevendende post.

De udbetalte pengebeløb, som de faste almisselemmer modtog i understøttelse, ofte fordelt over 4 eller 12 udbetalingsterminer, lå de fleste steder på 1-2 rdl. årligt, og det var endda ikke alle, der fik så meget. I Elmelunde sogn måtte almussenyderne i 3. klasse f.eks. nøjes med 2½ mark. i enkelte tilfælde kunne særlig hårdt ramte personer få tilkendt et ekstra tilskud, eventuelt fra herredskassen.

Tanken var imidlertid, at denne pengeforsorg skulle op-

fattes som et supplement til kostforsorgen og de steder, hvor kostforsorgen var i funktion, har det sikkert været muligt at eksistere af det offentlige fattigvæsens understøttelse, og mere skulle man jo heller ikke kunne. Ihvertfald indvilligede bønderne i enkelte tilfælde i at konvertere kostydelse til en daglig pengeydelse på 4-5 skl., d.v.s. 15-20 rdl. på årsbasis, hvilket lå på linie med tugt- og manufakturhusenes samt de bedre stillede hospitalers forsørgelsesniveau. Hertil skal dog bemærkes, at den naturalieforplejning, som man flere steder var gået over til, muligvis havde en nedadgående tendens i slutningen af århundredet. Til gengæld syntes pengeindtægterne at stige lidt dog næppe så meget, at det kunne råde bod på den inflationsforringelse, der i løbet af århundredet var sket.

For de totalt uarbejdsdygtige almisselemmer kan fattigforsorgen derfor i områder, hvor kostforsorgen var ude af funktion, kun have været et supplement til det gammelkendte betleri inden for sognets grænser. Om de lidt mere arbejdsdygtige almisselemmer står der undertiden anført i protokollerne, at de tjener lidt ved f.eks. at spinde og væve for bønderne, være hyrde om sommeren o.l., men også for dem har betleriet nok i perioder været et nødvendigt og stiltiende supplement til fattigforsorgen.

Under den offentlige fattigforsorg var der en meget stor overvægt af kvinder, for Tjæreby sogn var 2/3 af de voksne almisselemmer kvinder og som oftest enlige kvinder. Som forklaring på den tildelte støtte omtaltes i over halvdelen af alle tilfælde alderdom som oftest kombineret med forskellige helbredsmæssige skavanker. Også de øvrige almisselemmer hørte efter sogneprotokollens udsagn i overvejende grad til blandt staklerne. Det samme var endnu mere tilfældet med hospitalslemmerne.

De betlere, der blev opbragt og indsendt til tugt- og manufakturhusene og ad denne vej kom under fattigvæsenet, var en lidt mere blandet gruppe med en mere ligelig kønsfordeling og hvor de aldersmæssigt helt eller delvis arbejdsføre var i overtal. Uden at kende almisselemmernes al-

der særlig præcist, så kan det dog siges, at de anstaltforsørgede betlere overvejende tilhørte en aldersmæssigt helt anden gruppe.

Det offentlige fattigvæsen havde med baggrund i lovgivningen fået udbygget et administrativt og indtægtsmæssigt i teorien funktionsdygtigt apparat. Fattigdommen var imidlertid i 1700-tallet så stor og så udbredt, at systemets udførelse i praksis viste sig problematisk. De ellers rimeligt stabile pengeindtægter var for små, når den nok så vigtige men mere konjunkturfølsomme kostforsorg helt eller delvis svigtede, og man må ihvertfald mange steder sætte spørgsmålstegn ved, om ikke de indskrevne almisselemmer tilfældigt i perioder var betlere, om end de i modsætning til tidligere var betlere med visse begyndende rettigheder.

N O T E R - B I L A G M. M.

NOTER: II

- 1) H.Jørgensen, s. 3 f, jvf. M.H.Nielsen: Fattigplejen i Danmark før Reformationen. Årbog for dansk Kulturhistorie 1895, s. 67 og 83 ff.
- 2) Løgstrup, s. 5.
- 3) Se note 1.
- 4) Løgstrup, s. 6.
- 5) Christian IV.s reces af 27.febr. 1643, II. bog, kap. 21, art. 2 og 3.
- 6) Forordning om betlere af 5.maj 1683. Schou.
- 7) Nedenstående redegørelse bygger, hvor intet andet står anført på Fridlev Skrubbeltrangs artikel om "Fæstegården som forsørger. Af-tægt og anden forsorg i det 18.århundrede". Jyske Samlinger, ny rk., bd. V, Århus 1959-61. Der henvises især til følgende sider: 237-38, 241-42, 255 ff.og 263 ff.
- 8) Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger, s. 237 f., se note 7.
- 9) Gårdforsidderen var en fæster, der blev sat fra sin gård, fordi han ikke magtede at overholde de ved fæstebrevet indgåede for-pligtelser overfor godsejeren, f.eks. manglende vedligeholdelse af gårdens jorder og huse, manglende betaling af landgilde- og hoveriydelser.
- 10) Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 181.
- 11) Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 253 f.
- 12) Forordning af 1682, 28/1 § 13, forordning af 1778, 29/7. Danske Lov: 3-13-10, der i korthed fastslog bondens pligt til med hus-bondens og bymændenes bistand at opføre sit hus eller gård, hvis den led skade ved ildebrand eller anden ulykke.
- 13) Bro-Jørgensen, s. 23 f.
- 14) Bro-Jørgensen, s. 26.
- 15) Bro-Jørgensen, s. 41.
- 16) Forordning om betlere af 1683, 5/5, art. 7 og 13.
- 17) Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 250.
- 18) 1751, Himmelev sogns fattigprotokol 1741-1802, Himmelev sogne-kaldsarkiv, nr. 269.
- 19) 1753, Himmelev sogns fattigprotokol 1741-1802, Himmelev sogne-kaldsarkiv, nr. 269.

- 20) 1756, Protokol med fattigregnskaber for Kornerup og Svogerslev sogne 1739-1802, K. Fattigvæsenet angående (1709-1802) nr. 206. Roskilde amtstuearkiv.
- 21) Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 259.
- 22) 1745, Regnskabsbog for Vallensved sogns fattige 1732-1805, Vallensved sognekaldsarkiv, nr. 466.
- 23) Se Hofman, f.eks. legat stiftet af Birgitte Scheel i 1737 til Egholm og Krabbesholm godsers fattige, og legat stiftet af forpagter Jens Paulsen i 1764 til Kirke-Helsingø og Drøsselbjerg sogns fattige.
- 24) Se f.eks. Møns herreds fattiges bog 1735-1796, K. Fattigvæsenet, nr. 94. Møns amtstuearkiv, og Fredensborg-Asminderød-Grønholt sogns fattigvæsenets protokol 1732-1800, Asminderød-Grønholt sognekaldsarkiv, nr. 184.
- 25) N.H.Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsenets fortid. Åbenrå 1944, s. 15.
- 26) H.Jørgensen, s. 4, 24 f.
- 27) H.Jørgensen, s. 22 f.
- 28) M.Rose, s. 11 ff. og Løgstrup, s. 58.
- 29) H.Jørgensen, s. 6.

NOTER: III

- 1) Nedenstående afsnit om forarbejdet til 1708-forordningerne bygger på Birgit Løgstrups undersøgelser, s. 37 ff. samt Harald Jørgensen: Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770, s. 36 ff.
- 2) Johannes Pedersen i Den danske kirkes historie, bd. V, Kbh. 1951, s. 28 ff.
- 3) Løgstrup, s. 55 ff.
- 4) Løgstrup, s. 57.
- 5) Philip, s. 20 f.
- 6) H.Jørgensen, s. 7.
- 7) Reskript af 6.november 1739, p.IV. Fogtman.
- 8) Helsingør hospital havde indtil 1660 en stor del af sine indtægter fra korntiende af 105 sogne i Skåne. Efter tabet af de skånske provinser fik hospitalet som erstatning herfor fremover til-ladelse til at lade en pengetavle ombære i de danske og norske kirker.
- 9) Det ville naturligvis have været interessant at undersøge hvad og hvem, der stod bag 1730'ernes kraftige indsats, hvilken rolle spillede f.eks. pietismen i denne forbindelse? Bogens hovedopgave er imidlertid at undersøge, hvordan lovgivningen udførtes i praksis og ikke selve den lovgivningsmæssige baggrund og tilblivelse, derfor er sådanne undersøgelser bevidst udeladt. En evt. undersøgelse heraf besværliggøres unægtelig af, at fattigdirektionens arkiv ikke eksisterer, men det er muligt, at man via Danske Kancellis supplikprotokoller ville kunne finde oplysninger herom.
- 10) Betænkning af 8.december 1772 udarbejdet af fattiginspektionen i Alsted og Ringsted herreder. Specielle indberetninger 1758-72. VI. Indberetninger og svar på cirkulærer. Bispeark.
- 11) Betænkning af 28.december 1772 udarbejdet af provst P.G.Beyer, Glumsø. Specielle indberetninger 1758-72. VI. Indberetninger og svar på cirkulærer. Bispeark.
- 12) Johansen, s. 264 f.
- 13) Bäreus, VIII.
- 14) Johansen, s. 275.
- 15) H.Jørgensen, s. 27.
- 16) H.Jørgensen, s. 28 ff.
- 17) H.Jørgensen, s. 37.

- 18) En gennemgang af 1800-tallets socialreform falder udenfor denne undersøgelses rammer, og der skal derfor blot henvises til H.Jørgensen, s. 37 ff., Philip, s. 36 ff. og Erik Nørr: Præst og administrator, se afsnit om præsten og de fattige 1803-1841, kap. VII-XII.

NOTER: IV

- 1) Forordning af 24. september 1708, § 2. Schou.
- 2) Forordning af 24. september 1708, § 4, 8, 13, 17, 18. Schou.
- 3) Forordning af 24. september 1708, § 19. Schou. Udelukkelse fra almisseuddelingen eller straf i form af nedsat almisse kunne forekomme, f.eks. måtte Per Christensen fra Herlufsholm sogn i 1775 rykke fra 1. klasse ned til 2. klasse, fordi han spillede kort i Næstved. Regnskabsprotokol for Herlufsholm sogns fattigvæsen 1732-1790. Herlufsholm sognekaldsarkiv, nr. 446.
- 4) År 1763, Everdrup fattigregnskaber 1763-1802, kirkebog over fødte og døbte 1807-1814, Everdrup sognekaldsarkiv, nr. 538.
- 5) Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835, Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537, og Keldby sogns fattiges bog 1709-1820, Keldby sognekaldsarkiv, nr. 543.
- 6) Februar 1735, Hammer herreds fattiges bog 1734-1802 og Tybjerg herreds fattiges bog 1734-1758, begge i Vordingborg amtsarkiv. Februar 1736, Regnskabsprotokol over de fattiges væsen 1736-1801 Ramsø herreds provsti, Sjællands stifts provstearkiver.
- 7) Reskript af 26. august 1735, Fogtman.
- 8) 23. april 1735, skrivelse til amtsforvalter Raben, Kalundborg Kommunekopibog 1735-38, B.I. Sjællands stiftsøvrighedsarkiv.
- 9) 16. februar 1740 mødereferat, Amtsfattigkommissionsprotokol 1740-1802. Antvorskov-Korsør amtsarkiv.
- 10) Gudum fattigvæsensprotokol 1740-1813, Gudum sognekaldsarkiv, nr. 419. Hejninge fattigvæsensprotokol 1740-1802, Hejninge sognekaldsarkiv, nr. 420. Fattigregnskabsprotokol for Sønderup-Nordrup 1740-1802, Sønderup-Nordrup sognekaldsarkiv nr. 432.
- 11) Et typisk eksempel er at finde år 1765 og 1771 i Karrebæk fattigregnskabsprotokol 1733-1810. Karrebæk sognekaldsarkiv nr.452. Lige så år 1771 i Fløng sogns distriktsbog 1739-1802. K. Fattigvæsenet angående 1709-1802, Roskilde amtstuearkiv nr. 206.
- 12) 1784-87, Fattigprotokol for Førslev sogn 1777-1809, Førslev sognekaldsarkiv, nr. 441.
- 13) 1743-48, Fattigvæsensprotokol 1737-1807, Hyllested-Venslev-Holsteinborg sognekaldsarkiv, nr. 448.
- 14) Håndbog for danske lokalhistorikere. Red. af J. Hvidtfeldt. s. 365, menighedsråd.
- 15) Danske Lov 2-9-4.

- 16) År 1739, Vig-Asmindrup fattigvæsenetsprotokol 1734-1840, Vig-Asmindrup sognekaldsarkiv, nr. 378.
- 17) Forordning af 24. september 1708, § 2. Schou.
- 18) Det udregnede gennemsnit er et minimumstal, da de medhjælpere, der figurerede i regnskabernes første og sidste år, rent faktisk kan have fungeret før og efter de i denne forbindelse kunstigt satte grænseår.
- 19) Forordning af 24. september 1708, § 1. Schou.
- 20) Reskript af 5. februar 1734, § 3. Fogtman.
- 21) Reskript af 6. november 1739, § 1. Fogtman.
- 22) Reskript af 6. november 1739, § 1. Fogtman.
- 23) Amtsfattigkommissionsprotokol 1740-1802, Antvorskov-Korsør amtsarkiv.
- 24) År 1743, Amtsfattigkommissionsprotokol 1740-1802, Antvorskov-Korsør amtsarkiv.
- 25) År 1743, 28/2, 16/3, 19/3, 29/4, 23/5, 5/6, 10/6, se note 23.
- 26) År 1743, 20/10, 8/12, se note 23.
- 27) År 1743, 2/3, 28/4, se note 23.
- 28) Til støtte for min egen søgens negative resultat har jeg arkivar Grethe Ilsøes udsagn om, at direktionsarkivet ikke eksisterer, bortset fra en enkelt pakke i Rigsarkivet med koncepter og indkomne sager 1759-70. Vejl. Arkivreg. I, s. 176.
- 29) Forordningen af 24. september 1708, § 1. Schou, Reskript af 6. november 1739, § 14.
- 30) År 1760. Kommunekopibog 1759-66 B. Ekspedition. Sjællands Stiftsøvrighedsarkiv.

NOTER: V, 1

- 1) År 1732 og 1766, Keldby sogns fattiges bog 1709-1820, Keldby sognekaldsarkiv, nr. 543.
- 2) Møns herreds fattigbog 1735-1796, Møns amtstuearkiv nr. 94.
- 3) Maria Rytter, s. 43 ff.
- 4) F.eks. år 1740, Karrebæk fattigregnskabsprotokol 1733-1810, Karrebæk sognekaldsarkiv, nr. 452. Og år 1790, Slagslunde-Ganløse fattigvæsens protokol 1732-1802. Slagslunde-Ganløse sognekaldsarkiv, nr. 212.
- 5) År 1800, Tjæreby fattigvæsensprotokol 1734-1802, Tjæreby sognekaldsarkiv, nr. 464.
- 6) År 1771, Fløng sogns distriktsbog 1739-1802, Fattigvæsenet 1709-1802, Roskilde amtstuearkiv, nr. 206.
- 7) År 1779, Slagslunde-Ganløse fattigvæsensprotokol 1732-1802, Slagslunde-Ganløse sognekaldsarkiv, 212.
- 8) År 1732-33, Sandby-Vrangstrup fattigvæsensprotokol 1732-1877, Sandby-Vrangstrup sognekaldsarkiv, nr. 522. Hovedbog for Stenløse og Veksø sognes fattigvæsen 1731-1802, Stenløse-Veksø sognekaldsarkiv, nr. 215. Store og Lille Fuglede regnskabsbog 1732-1803, Store og Lille Fuglede sognekaldsarkiv, nr. 320.
- 9) År 1735-36, regnskabsprotokol for Herlufsholm sogns fattigvæsen 1732-1790, Herlufsholm sognekaldsarkiv, nr. 446.
- 10) År 1779, Højby fattigvæsensprotokol 1732-1802, Højby sognekaldsarkiv, nr. 368.
- 11) År 1739, Vig-Asmindrup fattigvæsensprotokol 1734-1840, Vig-Asmindrup sognekaldsarkiv, nr. 378.
- 12) År 1734, Tybjerg herreds fattiges bog 1734-58, Vordingborg amtsarkiv. Hammer herreds fattiges bog 1734-1802, Vordingborg amtsarkiv.
- 13) År 1740, Tystrup-Haldagerlille fattigvæsensprotokol, 1735-1803. Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 14) 1709-30, Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835, Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537. Keldby sogns fattiges bog 1709-1820, Keldby sognekaldsarkiv, nr. 543.
- 15) Maria Rytter, s. 32 ff.
- 16) 1774-1802, Keldby sogns fattiges bog 1709-1820, Keldby sognekaldsarkiv, nr. 543. Og 1774-1796, Møns herreds fattiges bog 1735-1796, Møns amtstuearkiv, nr. 94.

- 17) År 1734, Tybjerg herreds fattiges bog 1734-58, Vordingborg amtsarkiv.
- 18) År 1744 og 1750, Føllenslev-Sørslev fattigregnskabsprotokol 1732-1867, Føllenslev-Sørslev sognekaldsarkiv nr. 365.
- 19) År 1753, regnskabsbog for Vallensved sogns fattige 1732-1805, Vallensved sognekaldsarkiv, nr. 466.
- 20) År 1745-46, Herslev sogns fattigbog 1709-1802 og gavebog for Gevinge sogns fattige 1709-1802, begge fattigvæsenet 1709-1802, Roskilde amtstuearkiv nr. 206.
- 21) År 1756, samme sted som note 20.
- 22) År 1752, Roskilde amts fattigvæsenetsprotokol 1752-1781, H. Overbestyrelsen af fattigvæsenet på landet 1739-1842, Roskilde amts arkiv.
- 23) År 1756, Kornerup-Svogerslev sognes protokol med fattigregnskaber 1739-1802, Fattigvæsenet 1709-1802, Roskilde amtstuearkiv nr. 206.
- 24) År 1768, Orø fattigvæsenetsprotokol 1766-1805, Orø sognekaldsarkiv nr. 343.
- 25) År 1772, Tystrup-Haldagerlille fattigvæsenets regnskabsprotokol 1735-1803, Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 26) År 1774, Slagslunde-Ganløse fattigvæsenetsprotokol 1732-1802. Slagslunde-Ganløse sognekaldsarkiv, nr. 212.
- 27) År 1735, Hammer herreds fattiges bog 1734-1802, Vordingborg amtsarkiv.
- 28) H. Jørgensen, s. 11, Oppdaginga av fattigdomen s. 87 f.
- 29) M.M. Rytter, s. 50 f.
- 30) År 1751, Herslev sogns fattigbog 1709-1802, Fattigvæsenet 1709-1802, Roskilde amtstuearkiv nr. 206.
År 1776, Slagslunde-Ganløse fattigvæsenetsprotokol 1732-1802. Slagslunde-Ganløse sognekaldsarkiv.
- 31) Se fortegnelse over utrykte kilder.
- 32) I.H. Bårens: Efterretninger om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark, 1790.
- 33) Det var ikke kun på Sjælland, at naturalieforsorgen ifølge Bårens var den herskende kostform. På Fyn samt i Ålborg og Ribe stifter var omgangsbespisningen så godt som ikke nævnt, mens den endnu havde nogen udbredelse i Århus og Viborg stift. Men næsten overalt var der konstateret en vis form for pengeforsorg.
- 34) År 1781, Tuse herreds fattiges sessionsprotokol 1754-1802, Fattig-kasseregnskaber 1753-1847, Holbæk amtstuearkiv nr. 40.

- 35) Hans de Hofman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge. Bd. VII, VIII og XI. 1761, 1762 og 1780. N. Schack: Revision og fortsættelse af Hofmans fundatssamling. Bd. 1-3, 1832-37. Legater for købstæderne og hovedstadens fattige er som følge af emnets geografiske afgrænsning ikke medtaget.
- 36) Vejledende arkivregistratur XXI. Københavns Universitets arkiv 1479 - ca. 1910, Kbh. 1978, s. 234.
- 37) Specielle indberet. 1738, VI. Indberetninger og svar på cirkulærer. Bispeark.
- 38) En her ubenyttet kontrolmulighed af Hofman og Schack er Danske Kancellis protokoller, hvor de kgl. konfirmationer indførtes.
- 39) Den matematisk-statistiske behandling af stoffet i både dette og efterfølgende kapitler bygger på specialets beregninger, som cand. scient. Ingelise Nielsen var mig behjælpelig med, og jeg takker for en kvalificeret og inspirerende vejledning.

NOTER: V, 2

- 1) M.H. Nielsen, s. 75 ff.
- 2) Danske Lov 2-22-75.
- 3) Specielle indberet. 1738. VI Indberetninger og svar på cirkulærer. Bispark.
Indberetningerne er ikke fuldtallige, idet en lang række sogne og herreder mangler, men alle de indsendte svar er bygget op efter et bestemt spørgeskema, hvor punkt 9 drejede sig om hvorvidt kaldet havde nogle stiftelser, legater eller donationer til de fattiges eller gudeligt brug ud over det almindelige fattigvæsen.
- 4) Forlægget til Hofmans trykte udgave findes på Landsarkivet for Sjælland: 1758-59 Sognepræsternes og proprietærernes historiske efterretninger for hele Sjælland, VI. Indberetninger og svar på cirkulærer, Bispark.
- 5) 1738-indberetningerne har oplysninger om et fattighus i Viskinge-Aunsø, som Hofman ikke har med, men det er jo muligt, at huset var blevet nedrevet i mellemtiden.
- 6) Forløberen for Danske lovs påbud om opførelse af fattighuse var Christian IV's reces af 27. februar 1643, 1-4-79.
- 7) I Slagelse, Helsingør og tildels også i Roskilde og Næstved lå der fra gammel tid velfunderede hospitalsinstitutioner, men for de fleste købstæders vedkommende var hospitalerne eller fattighusene små og de evt. tilknyttede legater ofte af mere beskeden størrelse. I Hillerød oprettedes der dog et særligt hospital for 30 "spectaculeuse" fra nordsjællandsområdet. Se Varnild s. 263. I København var fattigforsorgen stærkt præget af de mange stiftelser, som fandtes i byen. Blandt de vigtigste kan nævnes Vartov, Pesthuset (som fra 1766 flyttede og fik navneforandring til Sankt Hans hospital), Sjøleboderne, Kong Frederiks hospital (1757), Almindeligt hospital (1764/69), og for land- og sømilitærets syge og fattige var der Krigshospitalets Ladegård, fra 1769 Christians Plejehus og Søkvæsthuset. Se iøvrigt herom hos Varnild s. 259 ff. og Løgstrup kap. 2.
- 8) Hofman, fundatsen for henholdsvis Herfølge og Tybjerg hospitaler.
- 9) Skrivelse af 25. januar 1730 løst indlagt i Kirkerup hospitalsprotokol 1732 - 1842, Antvorskov-Korsør amsarkiv, LA.
- 10) Varnild s. 263, samt Joh. S. Dalsager: Helsingør almindelige hospitals historie 1541-1941. Helsingør 1941.
- 11) I.H. Bärens giver i sine efterretninger om fattigvæsenets tilstand i slutningen af 1780'erne et noget andet billede, idet fattighusenes samlede kapacitet skulle kun være på ialt 233 pladser. Differencen fremkommer ved at bilag 5 har betydeligt flere stiftelser med - ialt 18 - som mangler hos Bärens. Årsagen til denne

uoverensstemmelse ligger formentlig i, at for Hofman og Schack har det primære været at indsamle oplysninger om private stiftelser, mens hovedsagen for Bärens og kommissionen var et fremskaffe oplysninger om det offentlige fattigvæsens forhold, hvortil fattigstiftelserne ganske vist også henregnedes under, men alligevel som en speciel underafdeling, hvor forglemmelser og fejltagelser nok havde større chancer for at gøre sig gældende.

- 12) Skrubbeltrang, s. 258.
- 13) Det alment tilgængelige kildemateriale til belysning af landsog-
nenes hospitaler eller fattighuse er iøvrigt ret sparsomt. I amt-
mandsarkiverne på Landsarkivet findes der noget ret uoverskueligt
materiale for 2 hospitaler, nemlig Kirkerup og Gentofte, der beg-
ge havde økonomisk baggrund i kildeindtægter. I sognekaldsarkiver-
ne findes der en ikke særlig velegnet legatprotokol for Greve-
Kildebrønde sogne. I Godsarkiverne er der intet materiale fundet.
Grunden til det sparsomme udvalg kan som for Kundby hospitals ved-
kommende være, at det til hospitalet knyttede legat fortsat udde-
les og at protokollerne således befinder sig - såfremt de overho-
vedet eksisterer - ude i de embedsarkiver, hvorfra administratio-
nen har fundet sted.
- 14) Fundats af 9. juni 1760 i regnskabsprotokol for Kundby hospital
1760-(1978). Stiftelser, hospitaler m. m. Trykt i Hofman, Tuse
herred.
- 15) Kundby Hospitals fundats § 2. Se note 14.
- 16) Indskrivningsprotokol ved hospitalet i Kundby, Stiftelser, hospi-
taler m.m.
- 17) Tuse herreds samlingsprotokol 1754-1802, Fattigkasseregnskaber
1753-1847. Holbæk amtstuearkiv, LA.
- 18) Aldersangivelserne i Kundby hospitals indskrivningsprotokol stem-
mer - som forventet - sjældent nøjagtig overens med 1787- og
1801 folketællingernes aldersangivelser.
- 19) Regnskabsprotokol for hospitalet i Kundby 1760-(1978), Stiftel-
ser, hospitaler m.m.
- 20) Ved beregning af den gennemsnitlige arv er kun medtaget personer,
som døde inden 1803, dels fordi undersøgelsen tidsmæssigt er af-
grænset til dette år, og fordi tallene alligevel bliver usammen-
lignelige, såsnart vi nærmer os Statsbankerotten i 1813.
- 21) Konstateret ved sammenligning mellem Kundby hospitals indskriv-
ningsprotokol og dets auktionsprotokol. Stiftelser, hospitaler
m.m.
- 22) Fattigvæsenets regnskabsprotokol. Greve-Kildebrønde sognekalds-
arkiv nr. 278.
År 1755 i en redegørelse over fattigvæsenets tilstand berettes
det, at der foruden 2 legerede kapitaler findes et hospital til

- til 12 lemmer, "som ventelig noget kand lætte de fattiges casses byrder".
- 23) År 1759, 1761, 1771 og 1781 i Tuse herreds samlingsprotokol 1754-1802, Fattigkasseregnskaber 1753-1847. Holbæk amtstuearkiv.
 - 24) På grund af dette faktum, som bl.a. kan konstateres ved gennemsyn af Domme 1769-1811, nr. 302-44, BTRF, vil en særskilt behandling af Børnehuset falde uden for denne undersøgelses rammer og er derfor udeladt.
 - 25) Kgl. resolution af 26. april 1737. Direktionens korrespondancesager 1737-1817. MTF.
Stuckenberg I, s. 159 f.
 - 26) Stuckenberg II, s. 215, 250.
 - 27) Forordning af 24. september 1708, II. § 2. Schou.
 - 28) Plakat af 16. maj 1739, se under plakaten af 30. juli 1745. Schou.
Reskript af 6. november 1739, § 3 og 4. Fogtman.
 - 29) Reskript af 22. april 1740. Fogtman.
 - 30) Reskript af 22. september 1741. Fogtman.
 - 31) Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
 - 32) Stuckenberg II, s. 202.
 - 33) Reskript af 6. marts 1739. Fogtman. Plakat af 16. maj 1739, se under plakaten af 30. juli 1745, Schou.
 - 34) Skrivelse af 8. juli og 14. juli 1741. Inspektionens kopibøger 1737-53. MTF.
 - 35) Iflg. Stuckenberg I, s. 161 blev Møns tugt- og manufakturhus "taget i brug før 1743, formentlig senest i 1740".
 - 36) 4., 13. og 18. juli 1739. Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
 - 37) Optælling for perioden juli 1739- juli 1744 i Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
 - 38) Jvf. reskript af 9. december 1740. Fogtman. Plakat af 9. januar 1741. Schou.
 - 39) 19. november 1740. Indkomne breve og domme. MTF.
 - 40) Beth Grothe Nielsen. Letfærdige Qvindfolk, kap. 15.
 - 41) Om de i København indrettede institutioners - Vajsenhuset, Frederiks hospitals fødselsstiftelse, Hittebørnsstiftelsen - betydning for ugifte mødre og deres børn i det sjællandske område, se: Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Qvindfolk. kap. 16.

- 42) Stiftøvrigheden havde i november 1772 udsendt en opfordring til stiftets fattiginspektører, om at fremkomme med betænkninger om hvordan det tiltagende betleri kunne standses. Af disse indberetninger fremgår det gennemgående, at der i de sidste par år grundet misvækst og dyrtid var blevet stor arbejdsløshed, og at landet vrimlede med betlere. Se specielle indberet. 1758-72. VI. Indberetninger og svar på cirkulærer. Bispeark.
Det er nok i relation hertil, at man må se Westenholtz samtidige formodning om "61.712" betlere i det sjællandske område, uden dog at tage dette facit som andet end et fingerpeg om, at der i disse år var særlig mange betlere.
Skrubbeltrang, s. 260, jfr. Westenholtz: Om folkemængden i bondestanden s. 208 f.
- 43) Rubov, s. 11, s. 35 og s. 40.
- 44) 17. november 1741. Inspektionens kopibog 1753-53. MTF.
- 45) 6. november 1743. Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
Spisereglementet var følgende:
søndag: 1 pot kål og flæsk, 1/4 pund per person,
mandag: 1 pot vælling og 2 kogte sild,
tirsdag: 1 pot ærter og 1/2 pund kød,
onsdag: 1 pot grød og 1/2 pund gråsey,
torsdag: 1 pot kål og 1/4 pund flæsk,
fredag: 1 pot ærter og 1/2 pund kød,
lørdag: 1 pot grød og 1 spegesild.
En pot af den søbemad, som spises til middag, spises også om aftenen. Hver person tilkommer endvidere daglig 1 pund rugbrød, fedt og sennep til fisk og sild. Til grøden gives 1/2 pot godt øl eller mælk, og ellers så meget tyndt øl som behøves.
- 46) Indgåede breve marts 1741. Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
- 47) Udgåede breve 19. februar 1744. Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
- 48) Se note 47.
- 49) Indgåede breve marts 1741. Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
- 50) Indgåede breve oktober 1740. Inspektionens kopibog 1737-53. MTF.
- 51) Forord, mandtalsbog 1787-1806. MTF. nr. 115.
- 52) Inspektionens kopibog 1737-53, skrivelse af 29. august 1744. MTF.
- 53) 35 personer (23,5%) var indsat for betleri og lediggang, mens 114 personer (76,5%) var indsat for andet, især tyveri, opsætsighed, ulovlig krohold, fødsel i dølgsmål o.l.
- 54) 24 mænd og 11 kvinder.

- 55) I alderen:
0- 9 år:	ingen,
10-19 -	1 md., 0 kv.,
20-29 -	10 - 5 -
30-39 -	4 - 2 -
40-49 -	3 - 1 -
50-59 -	3 - 1 -
60-69 -	2 - 1 -
70-79 -	1 - 0 -
?	0 - 1 -
- 56) Både før og efter plakaten af 1792 blev der årlig dømt og indsendt et mindre antal personer for betleri til København fra den del af Sjælland, som ikke hørte under det i 1792 stadfæstede område for Møns tugt- og forbedringshus, hvilket er konstateret ved stikprøveundersøgelser i en del pakker. For året 1799, som er undersøgt konsekvent, indkom 7 betlere fra det sjællandske landområde, mens der iflg. Stuckenberg II, s. 116 blev indsat ialt 168 betlere og løsgængere det år. Den langt overvejende del af de betlere, som indsattes i Tugt-, rasp- og forbedringshuset i København kom således som tidligere nævnt fra selve Københavns by og nærmeste omegn, hvor de via fattigvæsenets politiret på Almindeligt Hospital overførtes til arbejde i forbedringshuset. Domme 1769-1811, nr. 302-344. BTRF.
- 57) I april 1796 afholdtes en efter resultatet at dømme mindre jagt: 9 md. og 16 kv. Diverse fangefortegnelser 1790-1858. nr. 460. BTRF. Ligeså i 1736 i Holbæk amt, se: Opdaginga av fattigdomen s. 54.
- 58) Varnild, s. 248.
- 59) 27. marts 1790. Kgl. reskripter, resolutioner og kancellibreve 1790-91. Frederiksborg-Kronborg amtsarkiv.
28. marts 1790. Kopibog 1789-92. Sorø-Ringsted amtsarkiv.
- 60) 28. marts 1790. Kopibog 1789-92. Sorø-Ringsted amtsarkiv.
28. marts 1790. Kopibog 1790. Antvorskov-Korsør amtsarkiv.
30. marts 1790. Kopibog 1789-91. Holbæk-Kalundborg-Sæbygård og Dragsholm amtsarkiv.
- 61) I Tryggevælde og Vordingborg amter var administrationsgangen en lidt anden, idet amtmanden her ekspederede kancelliordren videre til amtets proprietærer, og anden omtale af betteljagten findes ikke i kopibøgerne, så det har her været op til jordegodsejerne at iværksætte det fornødne og orientere rettens betjente m.v. Se 30. marts 1790. Kopibog for Tryggevælde amt 1787-92. Kopibog for Vordingborg amt 1789-92. Vordingborg-Tryggevælde amtsarkiver.
- 62) Mandtalsbog over de fra landet indkomne betlere 1790-92. MTF. Hvordan protokollen tilsyneladende lidt ureglementeret er blevet henlagt og registreret under Møns tugt- og forbedringshus istedet for det københavnske, hvor den ifølge indholdet må være ført og anvendt, kan muligvis forklares ud fra forbladetets omtale af "Møns tugthus" og "Forbedringshuset", hvor der ved det sidste kun kan forstås det københavnske forbedringshus.

- 63) 1790, Møns tugthus mandtalsbog 1787-1806, MTF. nr. 115.
- 64) Varnild, s. 246, 248. Et andet eksempel på angsten for senere hævnakter findes i regnskabsprotokollen for Ø. Flakkebjerg herreds-fattiggasse (1734-1802. Ø Flakkebjerg herreds provstearkiv, LA.), hvor en "landløber" i året 1734 var blevet indbragt til amtsstuen fra Krummerup sogn og anklaget for at have truet byen med ulykke. Men da de bymænd, som havde indbragt betleren skulle aflægge vidnesbyrd herom i retten, "turde de ikke". Resultatet blev, at den pågældende betler, som opgav at være hjemmehørende i Vendsyssel, blot blev befordret til Kalundborg og derfra videre til Jylland.
- 65) 19. april 1790. Domme 1790 januar-maj. BTRF. nr. 318.
- 66) I Vordingborg amt sendte man som nævnt betlerne direkte til Møns tugt- og forbedringshus i stedet for den lange vej til København, og fangerne optræder da heller ikke i den københavnske mandtals-protokol, men derimod i Møns tugthus' mandtalsbog.
- 67) Specielle indberet. 1758-72. VI. Indberetninger og svar på cirku-lærer. Bispeark.
- 68) Mandtalsprotokollen førtes fortløbende året ud, og for kvindernes vedkommende også for året 1792; det er derfor nødvendigt at vælge en skæringsdato mellem den her beskrevne betteljagts ophør og den almindelige opbringning af omvandrende betlere. Skæringsdatoen er valgt til 6. maj, fordi denne dato er den sidste i en række næsten daglige afleveringer strækkende sig fra jagtens første dag, den 19. april. Efter den 6. maj sker der et spring, således at de næste fanger først ankom den 7. juni. Endvidere har inspektør Curtz fra Tugt-, rasp- og forbedringshu-set på Christianshavn udarbejdet en designation over de som følge af jagten indkomne betlere, dateret den 6. maj 1790. Se diverse fangefortegnelser 1790-1879. BTRF. nr. 460.
- 69) Fangernes aldersangivelser må her såvel som for de tidligere nævnte fanger i Møns tugt- og forbedringshus ikke opfattes som værende præcise, men snarere som omtrentlige aldersangivelser svingende med måske flere år til begge sider af f.eks. et anslået rundt tal, men det er tænkeligt, at disse unøjagtigheder i en vis udstrækning vil opveje hinanden ved udregning af gennemsnit. Gennemsnittet er her udregnet ved opdeling i 10-årige grupper, jfr. bilag 7. Grup-peopdelingen er foretaget af oversigtsmæssige grunde. Den reelle gennemsnitsalder uden gruppering af materialet er lidt lavere, nemlig h.h.v. 35,1 og 40,5 år.
- 70) Domme 1790. Januar-maj. BTRF. nr. 318.
- 71) Det har sandsynligvis været vanskeligere for enlige mænd end for enlige kvinder at opnå understøttelse.
- 72) Ifølge oplysninger fra politiforhørsudskrifter og mandtalsproto-kollen havde 6 børn følgeskab af begge forældre, 19 kun af mode-ren. F.eks. arrestant nr. 21 og 31, Ramsø-Tune herreds justits-protokol 1786-95. Retsbet. ark. Gl. Roskilde amt.

- 73) Af de resterende 8 børn var 3 forældreløse og for 5 børns vedkommende var den ene af forældre levende og havde fast bopæl. F.eks. arrestant nr. 1 i Kronborg rytterdistrikts birks politiforhørsprotokol 1787-1802. Retsbet. ark. Frederiksborg amt.
- 74) 20. april 1790. Slagelse byfogeds politiforhørsprotokol 1787-1801, Retsbet.ark. Sorø amt.
- 75) Ult. april 1790: justitsprot. for Ramsø-Tune herreder; politiforhørsprot. for Helsingør, Hillerød, Næstved, Roskilde, Slagelse og Sorø byfoged samt for Antvorskov og Kronborg rytterdistrikters birke. Retsbet. ark. for Gl. Roskilde, Frederiksborg, Præstø og Sorø amter.
Flere distrikters protokoller forefindes, men indførsel af forhør og domme over betlere er udeladt. En del af disse findes i udskrift under: domme 1790 januar-maj. BTRF. nr. 318.
- 76) Det gennemgåede materiale er det, som nævnes under note 75, og da dette er ufuldstændigt, f.eks. mangler der oplysninger fra Holbæk byfoged om mindst 15 arresteranter, så må det angivne tal 43 opfattes som et minimumstal.
- 77) Udskrift fra Lejre herredstingsret. Domme 1790, januar-maj, BTRF. nr. 318.
- 78) 19. og 20. april 1790, Sorø byfogeds politiforhørsprotokol. Retsbet. ark. for Sorø amt.
- 79) Fortegnelse over fanger tilsendt Stokhuset, underskrevet 12. maj 1790 af insp. Curtz. Diverse fangefortegnelser 1790-1879. BTRF. nr. 460.
- 80) Møns tugthus mandtalsbog 1787-1806. MTF. nr. 115.
- 81) Bang, s. 28-37.
- 82) Skrubbeltrang skønner, at der omkring folketællingsåret 1787 på Sjælland ud af en landbefolkning på henvend 200.000, har været 12-15.000 nødlidende, som har ligget andre til byrde, heraf 3-4.000 almisenydere. Skrubbeltrang s. 258.
- 83) Stuckenberg II, s. 116.

NOTER: VI

- 1) Forordning af 24. september 1708, § 8, Schou.
- 2) Reskript af 5. februar 1734, § 6 og 7, Fogtman.
- 3) Forordning af 24. september 1708, § 13, Schou.
- 4) 1760, 24/3. Kommunekopibog 1759-66, Sjællands stiftsøvrigheds arkiv, B. Ekspeditioner.
- 5) Reskript af 6. november 1739, § 10, Fogtman.
- 6) Reskript af 6. november 1739, § 6, Fogtman.
- 7) Blandt de fattige var der en del modstand over for denne ordning, og i fattigprotokollerne træffes der flere eksempler på direkte nægtelse heraf med en derefter følgende udelukkelse fra det offentlige fattigvæsens støtte som resultat. F.eks. år 1772 og år 1760 i henholdsvis Karrebæk fattigregnskabsprotokol 1733-1810, Karrebæk sognekaldsarkiv, nr. 452 og Tystrup-Haldagerlille fattigvæsensregnskabsprotokol 1735-1803, Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 8) Forordning af 5. december 1749, Schou.
- 9) Det blev i travle tider anset som en økonomisk fordel trods evt. bøder at beholde børnene hjemme fra skolen og anvende deres arbejdskraft, hvor der var behov.
- 10) Forordning af 24. september 1708, § 14, Schou.
- 11) Tjæreby fattigvæsensprotokol 1734-1802, Tjæreby sognekaldsarkiv, nr. 464.
- 12) Karrebæk fattigregnskabsprotokol 1733-1810, Karrebæk sognekaldsarkiv, nr. 452.
- 13) Regnskabsbog for Vallensved sogns fattige 1732-1805. Vallensved sognekaldsarkiv, nr. 466.
- 14) Tystrup-Haldagerlille fattigvæsensprotokol 1735-1803. Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 15) Vig-Asmindrup fattigvæsensprotokol 1734-1840. Vig-Asmindrup sognekaldsarkiv, nr. 378.
- 16) De bevarede regnskabsprotokoller for de nordøstsjællandiske kron-gods har vist sig at være mindre velegnede og er således ikke re-præsenteret i undersøgelsen.
- 17) Gavebog for Gevninge sogns fattige 1709-1802. K. Fattigvæsenet angående 1709-1802, nr. 206, Roskilde amtstue.

- 18) Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835. Elmelunde sognekalds arkiv, nr. 537.
- 19) Tabeller med de eksakte tal er ikke medtaget som bilag, da det er muligt fra kurvetegningen direkte at aflæse de enkelte beløb, som kan kontrolleres i de årlige regnskaber med indtil 1/2 rdl's nøjagtighed.
- 20) År 1744, se note 17.
- 21) Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd 1: 1720-1914, Kbh. 1972, s. 36 f.
- 22) F.eks. omtales der i 1711 i Elmelunde regnskabsprotokol et tilskud fra herredskassen på 5 rdl. 3 mk. og 1 skl. Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835, Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537.
- 23) Reskript af 5. februar 1734, § 4, Fogtman.
- 24) Regnskabsprotokol for herredsfattiggassen 1734-1802, Ø. Flakkebjerg herreds provsti, Sjællands stifts provstearkiver.
- 25) Møns herreds fattiges bog 1735-1796, K. Fattigvæsen, Møns amtstuearkiv nr. 94.
- 26) Kasseregnskabsbog for Løve herred 1734-77 og 1778-1803, H. Fattigvæsenet vedkommende, Kalundborg amtstuearkiv nr. 173.
- 27) Protokol over indtægt og udgift 1734-1802. 10. Fattigvæsenet angående, Ringsted amtstuearkiv nr. 153.
- 28) Regnskabsprotokol over de fattiges væsen 1736-1801, Ramsø herreds provsti, Sjællands stifts provstearkiver.
- 29) Der ses her bort fra den omlægning, der fandt sted sidst i 1790'erne.
- 30) I 1766 blev den daværende amtsforvalter suspenderet og i 1767 fradømt sit embede på grund af kasseangel. Hvorvidt denne kasseangel berørte herredskassen direkte, er ikke undersøgt, men resultatet af embedsskiftet blev i hvert fald, at herredskassens indtægter på papiret formindskedes væsentligt. Henry Bruun: Danmarks Amtsforgvaltere 1660-1848, Kbh. 1919, s. 11.
- 31) Havrebjerg fattigvæsenetsprotokol 1732-1862, Havrebjerg sognekaldsarkiv, nr. 307.
- 32) 1781-84 K.A. Raben, 1784-87 Gregers Haxthausen, 1787-98 Vilh. M.Skeel. J. Bloch: Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark 1660-1848, Kbh. 1895, s. 31 f.
- 33) H. Jørgensen s. 7
- 34) År 1735, Hammer herreds fattiges bog 1734-1802. Vordingborg amtstuearkiv.

- 35) År 1734, Hovedbog for Stenløse og Veksø sognes fattigvæsen 1731-1802, Stenløse-Veksø sognekaldsarkiv, nr. 215.
- 36) År 1740, Regnskabsprotokol for Herlufsholm sogns fattigvæsen 1732-1790. Herlufsholm sognekaldsarkiv, nr. 446.
- 37) År 1740, Tystrup-Haldagerlille fattigvæsensprotokol 1735-1803, Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 38) Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835. Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537.
- 39) År 1772, se note 36.
- 40) År 1779, Højby fattigvæsensprotokol 1732-1802, Højby sognekaldsarkiv, nr. 368. Dette år gik man i Højby sogn fra omgangsbespisning over til naturalieforsorg og ikke som Harald Jørgensen oplyser det i 1748. H. Jørgensen s. 10.
- 41) År 1770 og 1780, Vester Egede sogns almissebog 1709, 1732-1801. Vester Egede sognekaldsarkiv, nr. 529.
- 42) Bårens, tabel s. 27 f.
- 43) År 1740, 1746 og 1760, se note 37.
- 44) År 1772, se note 36. År 1779, se note 40. År 1770, se note 41.

NOTER: VII

- 1) Fra år 1750-1802, Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835, Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537.
- 2) Tystrup-Haldagerlille fattigvæsenetsprotokol 1735-1803, Regnskabsbog for Vallensved sogns fattige 1732-1805, Vig-Asmindrup fattigvæsenetsprotokol 1734-1840, Tystrup-Haldagerlille, Vallensved, Vig-Asmindrup sognekalds arkiver, nr. 465, 466 og 378.
- 3) Tjæreby fattigvæsenetsprotokol 1734-1802, Tjæreby sognekaldsarkiv, nr. 464.
- 4) Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835, Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537.
- 5) Vig-Asmindrup fattigvæsenetsprotokol 1734-1840, Vig-Asmindrup sognekaldsarkiv, nr. 378.
- 6) For Tystrup-Haldagerlille, Karrebæk og Vallensved sogne er de tilsvarende procenttal henholdsvis 16,2%, 5,6% og 10,6%.
- 7) Her bortses dog fra periodens første år.
- 8) Reskript af 5. februar 1734, § 4 og 5.
- 9) År 1760, 29/2, Amtsfattigkommissionsprotokollen 1740-1802, Antvorskov-Korsør amtsarkiv.
- 10) Se note 9.
- 11) År 1786, Tystrup-Haldagerlille fattigvæsenetsprotokol 1735- 1803, Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 12) År 1779, se note 11.
- 13) År 1760, 29/2, se note 9.
- 14) I 1757 betales der f.eks. 14 rdl. 5 mk. 5 skl. for en persons ophold i et år af Øster Flakkebjerg herredskasse. Regnskabsprotokol for herredskassen 1734-1802, Øster Flakkebjerg herreds provsti. Sjællands stifts provstearkiver.
- 15) Iflg. reskript af 25. juli 1735 kunne der med Skippinge herred som forbillede antages fattigfogeder til afskaffelse af fremmede betlere. Fogeden skulle spise hos bønderne i den by, hvor han befandt sig og herudover modtage et vist gebyr i penge.
- 16) Iflg. forordningen af 24. september 1708, § 3 skulle præsten først antagne blinde, sengeliggende og dem, som slet intet kunne tjene, dernæst små forældreløse børn og tilsidst dem, som på grund af dårligt helbred, mange små børn eller andre lovlige årsager ikke kunne tjene nok til at leve for.

- 17) Møns herreds fattiges bog 1735-1796, K. Fattigvæsen, Møns amtstue, nr. 94.
- 18) Stege, Keldby, Borre, Magleby, Damsholte og Fanefjord.
- 19) År 1740, Regnskabsprotokol for Herlufsholm sogns fattigvæsen 1732-1790. Herlufsholm sognekaldsarkiv, nr. 446.
- 20) År 1734-36, Hovedbog for Stenløse-Veksø sognes fattigvæsen 1731-1802, Stenløse-Veksø sognekaldsarkiv, nr. 215.
- 21) Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.

NOTER: VIII

- 1) Tjæreby fattigvæsensprotokol 1734-1802, Tjæreby sognekaldsarkiv, nr. 464.
- 2) Karrebæk fattigregnskabsprotokol 1733-1810, Karrebæk sognekaldsarkiv, nr. 452.
- 3) Tystrup-Haldagerlille fattigvæsensprotokol 1735-1803, Tystrup-Haldagerlille sognekaldsarkiv, nr. 465.
- 4) Regnskabsbog for Vallensved sogns fattige 1732-1805, Vallensved sognekaldsarkiv, nr. 466.
- 5) De 20% for Tjæreby sogn er sikkert fejlagtig på den måde, at kostforsorgen i årene omkring 1740, specielt 1738, 1739 og 1741, enten har været helt eller delvis ude af drift eller også afgiver materialet simpelthen ikke de nødvendige oplysninger herom. De faste almisenyderes tal er således i realiteten noget højere og nærmere liggende den øverste kurve i bilag 23.
- 6) Elmelunde sogn fattiges bog 1709-1835, Elmelunde sognekaldsarkiv, nr. 537.
- 7) For Tjæreby sogn fremgår det imidlertid af protokollen, at man af nødvendighedsgrunde har været tvunget til at holde kostnydernes tal nogenlunde fast på grund af bøndernes store fattigdom, og samtidig går det igen og igen, at der nok var flere fattige, som kunne trænge til hjælp, men fattiggassens manglende formåen hindrede det.
- 8)

	folketælling 1787/ sognereg. 1787	folketælling 1801/ sognereg. 1801
Tjæreby sogn	14/ 8	5/ 8
Karrebæk sogn	10/12	8/12
Tystrup-Haldagerlille	29/ 8	8/12
Vallensved sogn	26/14	9/10

RA. Rentekammer 3531.89-90 og 3532.108-109. Tabelvæsen og statistik. Folketællingslister for kongeriget Danmark. Folketælling 1787 og 1801, Sorø amt IV og V, Tjæreby, Karrebæk, Tystrup-Haldagerlille og Vallensved sogne.
- 9) I Tjæreby sogn udgjorde det gennemsnitlige antal faste almisenydere på knapt 8 imellem 1/6 og 1/7 af det antal kostydere, der står opført i protokollen. I Tystrup-Haldagerlille var det tilsvarende tal på omkring 1/5. Derimod var tallene for Karrebæk og Vallensved på omkring 1/3.
- 10) Der kunne muligvis fremdrages nogle flere oplysninger herom fra kirkebogsmaterialets begravelseslister.
- 11) 1791-1801. Fattigvæsensprotokol 1732-1802, Asmindrup-Grandløse sognekaldsarkiv, nr. 349.

Det offentlige fattigvæsens forsorgsmåder.

- X Kost forsorg uspec.
- o Naturalie - forsorg
- u Omgangs - forsorg
- Penges - forsorg
- ▲ Privat godtgørelse

Lyngby - Kronborg herred:

Asminderød -

Grønholt

Birkerød

Tikøb

Holbo herred:

Esbønderup -

Nøddebo

Lyngby - Frederiksberg herred:

Grøse -

Sigerslev

Østlykke herred:

Slagelse -

Ganløse

Stenløse -

Veksø

Smørum herred:

Ledøje -

Smørum

Høje Tåshøj

Søkkelvad herred:

Rødovre -

(Brønshøj)

Tune herred:

Grøse -

Kildebrände

1700 10 20 30 40 50 60 70 80 90 1800 år

Sømme herred:

Hvedstrup

Fløng

Himmelsev

Kærnerup -

Svovgerslev

Herlev

Valborg herred:

Gevinge

Rye -

Sonnerup

Merløse herred:

Sdr. Asmindrup -

Granløse

Søderup -

Kr. Eskilsrup

Sdr. Merløse -

Søstrup

Tuse herred:

Orø

Odsherred:

Odden

Højby

Vid

Nr. Asmindrup

Ebrelev

Dragsholm

Valkilde -

Hørve

Skippinge herred:

Følleslev -

Sarslev

Bregninge -

Bjergsled

Sexø

1700 40 20 30 40 50 60 70 80 90 1800

Ars herred:

Risnæs

Store Fuglede -

Lille Fuglede

Løse herred:

Hauersberg

Slagelse herred:

Sønderup -

Nordrupvester

Gudum

Højninge

V. Flakkebjerg herred:

Tjæreby

Hyllested -

Venstev -

Holsteinborg

Ø. Flakkebjerg herred:

Krummerup -

Fuglebjerg

Tystrup -

Haldagerlille

Forslev

Vallensved

Karrebæk

Herslevsholm

Ringsted herred:

Hastev -

Bråby

Tjybjerg herred:

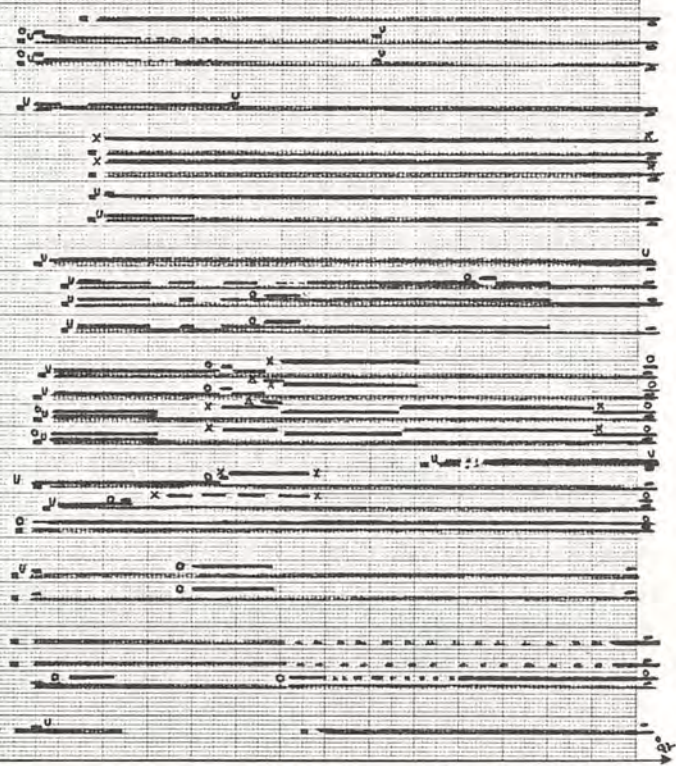
Sandby -

Vrangstrup

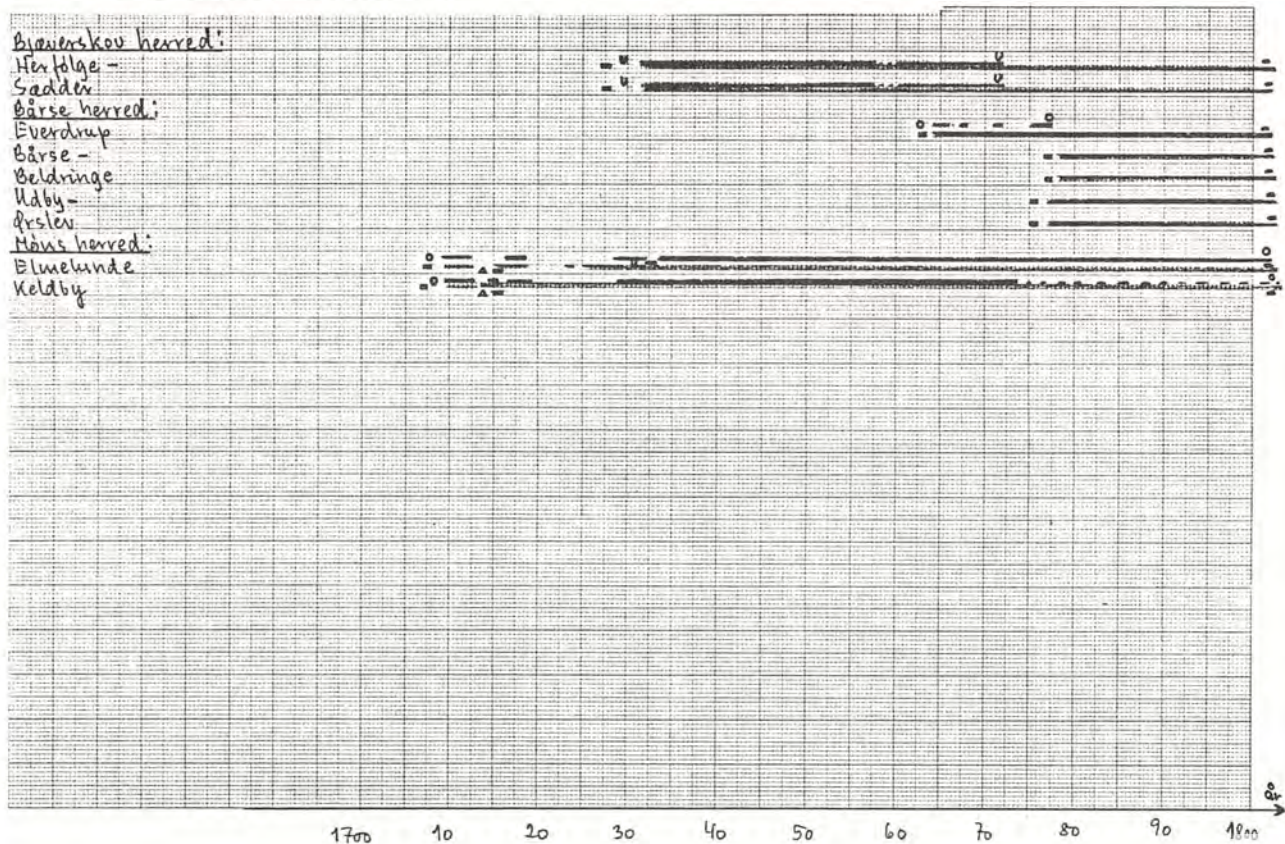
V. Egede

Fakse herred:

Ø. Egede

1700 10 20 30 40 50 60 70 80 90 18mm

Bilag nr. 2, side 1 - 13 (Kapitel V, 1)

Fattiges legater og stiftelser i sjællandske landsogne.

opførelses eller stif- telses år	dækningsområde	stifter	gavens art
1583/1699	Hyllinge sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	100 rdl.
1618	Møns herred.	kgl.	hosp. 8 senge i Vartov.
1620	Greve sogn, Tune herred.	?	100 sldl.
1624	Herlufmagle sogn, Tybjerg herred.	gods	500 rdl.
1624	Magleby sogn, V.Flakkebjerg herred.	gods	500 rdl.
1630	Førslev sogn, Ø.Flakksbjerg herred.	præst	100 sldl.
1630	Herlufsholm sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	præst	100 rdl.
1631	Ørslev-Sdr.Bjerge sogne, V.Flakkebjerg herred.	gods	200 rdl.
(1632)	Toksværd sogn, Hammer herred.	gods	471 rdl.
1637	Vallensbæk sogn, Smørum herred.	foged kirkeværge	30 sldl.
(1640)	Høje Tåstrup sogn, Smørum herred.	?	100 sldl.
1641	Herfølge by, Bjæverskov herred.	gods	hosp. årlig 48 rdl.+brændsel
1642	Rønnebæk sogn, Hammer herred.	gods/admin.	120 rdl.
1643	Spjellerup sogn, Fakse herred.	gods	hus+1000 rdl.
1644	Kongsted sogn, Fakse herred.	præst	100 rdl.
1649	Spjellerup sogn, Fakse herred.	gods	200 rdl.

Fortsættes

1651	Næsby sogn, Tybjerg herred.	gods	200 rdl.
1651	Ramløse-Annisse sogne, Holbo herred.	præst	400 rdl.
1652	Boeslunde sogn, Slagelse herred.	gods	125 sldl.
1652	Førslev sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	200 sldl.
1653	Gl. Køgegård gods, Ramsø herred.	gods	500 rdl.
1655	Førslev sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	300 sldl.
1656	Vollerslev-Gørslev sogne, Bjæverskov herred.	gods	63 sldl.
(1657)	Gavnø gods, Hammer herred.	gods	900 rdl.
(1659)	Karlebo sogn, Lynge-Kronborg herred.	præst	100 rdl.
1659	Tikøb sogn, Lynge-Kronborg herred.	skovridder	50 rdl.
(1664)	Fårevejle sogn, Ods herred.	?	100 rdl.
1666	Karlslunde-Karlstrup sogne, Tune herred.	præst	100 sldl.
1668	Gunderslev sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	hosp.+100 rdl.
(før 1671)	Juellinge gods, Stevns herred.	gods	årlig 24 rdl. 5 td.byg + 5 td.rug
1672	Gl. Køgegård gods, Ramsø herred.	gods	200 rdl.
1672	Havdrup-Kirke Skensved sogne, Tune herred.	præst	20 rdl.
1676	Lille Lyngby sogn, Strø herred.	præst	33 rdl.
1683	Søllerød sogn, Sokkelund herred.	?	100 rdl.

Fortsættes

(1684)	Asminderød-Grønholt sogne, Lyngø-Kronborg herred.	fiskemester	66 rdl.
1684	Sneslev sogn, Ringsted herred.	gods	60 rdl.
(1685)	Asminderød-Grønholt sogne, Lyngø-Kronborg herred.	kgl.	483 rdl.
(1685)	Birkerød sogn, Lyngø-Kronborg herred.	kgl.	786 rdl.
(1685)	Blovstrød sogn, Lyngø-Kronborg herred.	kgl.	154 rdl.
(1685)	Karlebo sogn, Lyngø-Kronborg herred.	kgl.	340 rdl.
(1685)	Vallekilde-Hørve sogne, Skjoldinge herred.	præst	100 sldl.
1689	Søllerød sogn, Sokkelund herred.	justitsråd	100 rdl.
(1693)	Gimlinge sogn, V.Flakkebjerg herred.	amtmand/ kirkeejer	hosp.
1694	Butterup-Tuse sogne, Merløse/Tuse herred.	præst	50 sldl.
1694	Højby sogn, Ods herred.	præst	hus
1697	Skelby sogn, Tybjerg herred.	?	hosp.
1700	Stegø landsogn, Møns herred.	provst	70 sldl
1700	Tikøb sogn, Lyngø-Kronborg herred.	amtsfor- valter	100 rdl.
1701-02	Gissfeldt kloster, Ringsted herred.	indskriv- ningsgebyr	
1702	Gavnø gods, Hammer herred.	gods	1000 rdl.
1705	Bråby sogn, Ringsted herred.	gods	600 rdl.
1705	Jørlunde sogn, Lyngø-Frederiksborg herred.	præst	50 rdl.

Fortsættes

1706	Magleby sogn, V.Flakkebjerg herred.	gods	100 rdl.
(1708)	Grevinge sogn, Ods herred.	provst	66 rdl.
før 1709	Hagedsted sogn, Tuse herred.	præst	100 sldl.
1710	Elmelunde sogn, Møns herred.	kammer- tjener	80 sldl.
1710/35	Gentofte-Lyngby sogne, Sokkelund herred.	kildeblok	hops.+år- ligt beløb
1710	Greve-Kildebrønde sogne, Tune herred.	gods	hosp.+ 3500 rdl.
1710	Toksværd sogn, Hammer herred.	gods	600 rdl.
1712	Kildebrønde sogn, Tune herred.	provst	50 rdl.
1713	Egholm og Krabbesholm gods, Volborg herred.	gods	hosp.+ 58 rdl. årligt.
1713	Vellerup hosp. Horns herred.	ridefoged	400 rdl.
1714	Alslev sogn, Fakse herred.	inspektør	200 rdl.
1716	Selsø gods, Horns herred.	gods	400 rdl.
1719	Antvorskov-Korsør amt.	?	300 rdl.
1719	Tølløse-Ågerup sogne, Merløse herred.	provst	100 rdl.
1720	Vetterslev-Høm sogne, Ringsted herred.	gods	hosp.+årligt 71 rdl.+brændsel
1722	Borup-Kimmerslev sogne, Ramsø herred.	gods	1120 rdl.
1722	Vemmetofte og Højstrup gods, Fakse/Stevns herred.	kgf.	hosp.+årligt 180 rdl.
1723	Elmelunde sogn, Møns herred	?	20sldl. (til- læg til år 1710)

Fortsættes

1724	Tybjerg gods, Tybjerg herred.	gods	hosp.+2100 rdl.
1724	Vellerup hosp. Horns herred.	gods	100 rdl.
1725	Udby-Ørslev sogne, Bårse herred.	præst	100 sldl.
1728	Tjæreby sogn, V.Flakkebjerg herred.	gods	1000 rdl.+ skolehus
(1730)	Egebjerg sogn, Ods herred.	præst	hus
1730	Fodby sogn, Ø.Flakkebjerg herred	fiske- mester	100 rdl.
1731	Kirkerup-Sørbymagle sogne, V.Flakkebjerg herred.	kilde- blok	hosp.+årligt 64 rdl.
1734	Raklev sogn, Ars herred.	provst	66 rdl.
1734	Vallekilde-Hørve sogne, Skippinge herred.	præst	50 sldl.
1735	Tybjerg hosp. Tybjerg herred.	gods	300 rdl.
(1736)	Rye-Kirke Sonnerup sogne, Volborg herred.	ride- foged	100 rdl.
1737	Egholm og Krabbesholm gods, Volborg herred.	gods	1000 rdl.
1737	Glumsø sogn, Tybjerg herred.	forpagter	500 rdl.
1737	Holmegård gods, Hammer herred.	gods	1000 rdl.
1737	Vemmetofte gods, Fakse herred.	?	800 rdl.
(1738)	Butterup-Tuse sogne, Merløse/Tuse herred.	præst	50 rdl.
1738	Strø sogn, Strø herred.	præst	48 rdl.
1739	Ramløse-Annisse sogne, Holbo herred.	degn	200 rdl.

Fortsættes

1739	Soderup-Kr. Eskildstrup sogne, Merløse herred.	gods	hosp.+årligt 104 rdl.
1739	Vellerup hosp. Horns herred	tjeneste- pige	205 rdl.
1740	Vemmetofte og Højstrup gods, Fakse/Stevns herred.	kgl. medicus	400 rdl.
1741	Brønshøj-Rødovre sogne, Sokkelund herred.	deg	50 sldl.
1741	Grevinge sogn, Ods herred.	?	hus
1742	Gimlinge hosp. V.Flakkebjerg herred.	deg	40 rdl.
1742	Holtug-Magleby sogne, Stevns herred.	gods	hosp.+ 1706 rdl.
(1742)	Høve sogn, V.Flakkebjerg herred.	?	45 rdl.
før 1743	Fyrendal sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	2000 rdl.
1743/51	Hellested gods, Alsted herred.	gods	24 rdl. årligt
1744	Munke Bjergby-Bromme sogne, Alsted herred.	gods	hosp.+årlig beløb
(1745)	Jersie-Solrød sogne, Tune herred.	(præst)	20 sldl.
1747	Benzonsdal gods, Smørum herred	gods	hosp.+ 2133 rdl.
1747	Søllerød sogn, Sokkelund herred.	?	200 rdl.
1751	Stevns herred.	gods	200 rdl.
1751	Vemmetofte gods, Fakse herred.	stifts- dame	100 rdl.
1752	Havdrup-Kirke Skensved sogne, Tune herred.	provst	20 rdl. hus til udlej.

Fortsættes

1752	Hyllinge-Marvede sogne, Ø.Flakkebjerg herred.	præst	50 rdl.
1753	Bregninge-Bjergsted sogne, Skippinge herred.	præst	1000 rdl.
1753	Rygård gods, Volborg herred.	(møller)	60 rdl.
1753	Vig sogn, Ods herred.	?	hus
1754	Kirkerup sogn, Sømme herred.	gdm.	hus+100 sldl.
1756	Allerslev sogn, Bårse herred.	birke- skriver	40 rdl.
1756	Ballerup-Måløv sogne, Smørum herred.	?	100 rdl.
efter 1756	Vibygård gods, Ramsø herred.	gods	500 rdl.
1757	Vallø stift, Bjæverskov herred.	stifts- dame	200 rdl.
(1758)	Torup sogn, Strø herred.	?	hus
1758	Mern sogn, Bårse herred.	provst	100 sldl.
1758	Mern sogn, Bårse herred.	præst	100 sldl.
1758/78	Hagedsted by, Tuse herred.	justits- råd	600 rdl.
1758	Magleby sogn, V.Flakkebjerg herred.	amtmand/ gods	hosp.
(før 1758)	Torup sogn, Strø herred.	?	2 huse + 86 rdl.
1758	Vallekilde-Hørve sogne, Skippinge herred.	præst	50 rdl.
1758	Vemmetofte og Højstrup gods,Fakse/Stevns herred.	gods	1000 rdl.
1759	Haslev sogn, Ringsted herred.	?	100 rdl.
1759	Raklev sogn, Ars herred.	præst	100 sldl.

Fortsættes

1760	Kundby sogn, Tuse herred.	præst	hosp.+ 1600 rdl.
ca. 1760	Sengeløse sogn, Smørum herred.	gods	hus
1761-75	Sæbygård gods, Løve herred	gods	hosp.+årlig 138 rdl.
1763	Gjorslev,Søholm,Erikstrup ? gods, Stevns herred.		500 rdl.
1763	Gjorslev,Søholm,Erikstrup gods, Stevns herred.	gods	hosp.+ 2980 rdl. + brændsel
1763	Jersie sogn, Tune herred.	præst	60 sidl.
1764	Himmelev sogn, Sømme herred.	præst	200 rdl.
1764	Kirke Helsinge-Drøssel- bjerg sogne, Løve herred.	forpag- ter	100 rdl.
1766/88	Everdrup sogn, Bårse herred.	gods	1000 rdl.
1766	Karlslunde-Karlstrup sogne, Tune herred.	provst	200 sidl.
1766	Ravnstrup gods, Tybjerg herred.	amtmand	500 rdl.
1766	Skibby sogn, Horns herred.	?	100 rdl.
1766	Skibby sogn, Horns herred.	degn	500 rdl.
1767	Bringstrup-Sigersted sogne, Alsted herred.	etats- råd	2000 rdl.
1767	Herfølge bys hosp. Bjæverskov herred.	stifts- dame	200 rdl.
1768	Jægerspris gods, Horns herred.	(gods)	100 rdl.
1768	Lyngby sogn, Sokkelund herred.	eng.envoyé	200 rdl.
1769	Ballerup sogn, Smørum herred.	birkedom.	200 rdl.

Fortsættes

(1769)	Rørvig sogn, Ods herred.	præst	200 rdl.
1769	Vallø stift, Bjæverskov herred.	stifts- dame	100 rdl.
1770	Glumsø hosp. Tybjerg herred.	gods	hosp.+4000 rdl.
1772	Vigersted-Kværkeby sogne, Ringsted herred.	provst	200 (rdl.)
(1773)	Ballerup-Måløv sogne, Smørum herred.	provst	1200 rdl.
1773	Herfølge bys hosp. Bjæverskov herred.	stifts- dame	100 rdl.
1773	Hjembæk-Svinninge sogne, Tuse herred.	provst	1000 rdl.
1773	Høje Tåstrup hosp. Smørum herred.	gods	1000 rdl.
1774	Herfølge bys hosp. Bjæverskov herred.	stifts- dame	200 rdl.
1774	Øster Egesborg sogn, Bårse herred.	Fæste- bonde	200 rdl.
1775	Bårse sogn, Bårse herred.	præst	500 rdl.
1775	Køng sogn, Hammer herred.	præst	200 rdl.
1775	Stigs Bjergerby-Mørkøv sogne, Tuse herred.	?	300 rdl.
1775	Udby-Ørslev sogne, Bårse herred.	præst	133 rdl.
1776	Græse-Sigerslevvester sogne, Lynge-Frederiksborg herred.	præst	200 rdl.
1776	Herslev-Gevninge sogne, Sømme herred.	præst	200 rdl.
1776	Lindholm gods, Sømme herred.	gods	900 rdl.
1777	Holmegård gods, Hammer herred.	gods	400 rdl. Fortsættes

(1777)	Søllerød sogn, Sokkelund herred.	gods	600 rdl.
1778	Glostrup sogn, Smørum herred.	provst	300 rdl.
1779	Beldringe sogn, Bårse herred.	?	400 rdl.
1780	Gavnø gods, Hammer herred.	gods	1500 rdl.
1780	Herlufsholm sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	1000 rdl.
1780	Mern sogn, Bårse herred.	degn	50 rdl.
1781	Rørvig sogn, Ods herred	farver	afgift fra jord, 18 skp.
1781	Spjellerup by, Fakse herred.	værtshus- holder	500 rdl.
1781	Tersløse sogn, Løve herred.	gods	1000 rdl.
1782	Hellested sogn, Stevns herred.	?	200 rdl.
1782	Herfølge bys hosp. Bjæverskov herred.	købmand	400 rdl.
1783	Bjergbygård gods, Tuse herred.	?	hus + 800 rdl.
1783	Højstrup gods, Stevns herred.	forpag- ter	1500 rdl.
1784	Tikøb sogn, Lynge-Kronborg herred.	konsisto- rialråd	300 rdl.
1785	Grevinge sogn, Ods herred.	student	100 rdl.
1786	Lindetsvold og Strande- gård godser, Fakse herred.	gods	2500 rdl.
1787	Jyllinge og Gundsømagle sogne, Sømme herred.	præst	100 rdl.
1787	Karise sogn, Fakse herred.	præst	400 rdl.

Fortsættes

1787	Rosendals gods, Fakse herred.	gods	20 rdl. årligt
1787	Smørum sogn, Smørum herred.	kammer- råd	500 rdl.
1788/96	Grevskabet Holsteinsborg V-Flakkebjerg herred.	gods	1000 rdl.
1788	KirkeHvalsø, Særsløse sogne, Volborg herred.	gods landsdommer	hus + 1000 rdl.
ca. 1790	Asnæs sogn, Ods herred.	bønderne	hus
1790	Dragør by, Sokkelund herred.	brygger	500 rdl.
1790	Hagested sogn, Tuse herred.	kancelli- råd	400 rdl.
1791	Asminderød-Grønholt sogne, Lynge-Kronborg herred.	præst	?
1791	Vallø stift, Bjæverskov herred.	stifts- dame	200 rdl.
1792	Tikøb-Hornbæk sogne, Lynge-Kronborg herred.	kgf. liv- tjener	200 rdl.
1793	Dragør by, Sokkelund herred	amtsfor- valter	630 rdl.
1793	Skibby sogn, Horns herred.	factor	100 rdl.
1793	Øbjerggård gods, Hammer herred.	gods	hosp. + årlig 120 rdl.+brændsel
1794	Karrebæk sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	degn	175 rdl.
1795	Rye-kirkeSonnerup sogne, Volborg herred.	gods	200 rdl.
1796	Stenmagle sogn, Alsted herred.	præst	100 rdl.
1797	Herfølge bys hosp. Bjæverskov herred.	hørkræm- mer	400 rdl.
1798	Asminderød-Grønholt-Fre- densborg sogne, Lynge-Kronborg herred.	?	4000 rdl.

Fortsættes

1798	Karlslunde sogn, Tune herred.	sognefo- ged	100 rdl.
1799	Mern sogn, Bårse herred.	jomfru	50 rdl.
1800	Grevskabet Bregentved, Ringsted herred.	sekretær	600 rdl.
?	Asminderød-Grønholt sogne, ? Lynge-Kronborg herred.		20 rdl.
?	Asminderød-Grønholt sogne, Lynge-Kronborg herred.	professor	33 rdl.
?	Asnæs sogn, Ods herred.	anonym	83 rdl.
?	Brønshøj sogn, Sokkelund herred	biskop	hosp., 3 senge i Vartov
?	Butterup sogn, Merløse herred	kirke- ejer	hosp. årligt 50 rdl.
?	Dråby sogn, Horns herred.	?	200 rdl.
?	Fakse sogn, Fakse herred.	præst	100 sldl.
?	Fakse sogn, Fakse herred.	anonym	100 sldl.
?	Frydeldal gods, Tuse herred.	gods	hus
?	Gyrstinge-Flinterup sogne, Alsted herred.	kildeblok	hus
?	Gørløse sogn, Lynge-Frederiksborg herred.	præst	55 sldl.
?	Hammer sogn, Hammer herred.	major	10 rdl.
?	Herfølge sogn, Bjæverskov herred.	?	350 rdl.
?	Herlufsholm sogn, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	200 rdl.
?	Holbo herred.	kildeblok	?
?	Jungshoved sogn, Bårse herred.	gods	100 rdl. Fortsættes

?	Jægerspris gods, Horns herred.	gods	200 rdl.
?	Kregme sogn, Strø herred.	?	66 rdl.
?	Lille Heddinge sogn, Stevns herred.	bymændene + herredskas.	hus
?	Lynge-V.Broby sogne, Alsted herred.	?	hus
?	Melby sogn, Strø herred.	præst	20 rdl.
?	Raklev sogn, Ars herred.	?	26 rdl.
?	Raklev sogn, Ars herred.	?	100 sldl.
?	Reerslev sogn, Tune herred.	?	hus
?	Vedbygård gods, Løve herred.	gods	hus
?	Skuldelev-Selsø sogne, Horns herred.	?	100 rdl.
?	Skævinge-Gørløse sogne, Strø herred.	præst	73 rdl.
?	Tømmerup sogn, Ars herred.	?	hus
?	Udby-Ørslev sogne, Bårse herred.	kirkeejer	årligt 8 sldl.
?	Valløgårds gods, Bjæverskov herred.	?	årligt 64 tdr. mel og korn.
?	Vemmetofte gods, Fakse herred.	gods	100 sldl.
?	Vindinge sogn, Tune herred.	?	hus
?	Øster Egesborg sogn, Bårse herred.	?	16 rdl.
?	Årby sogn, Ars herred.	præst	hus

Bilag 3, (kapitel V, 1)

Tabel 1. over de privatstiftede legaters rådighedskapital, stiftelsernes antal og det årlige dispositionsbeløb. Dispositionsbeløbet er beregnet ud fra en anslået rentesats på 4% årligt af rådighedskapitalen.

	rådighedskapital	antal stiftelser	dispositionsbeløb
1700	10.775 rdl.	48	431 rdl.
1725	29.386 -	73	1.175 -
1750	46.159 -	102	1.846 -
1775	73.668 -	156	2.947 -
1800	100.673 -	198	4.027 -

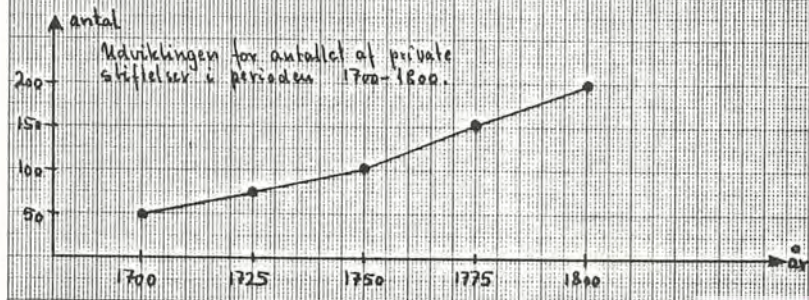
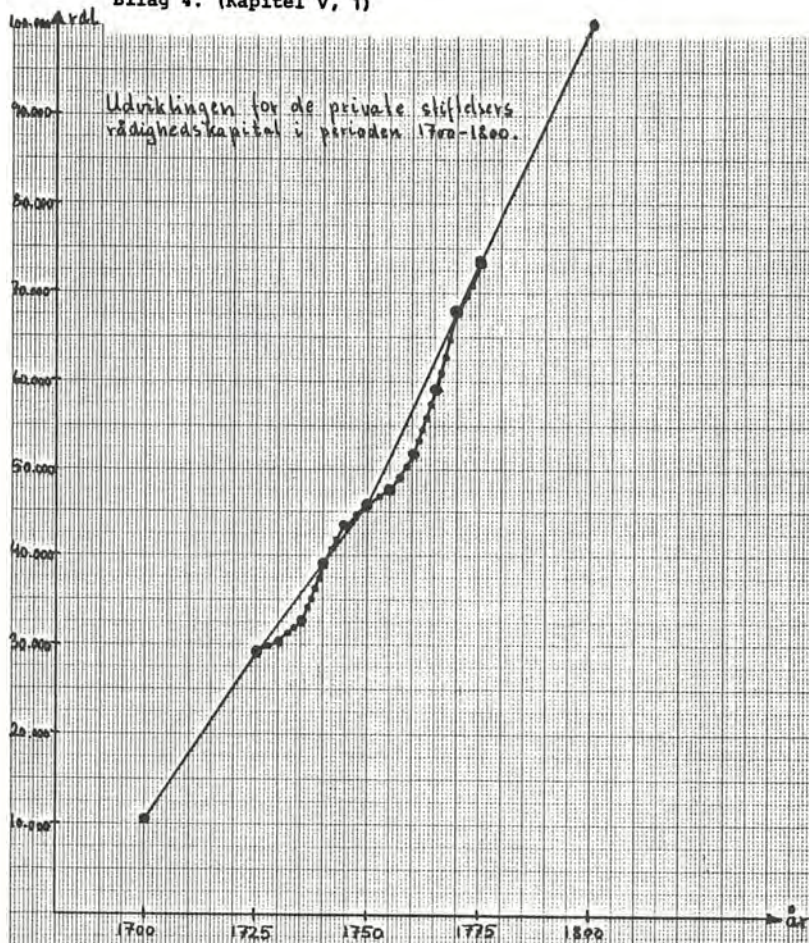
Tabel 2. over de privatstiftede legaters udvikling i 1700-tallet.

	rådighedskapitalens tilvækst	stiftelsernes tilvækst	gennemsnitlig stiftelsesbeløb
1701-1725	18.611 rdl.	25	744 rdl.
1726-1750	16.773 -	29	578 -
1751-1775	27.509 -	54	509 -
1776-1800	27.005 -	42	643 -

Tabel 3. over de privatstiftede legaters udvikling i perioden 1726 - 1775.

	rådighedskapitalens tilvækst	stiftelsernes tilvækst
1726-30	1.100 rdl.	3
1731-35	1.999 -	4
1736-40	6.903 -	11
1741-45	4.438 -	9
1746-50	2.333 -	2
1751-55	1.497 -	8
1756-60	4.476 -	16
1761-65	7.270 -	6
1766-70	9.233 -	13
1771-75	5.033 -	11

Bilag 4. (Kapitel V, 1)

Bilag nr. 5, side 1 - 3 (Kapitel V, 2)

Fattighuse og hospitaler i sjællandske landsogne.

opførelses eller stif- telses år	navn og beliggenhed	stifter	antal lemmer
(1618)	Møns hospitalspladser i Vartov, Kbh.	gods	6
1641	Herfølge bys hospital, Bjæverskov herred.	gods	8
1643	Spjellerup fattighus, Fakse herred.	gods	6
1668	Gunderslev hospital, Ø.Flakkebjerg herred.	gods	6
(1693)	Gimlinge hospital, V.Flakkebjerg herred.	gods	8
1694	Højby fattighus, Ods herred.	præst	?
1697	Skelby hospital, Tybjerg herred.	?	6
1710	Greve-Kildebrønde hospital, Tune herred.	gods	12
1713	Vellerup hospital, Horns herred.	gods	6
1720	Vetterslev-Høm hospital, Ringsted herred.	gods	6
1722	Vemmetofte hospital, Fakse herred.	gods	15
1724	Tybjerg hospital, Tybjerg herred.	gods	7
1729	Herfølge hospital, Bjæverskov herred.	gods	30
(1730)	Egebjerg fattighus, Ods herred.	?	4-6
(1730)	Viskinge-Aunsø fattighus. Skippinge herred.	præst	?
1731	Kirkerup hospital, V.Flakkebjerg herred.	kildeblok	8

Fortsættes

1735	Gentofte-(Lyngby) hospital, Sokkelund herred.	kildeblok	10-12
1739	Soderup-Eskildstrup fattighus, gods Mørløse herred.		7
1741	Grevinge fattighus, Ods herred.	?	4-6
1742	Magleby-Holtug hospital, Stevns herred.	gods	8
1744	Ødemarkshospitalet, Bromme sogn, gods Alsted herred.		5
1747	Høje Tåstrup hospital, Smørum herred.	gods	8
1753	Vig fattighus, Ods herred.	?	8
1754	Kirkerup fattighus, Sømme herred.	gdm.	2 familier
før 1758	Torup fattighus, Strø herred.	?	?
1758	Magleby fattighus, V.Flakkebjerg herred.	gods	8
1760	Kundby hospital, Tuse herred.	præst	8
ca. 1760	Sengeløse fattighus, Smørum herred.	gods	2
(1761-75)	Gierslev hospital, Løve herred.	gods	8-10
1763	Magleby hospital, Stevns herred.	gods	6
(1770)	Glumsø hospital, Tybjerg herred.	gods	8
1783	Stigs Bjergby fattighus, Tuse herred.	?	6
1788	Kirke Hvalsø fattighus, Vølborg herred.	gods	?
ca. 1790	Asnæs fattighus, Ods herred.	bønderne	8
1793	Øbjerggård hospital, Køng sogn, gods Hammer herred.		10 Fortsættes

?	Brønshøj hospital, Sokkelund herred. ca. 1730 ændret til hospitals- pladser i Vartov, Kbh.	præst	3
?	Butterup hospital, Merløse herred.	gods	?
?	Frydendals fattighus, Tuse herred.	gods	10-12
?	Gyrstinge-Flinterup fattighus, Alsted herred.	kildeblok	?
?	Lille Heddinge fattighus, Stevns herred.	bønderne, herredskas.	2
?	Lynge-V.Broby fattighus, Alsted herred.	?	3-4
?	Reerslev fattighus, Tune herred.	?	?
?	Tømmerup fattighus, Ars herred.	?	2
?	Ruds Vedby hospital, Løve herred.	gods	8
?	Vindinge fattighus, Tune herred.	?	?
?	Årby fattighus, Ars herred.	præst	2

Bilag 6, (kapitel V, 2)

Oversigt over hospitalslemmer indlagt i Kundby hospital
i perioden 1760-1802.

indlæg år	køn	alder	civil- stand	antal år i hosp.	tidl. erhverv	arv til hospitalet
						rdl.mk.skl
1761	md.	79	gift	8	hmd.	2 4 13½
1761	kv.	80	gift	9	hmd.	7 3 8
1761	kv.	62	enke	19½	gdm.	6 3 2
1761	md.	72	gift	14½	gdm.	5 3 ½
1761	kv.	71	gift	9½	gdm.	7 0 13½
1762	kv.	62	enke	13½	gdm.	7 1 5
1762	kv.	73	enke	1½ mdr.	hmd.	7 1 2
1762	kv.	60	enke	15½	gdm.	4 1 4
1763	kv.	75	enke	12½	gdm.	6 1 15
1769	kv.	66	enke	6½	gdm.	11 4 6
1770	kv.	66	enke	2	hmd.	15 3 3
1772	kv.	69	enke	10½	gdm.	9 0 3
1775	kv.	(70)	enke	13½	gdm.	6 5 14
1775	md.	63	gift	8½	gdm.+hmd.	2 5 8
1775	kv.	67	gift	24	gdm.+hmd.	4 5 14
1775	kv.	(70)	enke	7	gdm.	3 2 10
1776	kv.	(59)	enke	5½	gdm.	4 4 13
1778	kv.	70	enke	17	gdm.	3 3 6
1781	kv.	66	enke	9	gdm.+hmd.	5 0 12
1781	kv.	80	enke	15	gdm.	10 2 6
1783	kv.	71	enke	3½	gdm.	2 2 8
1787	kv.	65	enke	11½	hmd.	13 1 11
1788	kv.	74	enke	8½	hmd.	9 5 3
1790	md.	68	gift	½	gdm.	2 0 6
1790	kv.	76	gift	½	gdm.	9 0 12
1792	kv.	59	enke	18	gdm.	
1795	kv.	71	enke	12	hmd.	
1796	kv.	61	enke	16	gdm.	
1797	kv.	70	enke	2	gdm.	11 5 1
1797	md.	80	gift	10	gdm.	
1797	kv.	61	gift	22½	gdm.	
1798	kv.	72	enke	5½	hmd.	
1799	kv.	71	enke	6	hmd.	
1799	kv.	64	enke	8½	gdm.+hmd	
1802	kv.	70	enke	6	gdm.	

Tabellens oplysninger er hentet fra henholdsvis Kundby hospitals ind-
skrivningsprotokol og auktionsprotokol, Stiftelser, hospitaler m.m. LAS.

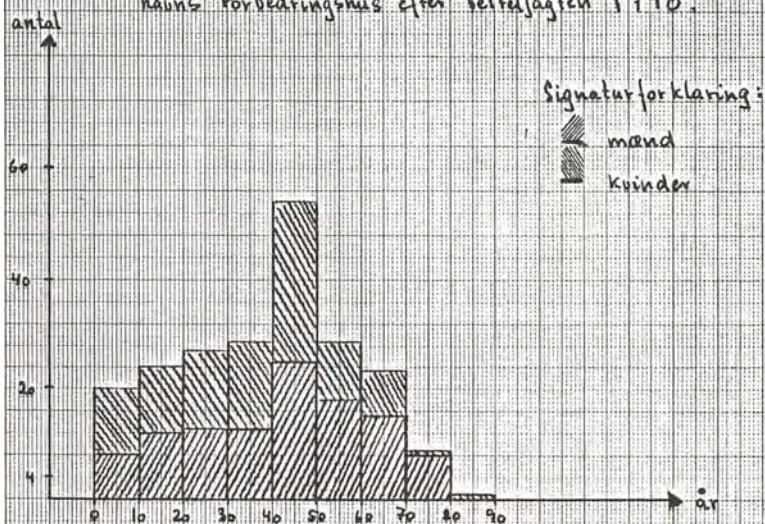
Bilag 7. (Kapitel V, 2)

Tabel: Over aldersfordeling for betlere indsat i Københavns forbedringshus efter betteljagten 1790.

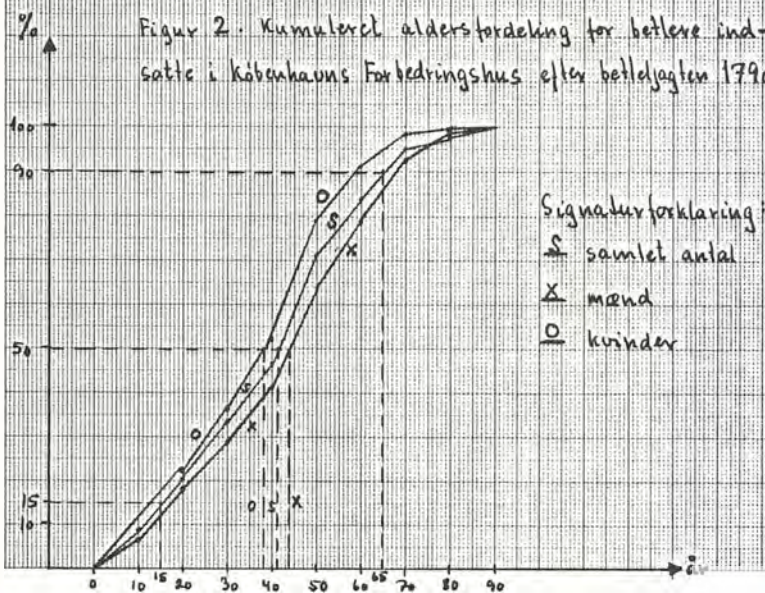
år	antal mænd	%	antal kvinder	%	antal ialt	%
0 - 9	8	7,1	12	11,5	20	9,3
10 - 19	12	10,7	12	11,5	24	11,1
20 - 29	13	11,6	14	13,5	27	12,5
30 - 39	13	11,6	16	15,4	29	13,4
40 - 49	25	22,3	29	27,9	54	25,0
50 - 59	18	16,1	11	10,6	29	13,4
60 - 69	15	13,4	8	7,7	23	10,6
70 - 79	8	7,1	1	1,0	9	4,2
80 - 89	0	0,0	1	1,0	1	0,5
	112	99,9	104	100,1	216	100,0

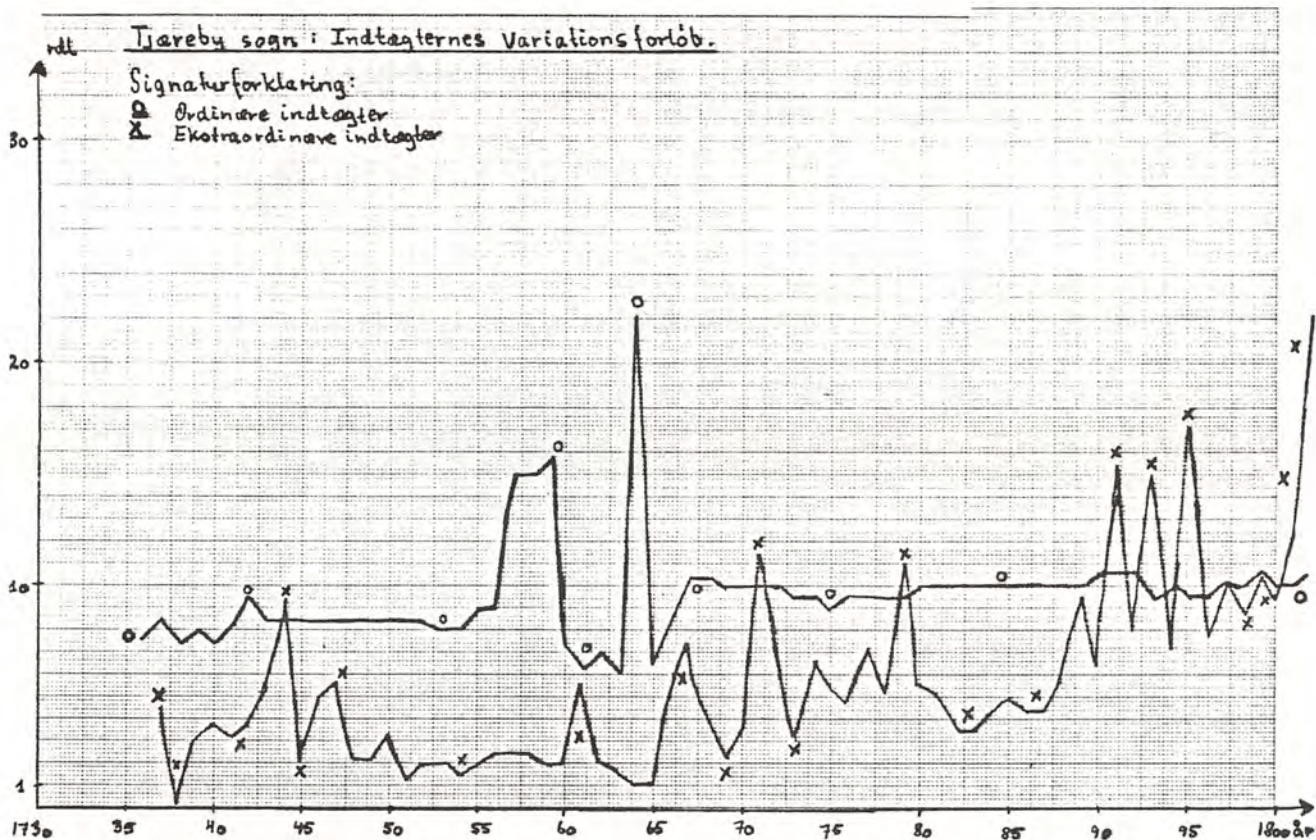
Bilag 8. (Kapitel V, 2)

Figur 1. Aldersfordeling for betlere indsatte i Københavns Forbedringshus efter betteljagten 1790.

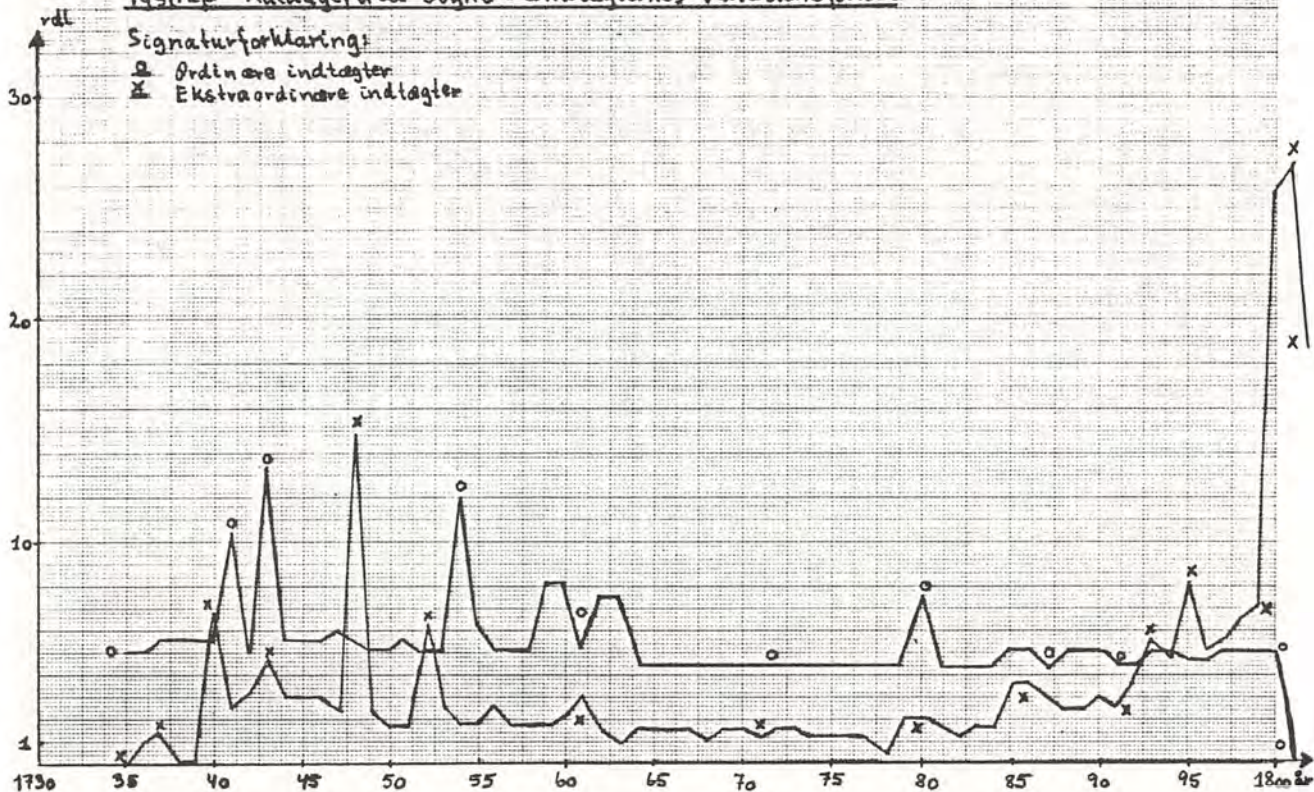

Figur 2. Kumuleret aldersfordeling for betlere indsatte i Københavns Forbedringshus efter betteljagten 1790.

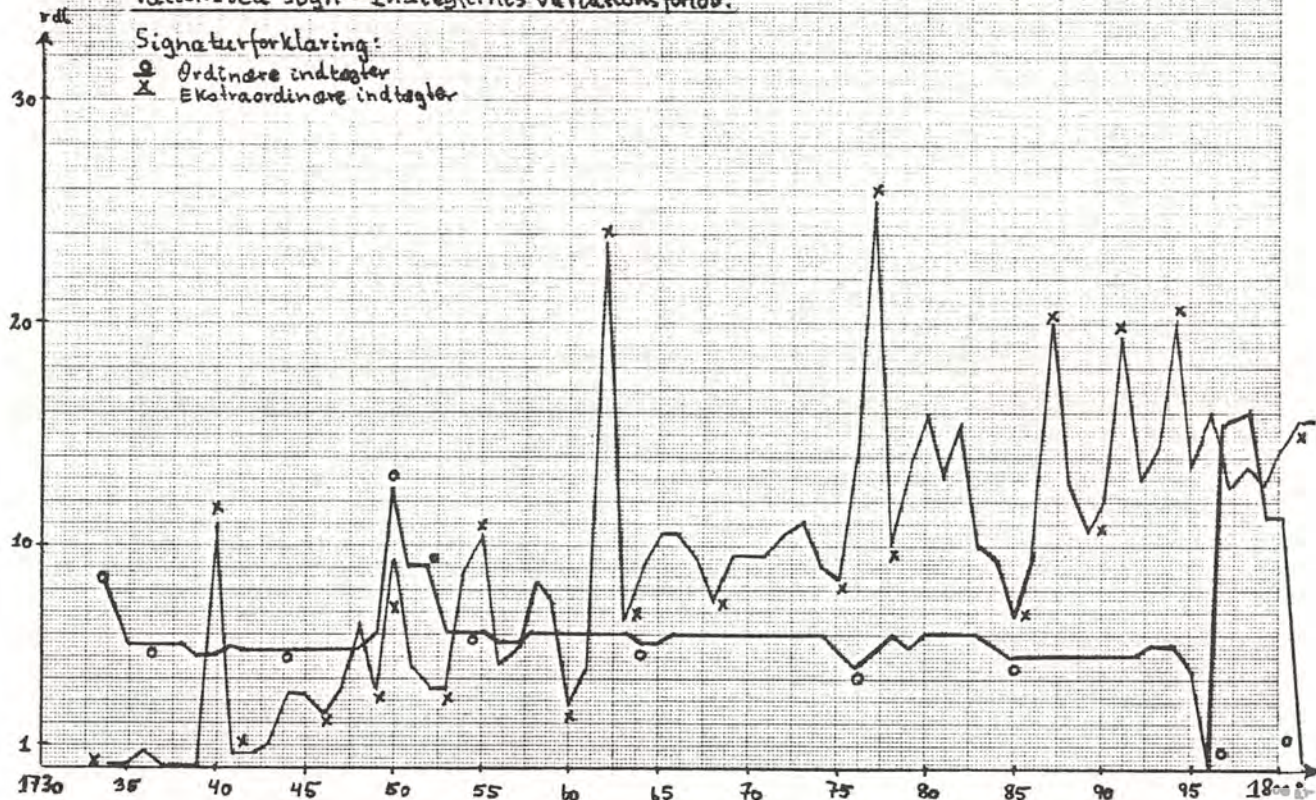
Tustrup - Haldagerlille sogne : Indtagternes variationsforløb.

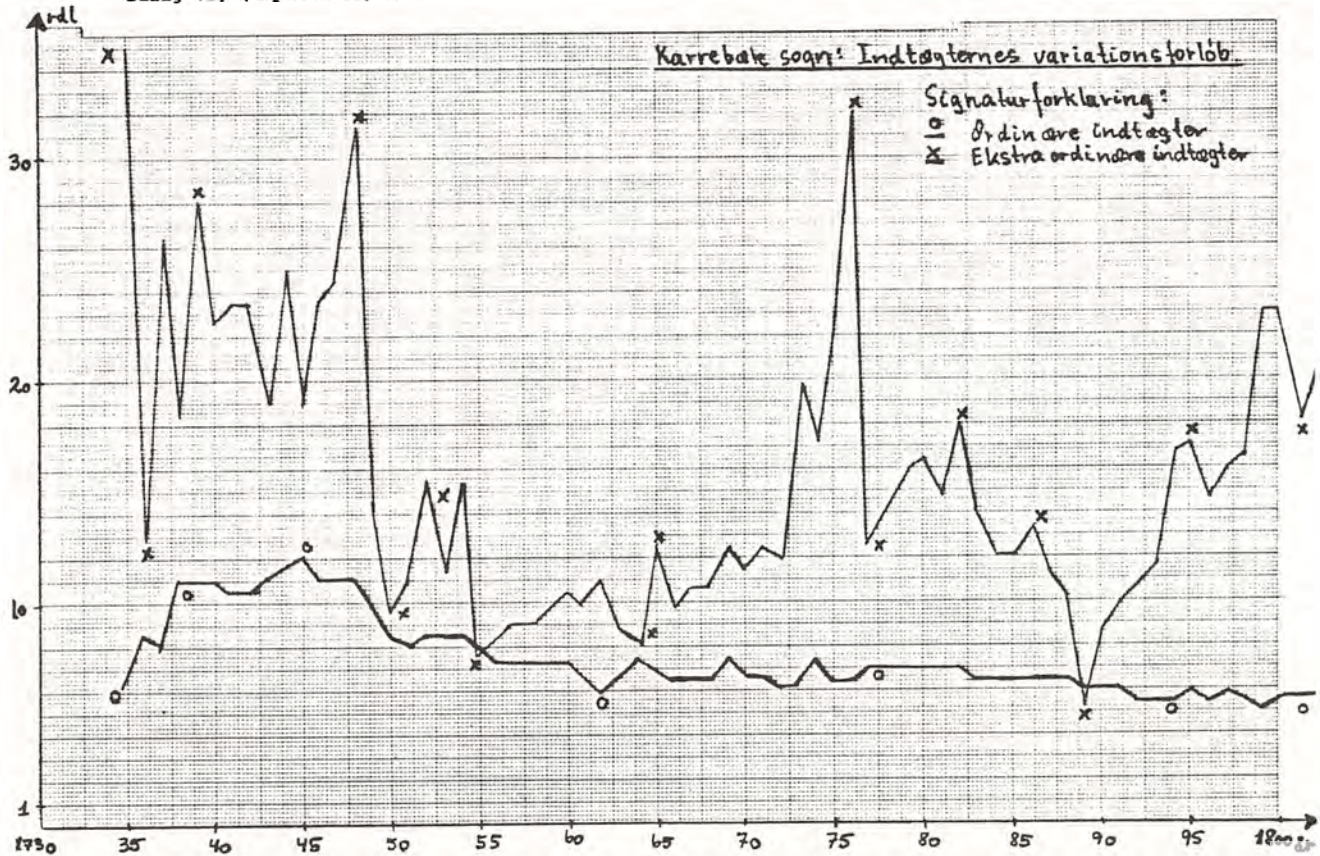

Vallensved sogn: Indtægternes variationsforløb.

Signaturforklaring:

- Ordinaire indtægter
- x Ekstraordinare indtægter

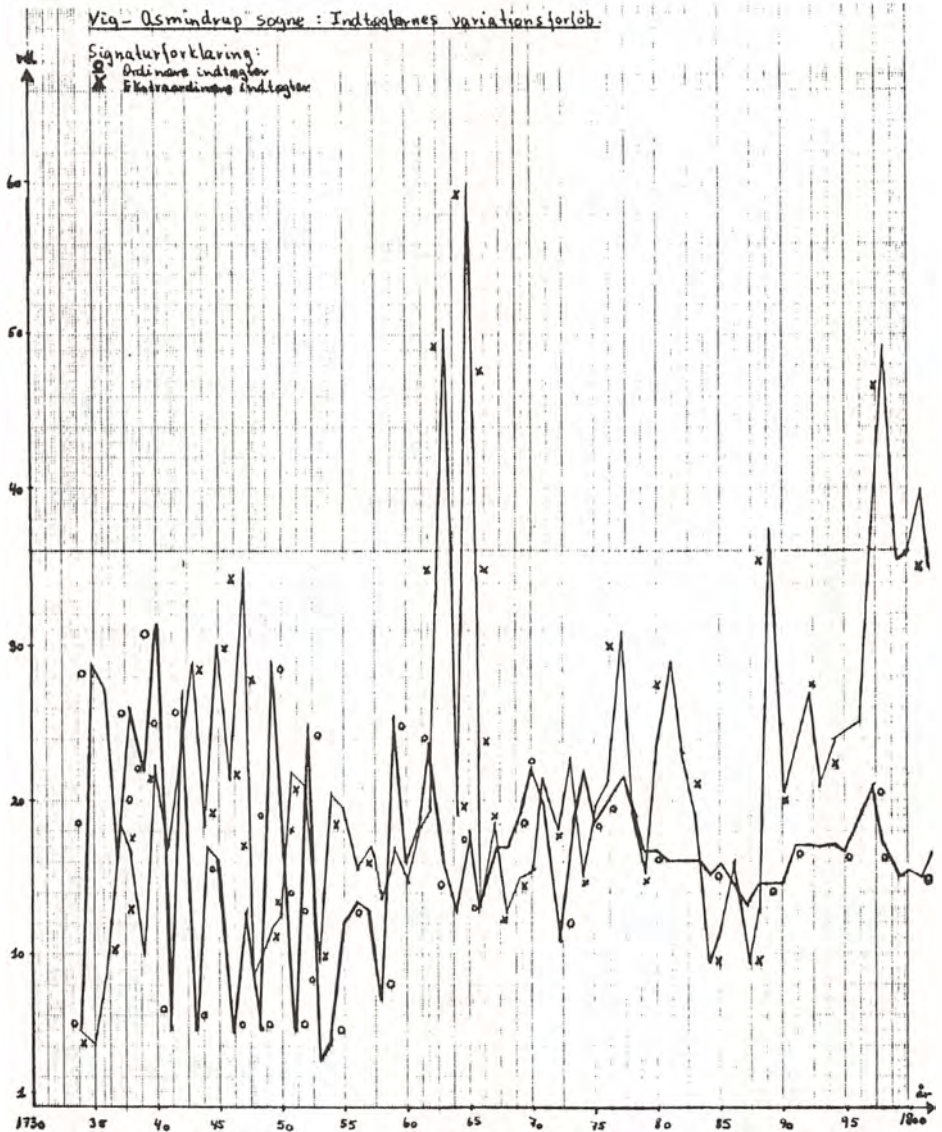

Bilag 13. (Kapitel VI, 1)

Vig - Asmindrup søgne : Indtægternes variationsforløb.

Signalforklaring:
 ○ Ordinære indtægter
 ✕ Ekstraordinære indtægter

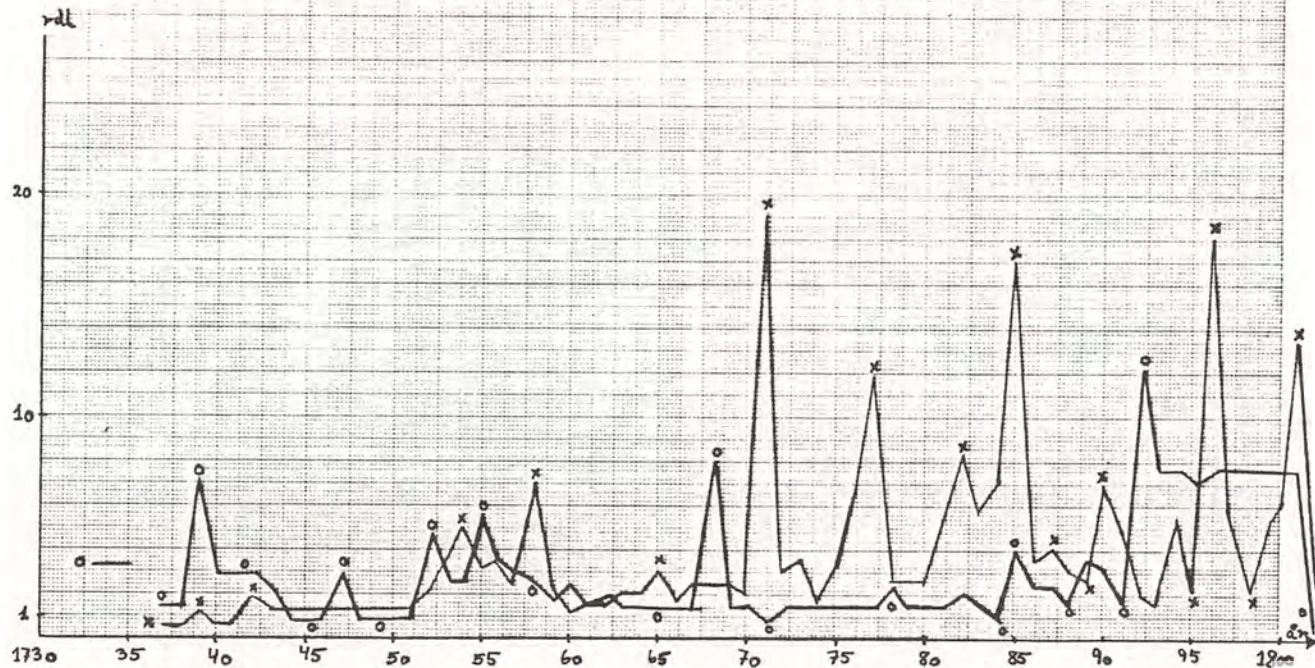

Gevinge sogn : Indtægternes variationsforløb.

Signaturforklaring:

○ Ordinaire indtægter

× Ekstraordinære indtægter

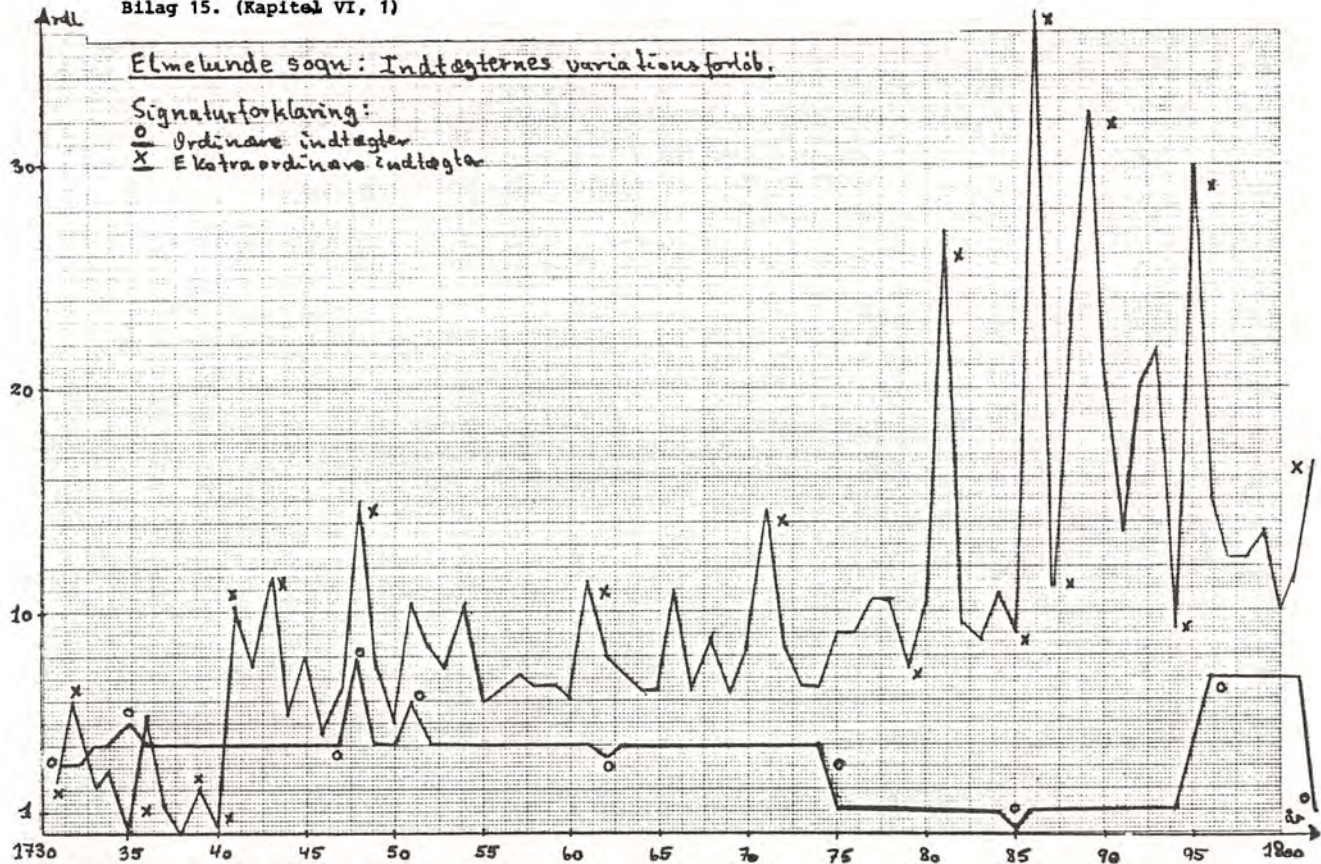

Elmelunde sogn: Indtægternes variationsforløb.

Signaturforklaring:

o Ordinaire indtægter

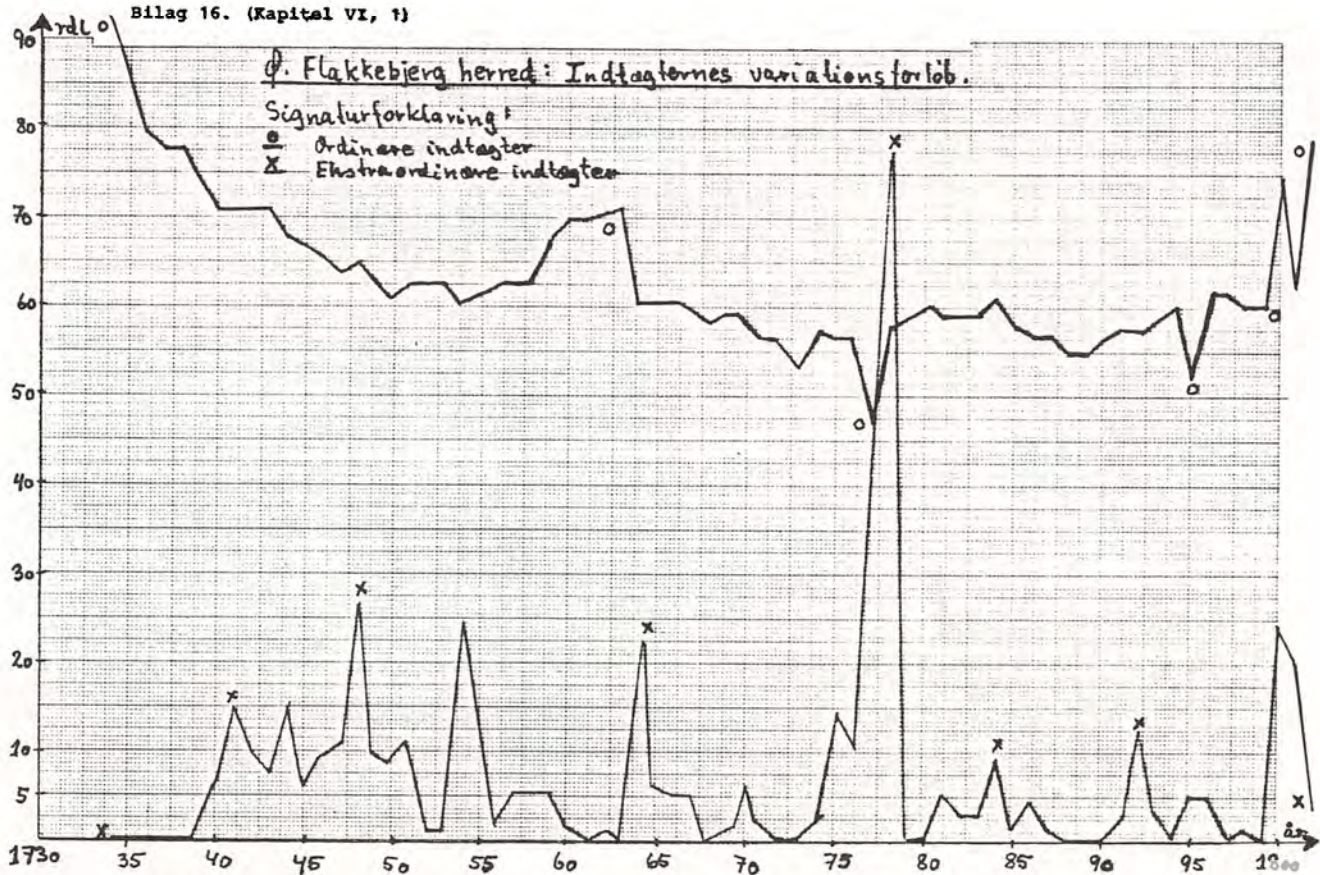
x Ekstraordinære indtægter

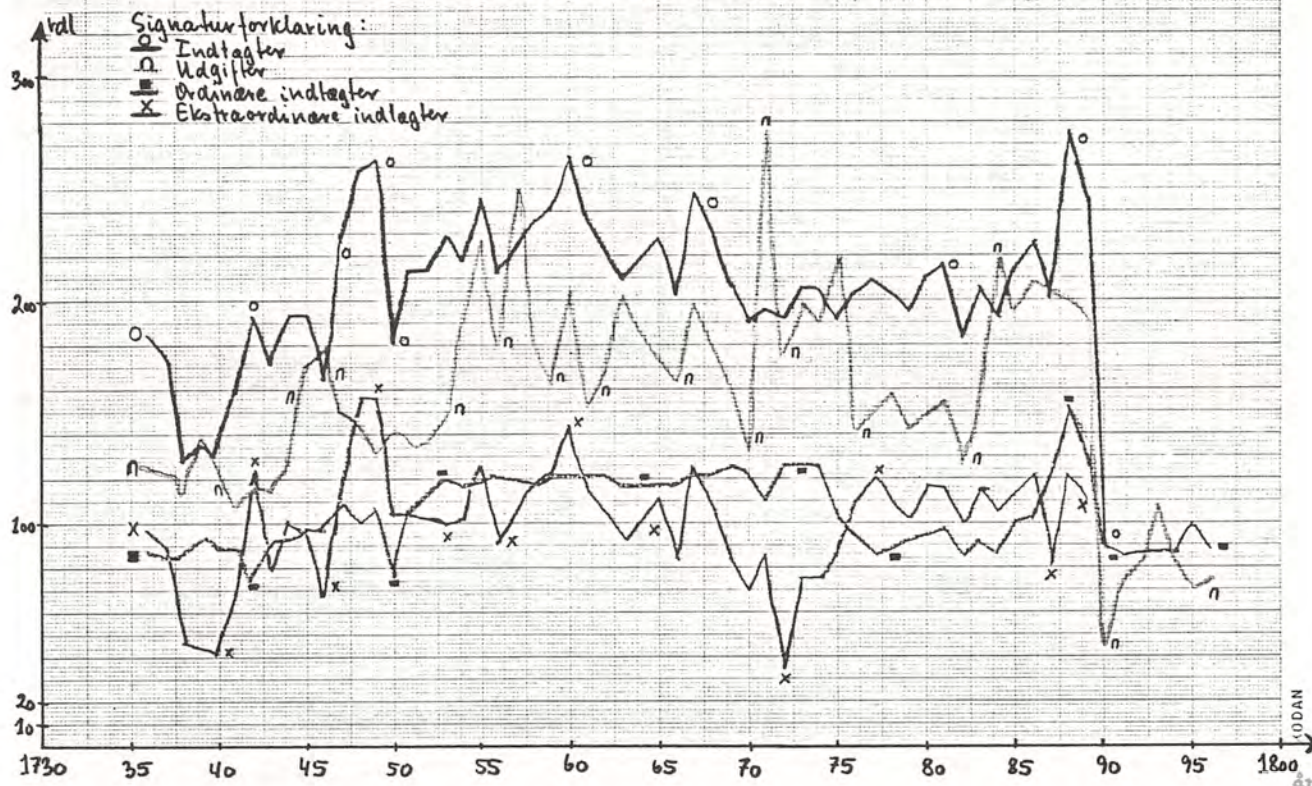
Ø. Flakkebjerg herred: Indtægternes variationsforløb.

Signaturforklaring:

- Ordinaire indtægter
- x Ekstraordinare indtægter

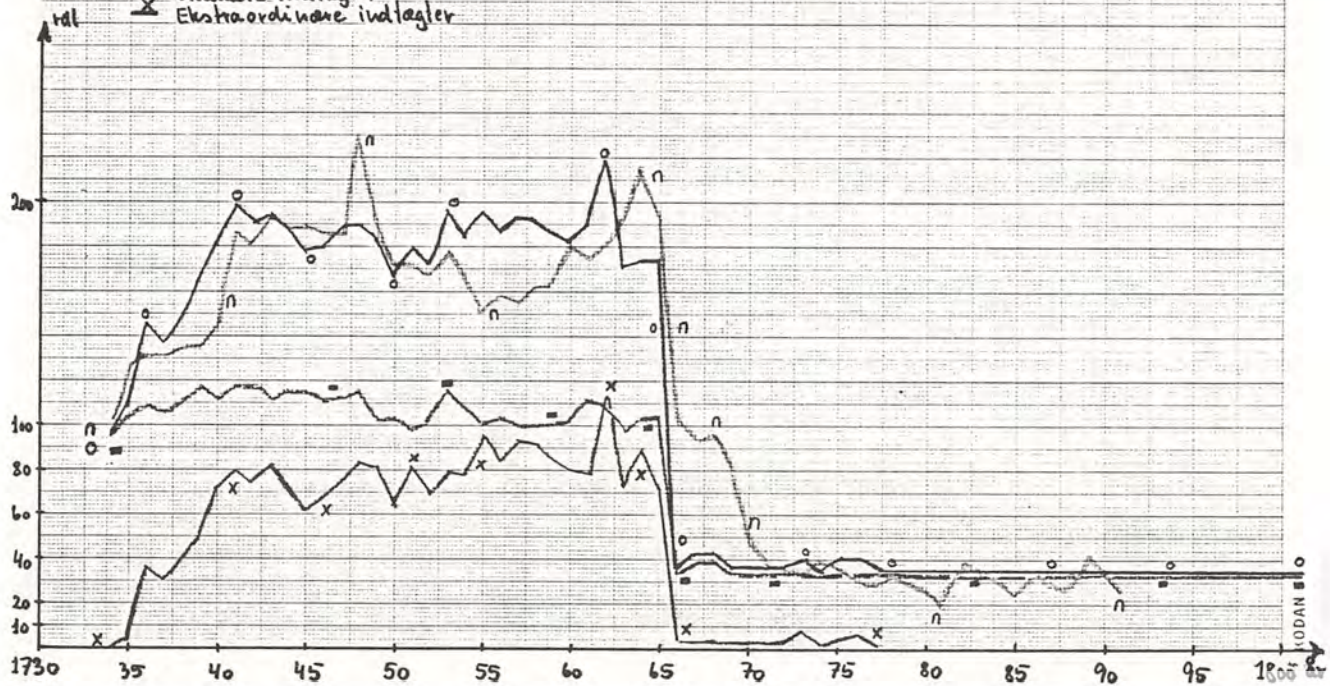
Møns herred: Indtægters og udgiflers variationsforløb.

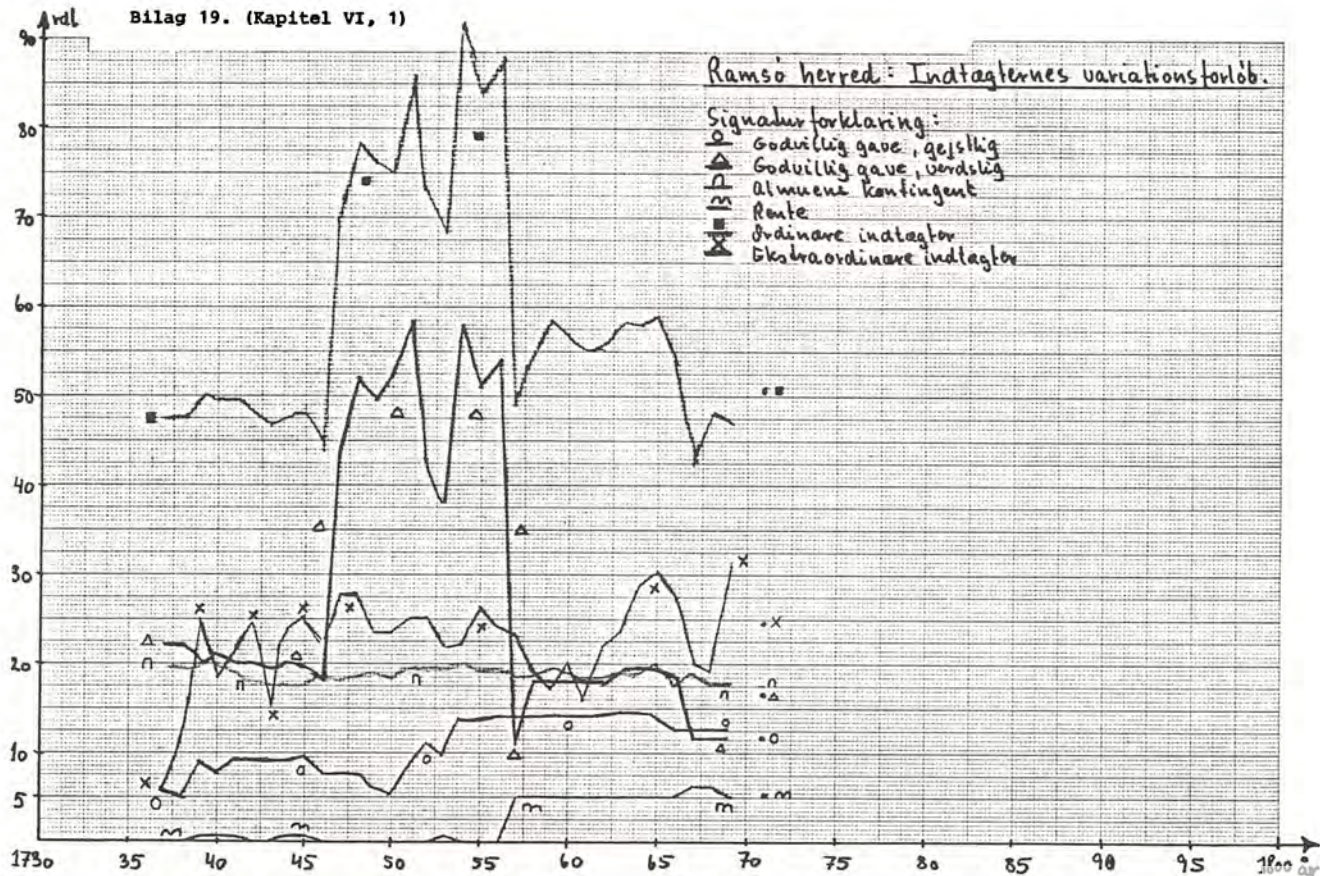

Løbe herred: Indtagers og udgiflers variationsforløb.

Signaturforklaring:

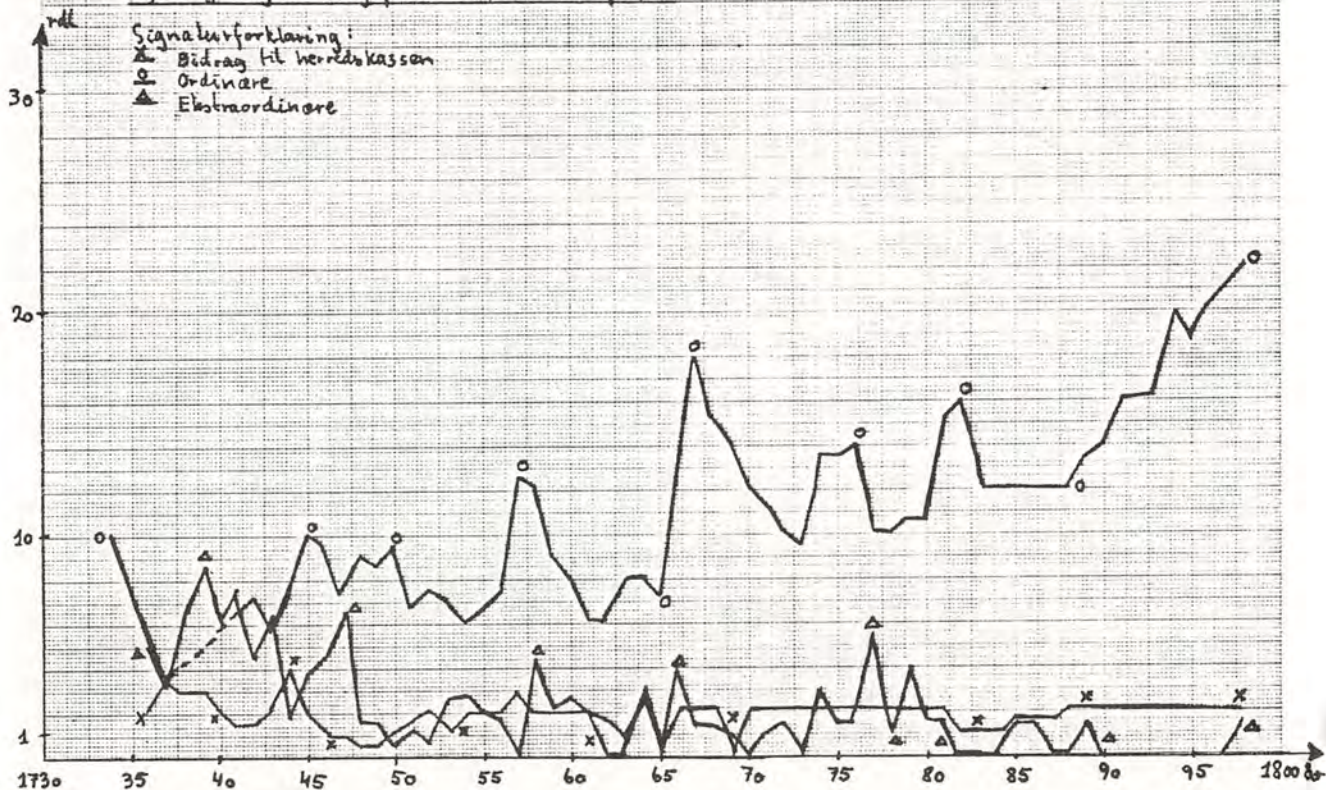
- Indtægter
- Udgifter
- Ordinære indtægter
- × Ekstraordinære indtægter

Tjæreby sogn: Udgifternes variationsforløb.

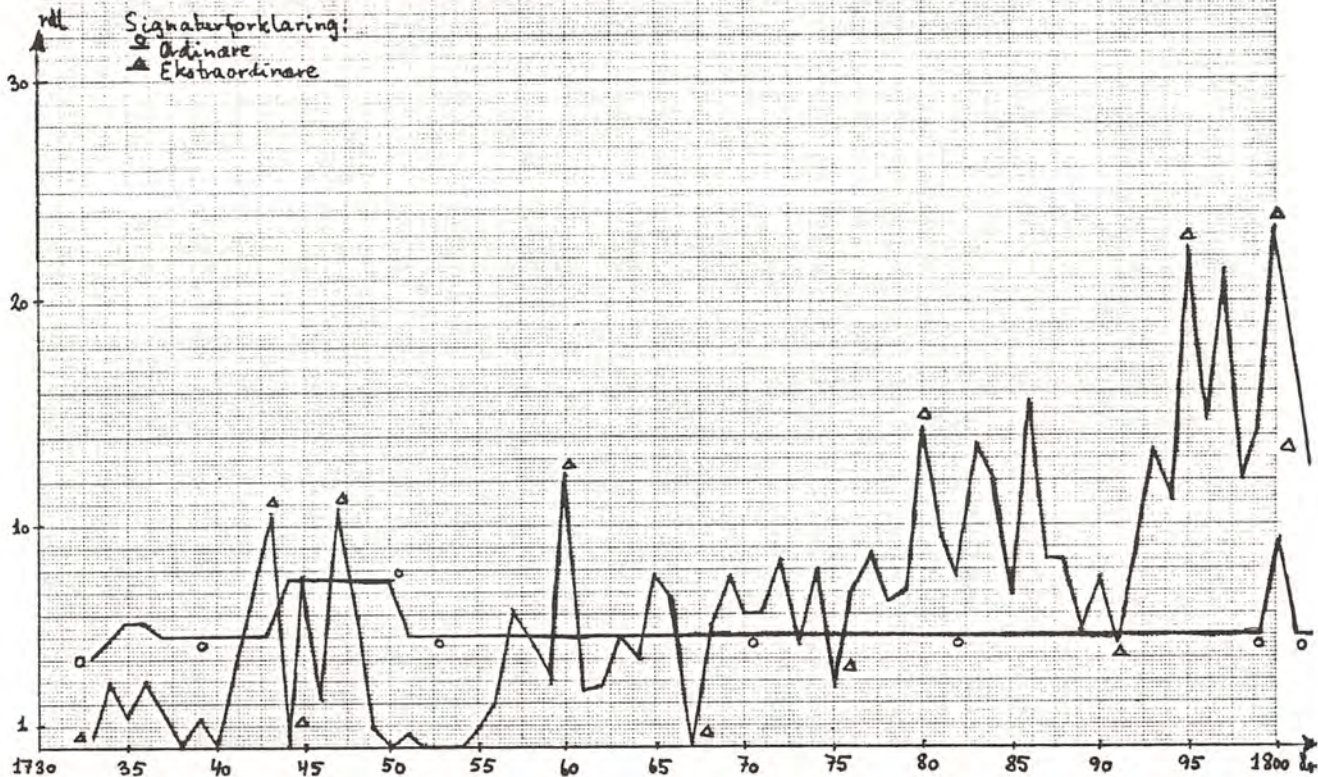
Signalerforklaring:
 x Bidrag til herredskassen
 o Ordinare
 Δ Ekstraordinare

Elmelunde sogn: Udgifternes variationsforløb.

Signaturforklaring:

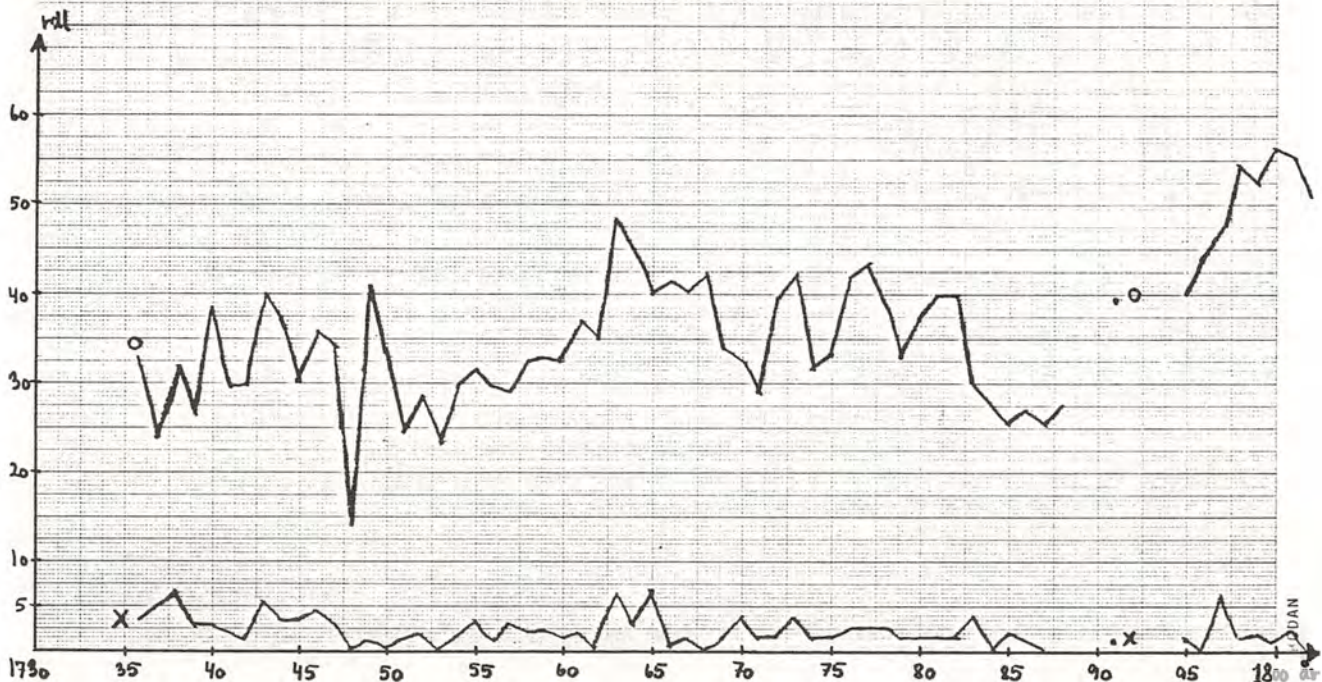
- Ordinære
- ▲ Ekstraordinære

Vig-Asmindrup sogne : Udgifternes variationsforløb.

Signaturforklaring:

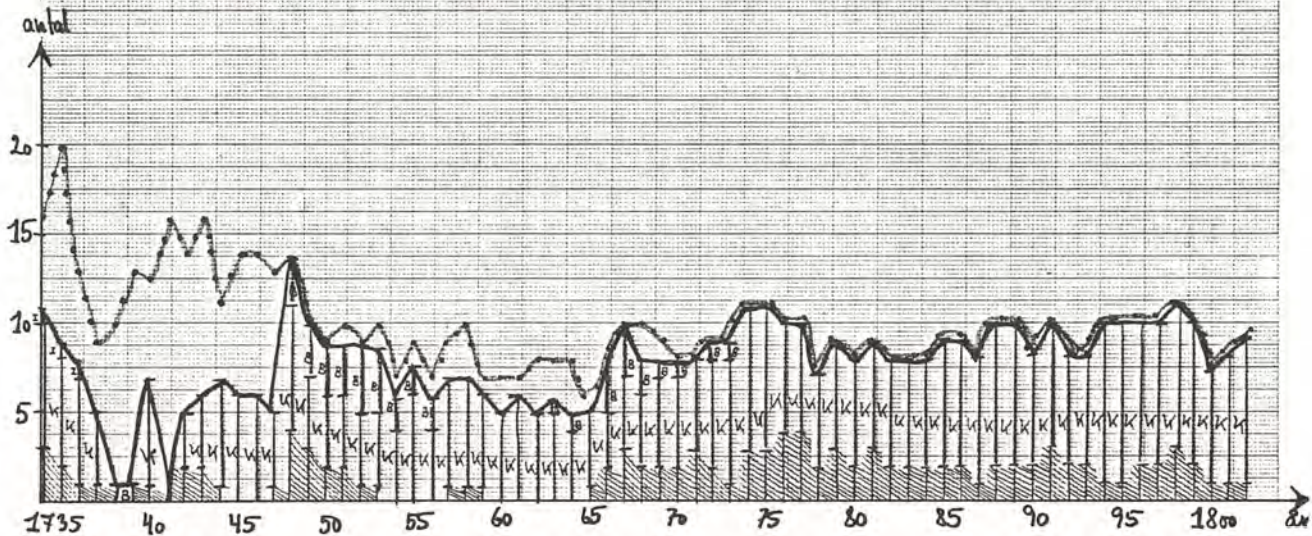
- Udelt til admisslemmer (ordinar)
- ✕ Begravelse (ekstraordinar)

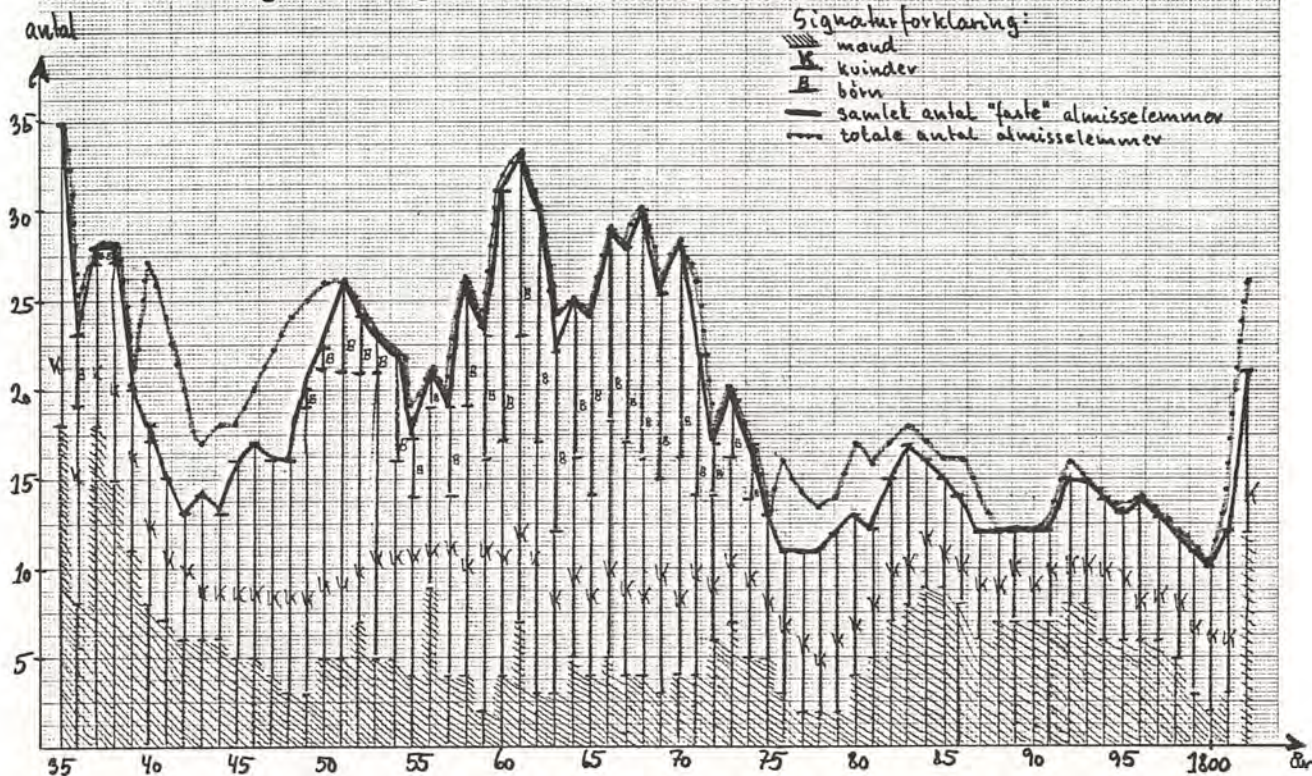
Tjæreby sogn: Fordeling af årligt antal almisselemmer.

Signaturforklaring:

- mænd
- kvinder
- børn
- intet køn angivet
- samlet antal "faste" almisselemmer
- totale antal almisselemmer

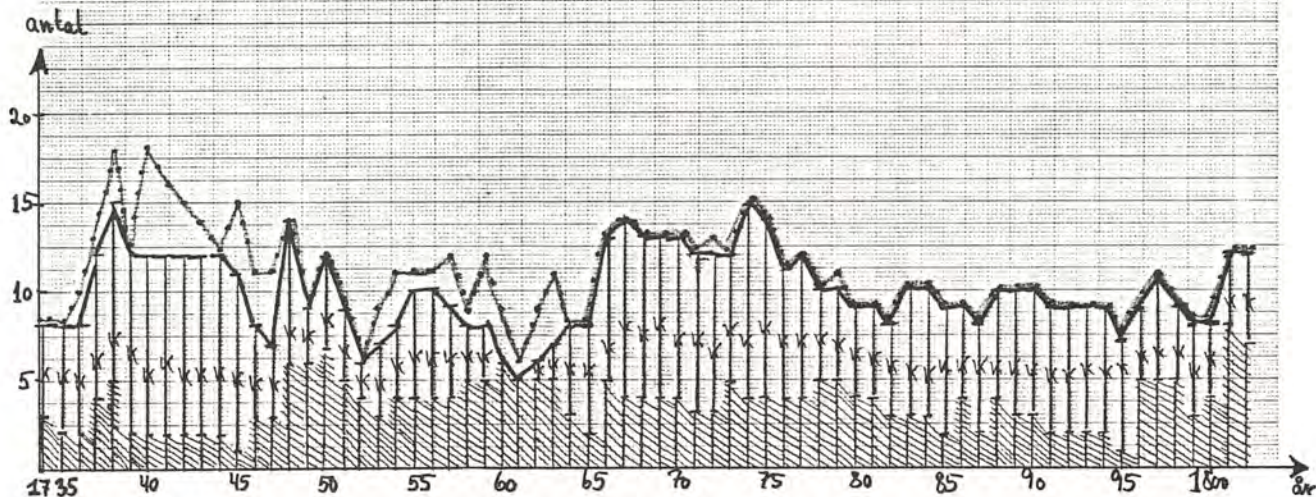
Karrebæk sogn - Fordeling af årligt antal almisselemmer.

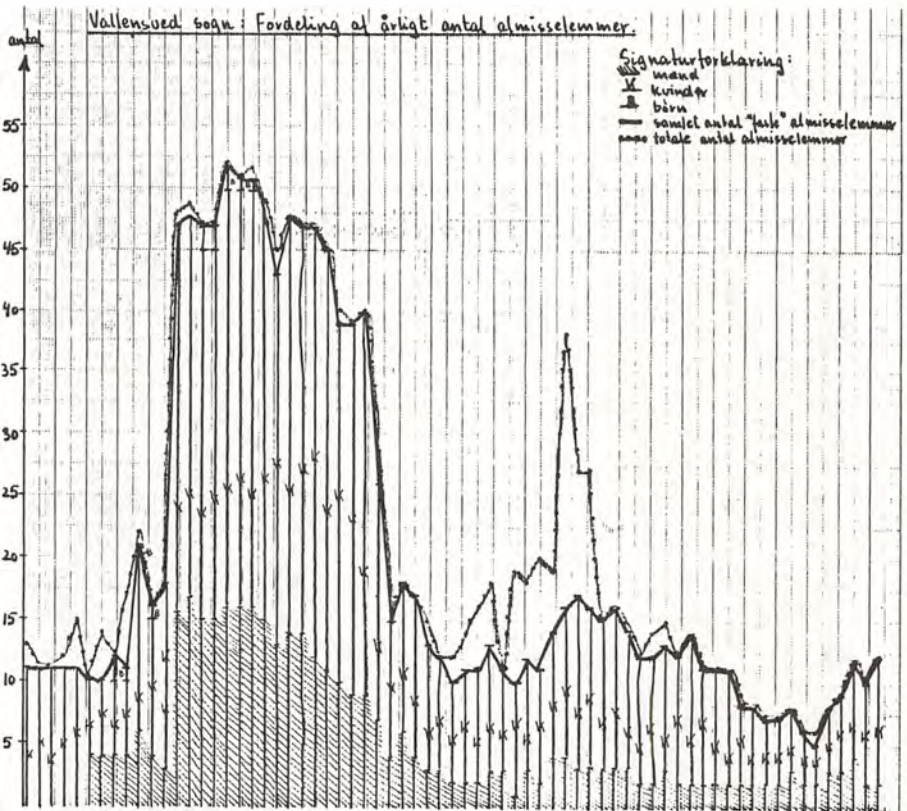
Tystrup - Haldagerkille sogne: Fordeling af årligt antal almisselemmer.

Signaturforklaring:

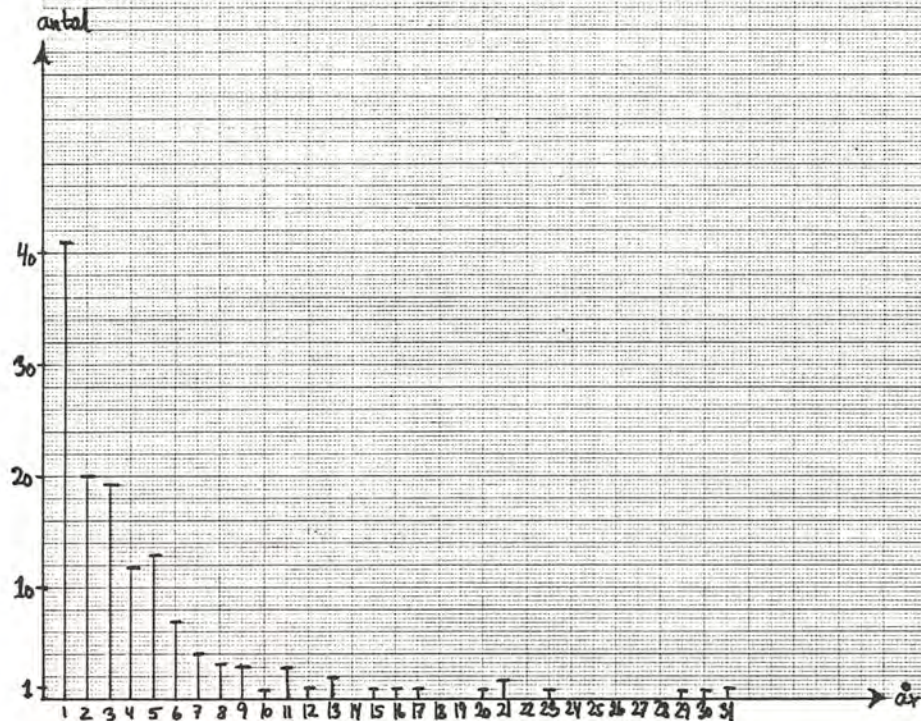
- mænd
- kvinder
- samlet antal "faste" almisselemmer
- totale antal almisselemmer

Bilag 26. (Kapitel VIII, 1)

Tjereby sogn: Stolpediagram over undersøttelsesperiodens længde.

UTRYKTE KILDER.

Landsarkivet for Sjælland m.m.Sjællands stiftsøvrighedsarkiv.

- B. Ekspeditioner.
 Kommunekopibog 1735-38.
 Kommunekopibog 1759-66.

Sjællands stifts bispearkiv.

- Specielle indberet.
1738
- VI. Indberetninger og svar på cirkulærer.
 Specielle indberetninger, betænkninger, erklæringer samt svar på cirkulærer (provstens indberetninger om sognekaldene) 1738.
 1758-59. Sognepræsternes og proprietærenes historiske efterretninger for hele Sjælland, som til største del er anført i noterne til fundationer for bemeldte stift af Hans de Hofman.
- Specielle indberet.
1758-72
- Specielle indberetninger, betænkninger og erklæringer samt svar på cirkulærer, 1758-72.

Sjællands stifts provstearkiver.

- Holbo herreds provsti.
 Holbo herreds fattiges protokol 1734-1769.
- Ramsø herreds provsti.
 Regnskabsbog over de fattiges væsen 1736-1801.
- Øster Flakkebjerg herreds provsti.
 Regnskabsprotokol for herredsfattiggassen 1734-1802.

Sjællands stifts sognekaldsarkiver.

- Asmindrup-Granoløse sogne, 349.
 Fattigvæsenets protokol 1732-1802.
- Asminderød-Grønholt sogne, 184.
 Frederiksborg-Asminderød-Grønholt sognes fattigvæsenets protokol 1732-1800.
- Birkerød sogn, 185.
 Fattigvæsenets regnskabsbog 1738-1802.
- Bregninge-Bjergsted sogne, 363.
 Fattigvæsenets protokol 1732-1812.
- Elmelunde sogn, 537.
 Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835.

- Esbønderup-Nøddebo sogne, 224.
Regnskabsbog for Esbønderup-Nøddebo sognes fattigvæsen 1731-1800.
- Everdrup sogn, 538.
Kirkebog 1807-1814. Indeholder fattigregnskaber for perioden 1763-1802.
- Føllenslev-Sørslev sogne, 365.
Føllenslev-Sørslev fattigregnskabsprotokol 1732-1867.
- Førslev sogn, 441.
Fattigprotokol for Førslev sogn 1777-1809.
- Fårevejle-Dragsholm sogne.
Fårevejle-Dragsholm menigheds fattiges bog 1732-1821.
- Greve-Kildebrønde sogne, 278.
Fattigvæsenets regnskabsprotokol 1620-1802.
- Græse-Sigerslev sogne, 200.
De fattiges bog 1735-1803.
- Gudum sogn, 419.
Gudum fattigvæsenets protokol 1740-1813.
- Haslev sogn, 392.
Bråby og Hasle almissebog 1708, 1732-1799.
- Havrebjerg sogn, 307.
Havrebjerg fattigvæsenets protokol 1732-1862.
- Hejninge sogn, 420.
Hejninge fattigvæsenets protokol 1740-1802.
- Herfølge-Sæder sogne, 477.
Fattigvæsenets protokol 1731-1802.
- Herlufsholm sogn, 446.
Regnskabsprotokol for Herlufsholm sogns fattigvæsen 1732-1790.
- Himmelev sogn, 269.
Himmelev sogns fattigprotokol 1741-1802.
- Hyllested-Venslev-Holsteinborg sogne, 448.
Fattigvæsenets protokol 1737-1807.
- Højby sogn, 368.
Højby fattigvæsenets protokol 1732-1802.
- Høje Tåstrup sogn, 166.
Fattigvæsenets protokol 1731-1811.
- Karrebæk sogn, 452.
Karrebæk fattigregnskabsprotokol 1733-1810.
- Keldby sogn, 543.
Keldby sogns fattiges bog 1709-1820.
- Krummerup-Fuglebjerg sogne, 454.
Bog over fattigforplejningen i Krummerup-Fuglebjerg sogne 1734-1802.

- Ledøje-Smørum sogne, 168.
Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1731-1802.
- Odden sogn, 373.
Odden sogns fattigprotokol 1766-1802.
- Orø sogn, 343.
Orø fattigvæsensprotokol 1766-1805.
- Røsnæs (Refnæs) sogn, 316.
Fattigregnskabsprotokol 1739-1805.
- Rødovre sogn, 117.
Fattigvæsensprotokol 1732-1768.
- Sandby-Vrangstrup sogne, 552.
Sandby-Vrangstrup fattigvæsensprotokol 1732-1877.
- Sejerø sogn, 375.
Fattigvæsenets korrespondance 1760-1863.
- Slagslunde-Garløse sogne, 212.
Slagslunde-Garløse fattigvæsensprotokol 1732-1802.
- Soderup-Eskildstrup sogne, 345.
Fattigvæsensprotokol 1732-1801.
- Stenløse-Veksø sogne, 215.
Hovedbog for Stenløse og Veksø sognes fattigvæsen
1731-1802.
- Store og Lille Fuglede sogne, 320.
Store og Lille Fuglede fattigregnskabsbog 1732-1803.
- Sønder Jernløse-Søstrup sogne, 350.
Fattigvæsensprotokol 1734-1797.
- Sønderup-Nordrup sogne, 432.
Fattigregnskabsprotokol for Sønderup-Nordrup
1740-1802.
- Tjæreby sogn, 464.
Tjæreby fattigvæsensprotokol 1734-1802.
- Tystrup-Haldagerlille sogne, 465.
Tystrup-Haldagerlille fattigvæsensprotokol 1735-1803.
- Ulse-Øster Egede sogne, 499.
Almissebog for Øster Egede sogns fattigkasseregns-
skaber 1709-41, 1759-1802.
- Vallekilde-Hørve sogne, 377.
Vallekilde fattigregnskabsprotokol 1732-1802.
- Vallensved sogn, 466.
Regnskabsbog for Vallensved sogns fattige 1732-1805.
- Vester Egede sogn, 529.
Vester Egede sogns almissebog 1709, 1732-1801.
- Vig-Asmindrup sogne, 378.
Vig-Asmindrup fattigvæsensprotokol 1734-1840.

Stiftelser, hospitaler m.m.

Kundby hospital.

Indskrivningsprotokol ved hospitalet i Kundby
1760-1901.

Auktionsprotokol for Kundby hospital 1762-1897.

Regnskabsprotokol for Kundby hospital 1760-1978.

Retsbet.ark.

Sjællandske retsbetjentarkiver.

Gl. Roskilde amt.

Ramsø-Tune herreds justitsprotokol 1786-95.

Roskilde byfogedes politiprotokol 1770-96.

Frederiksborg amt.

Helsingør byfogeds politiretsprotokol 1788-99,
B. 396.

Politi- og forhørsprotokol for Hillerød købstad og
Frederiksborg rytterdistrikt 1788-1801.

Kronborg rytterdistrikts birks forhørsprotokol
1787-1802.

Sorø amt.

Slagelse byfogeds politiprotokol 1787-1801.

Sorø byfoged og birks politiprotokol 1779-92.

Antvorskov rytterdistrikts birks politiforhørspro-
tokol 1786-1805.

Præstø amt.

Næstved byfogeds politiprotokol 1776-1805.

Eldre fængselsarkiver fra København og Møn.

BTRF.

Børnehuset, tugt-, rasp- og forbedringshuset på
Christianshavn.

Dømme 1769-1811, nr. 302-344, specielt nr. 318.

Diverse fangefortegnelser 1790-1879, nr. 460.

MTF.

Møns tugt- og forbedringshus.

Direktionens korrespondancesager 1737-1817, nr. 18.

Inspektionens kopibøger 1737-86, nr. 74-77.

Møns tugthaus mandstalsbog 1787-1806, nr. 115.

Mandtalsbog over de fra landet indkomne betlere
1790 og 1792, nr. 117.

Amtsarkiver.

Roskilde amt.

H. Overbestyrelsen af fattigvæsenet på landet
1739-1842.

Roskilde amts fattigvæsensprotokol 1752-1781.

Frederiksborg-Kronborg amter.

Kgl. reskripter, resolutioner og Kancellibreve
1790-91.

Holbæk-Kalundborg-Sæbygård og Dragsholm amter.

Kopibog 1787-91.

Sorø og Ringsted amter.

Kopibog 1789-92.

Antvorskov-Korsør amter.

Amtsfattigkommissionsprotokol 1740-1802.

Kirkerup hospitalsprotokol 1732-1842.

Kopibog 1790.

Vordingborg amt 1660-1750.

Hammer herreds fattiges bog 1734-1802.

Tybjerg herreds fattiges bog 1734-58.

Vordingborg-Tryggevælde amter 1750-1802.

Regnskabsbog for Bårse herreds fattigkasse 1755-61.

Tryggevælde amts fattiges bog 1756-63.

Kopibog for Tryggevælde amt 1787-92.

Kopibog for Vordingborg amt 1789-92.

Amtstuearkiver.

Roskilde amtstue.

K. Fattigvæsenet angående (1709-1802) nr. 206.

Indeholder:

Protokol om de fattiges væsen i Sørumme herred
1751-1802.

Herslev sogns fattigbog 1709-1802.

Gavebog for Gevninge sogn 1709-1802.

Protokol med fattigregnskaber for Kornerup-Svogerslev sogne 1739-1802.

Hvedstrup sogns distriktsbog 1739-1802.

Fløng sogns distriktsbog 1739-1802.

Hørsholm amtstue.

K. Diverse, nr. 186 og 186A.

De fattiges regnskabsbog i Hørsholm amt 1687-1741.

Hørsholm amts fattiges protokol 1741-65.

Kalundborg amtstue.

H. Fattigvæsenet vedkommende. Nr. 173.

Kasseregnskabsbog for Ars herred 1734-57 og 1758-1804.

Kasseregnskabsbog for Løve herred 1734-77 og 1778-1803.

Kasseregnskabsbog for Skippinge herred 1732-.

Holbæk amtstue.

6. Fattigvæsen. Nr. 40.

Fattigregnskaber 1753-1847, nr. 40.

Indeholder:

Tuse herreds sessionsprotokol 1754-1802.

Mørløse herredsprotokol 1753-1801.

Ringsted amtstue.

10. Fattigvæsenet angående. Nr. 153.

Protokol over indtægt og udgift 1734-1832.

Møns amtstue.

K. Fattigvæsen. Nr. 94.

Møn herreds fattiges bog 1735-1796.

Rigsarkivet.

RA.Rentekammer 3531.89-90 og 3532.108-109.

Tabelvæsen og statistik, Folketællingslister for

kongeriget Danmark. Folketælling 1787 og 1801,

Sorø amt IV og V, Tjæreby, Karrebæk, Tystrup-Hald-
agerlille og Vallensved sogne.

TRYKTE KILDER:

- Bårens Bårens, I.H.: Efterretninger om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark, 1790.
- Danske Lov Kong Christian V's Danske Lov, 1683.
- Fogtman "Fogtmans Rescripter": Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge. 1660-1870. Kbh. 1786-1918.

- Hofman Hofman, Hans de: Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge. Bd. VII, VIII og XI. 1760, 1762 og 1780.
- Schack Schack, N: Revision og Fortsættelse af Hofmans fundatssamling. Bd. 1-3. 1832-37.
- Schou "Schous Forordninger": Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra aar 1670 af ere udkomne... Kbh. 1750-1850.

LITTERATUR

- Bang Bang, Gustav: Kirkebogsstudier, Kbh. 1906, genoptrykt 1976.
- Bloch, J. Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark, 1660-1848. Kbh. 1895.
- Boyhus, Else-Marie: Dansk hospitalsvæsen og staten i første halvdel af det 18-århundrede. Specialeafhandling ved Københavns Universitet, 1963.
- Bro-Jørgensen Bro-Jørgensen, J: Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. århundrede. Kbh. 1935.
- Braun, Henry: Danmarks Amtsforvaltere, 1660-1848. Kbh. 1919.
- Christmas-Møller, Ingeborg: På fattighuset. Greve hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Kbh. 1978.
- Dalsager, Joh.S.: Helsingør almindelige hospitals historie 1541-1941. Helsingør 1941.
- Hansen, Sv. Åge: Økonomisk vækst i Danmark, 1720-1914. Kbh. 1972.
- Henningsen, Lars Nørgaard: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736 til 1841. Åbenrå 1978.
- Holm, Edv.: Danmark-Norges Historie fra den store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse, 1720-1814, bd. 1-7. 1891-1912.
- Holmgaard, Jens: Fattigvæsenet i Viborg stift i 1730'erne. Fra Viborg amt 1983.
- Johansen Johansen, Hans Chr.: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Århus 1968.
- Johansen, Hans Chr.: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk socialhistorie bd. 4. Kbh 1979.
- H. Jørgensen Jørgensen, Harald: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede, Kbh. 1940, genoptrykt 1975.

- Jørgensen, Harald: Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770. Afsnit i Oppdaginga av fattigdomen. Sociallovgivning i Norden på 1700-tallet. Udg. af Universitetsforlaget i Oslo - Bergen - Stavanger - Tromsø. 1983.
- Jørgensen, J.P.: Landsogdenes Forvaltning fra 1660 til vore dage. Kbh. 1890.
- Løgstrup, Birgit: Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708. Specialeopgave ved Københavns Universitet, 1967.
- Nielsen, Beth Grothe: Letfærdige Qvindfolk - om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker. 1982.
- Nielsen, M.H.: Fattigplejen i Danmark før Reformationen, Årbog for dansk Kulturhistorie, 1895.
- Nielsen, M.H.: Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708. Årbog for dansk Kulturhistorie, 1897.
- Nielsen, M.H.: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid. Åbenrå 1944.
- Nørr, Erik: Præst og administrator, Rigsarkivet 1981.
- Oppdaginga av fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-tallet. Universitetsforlaget i Oslo - Bergen - Stavanger - Tromsø. 1983.
- Pedersen, Joh.: Pietismens tid 1699-1746. Den danske kirkes historie, bd. V. Kbh. 1951.
- Philip, Kjeld: Staten og fattigdommen. Kbh. 1947.
- Rose, Michael: The English Poor Law 1780-1930. 1971.
- Rytter, M.Maria: Bofaste og vandrende fattige i landsognene på Fyn 1732-1771. Specialeopgave ved Odense Universitet 1980/1981.
- Rubov, Vibeke: Struenseetidens fattiglovgivning og dens resultater. Specialeopgave ved Københavns Universitet.
- Scharling, Will.: Fattigforsørgelsen. V. Falbe Hansen og W. Scharling: Danmarks statistik V, 1881.
- Skrubbeltrang, Friedlev: Fæstegården som forsørger. Aftagt og anden forsorg i det 18. århundrede. Jyske Samlinger ny rk. bd. V. Århus 1959-61.
- Skrubbeltrang, Friedlev: Husmand og Inderste. Kbh. 1940, genoptrykt 1974.
- Skrubbeltrang, Friedlev: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978.
- Stuckenberg I, Fr.: Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741. Kbh. 1893.
- Stuckenberg II, Fr.: Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839. Kbh. 1896.

- Trap, J.P.: Danmark, 5. udg., bd. II, 3-IV,1.
 Varnild, Ib: Betlere og fattigfolk. Dagligliv i Danmark 1720-1790. Kbh. 1971.
 Vejledende arkivregistratur XXI. Københavns Universitets arkiv 1479 - ca. 1910. Kbh. 1978.

ILLUSTRATIONER

Fotografiske illustrationer - nyoptagelser samt affotograferinger - er foretaget af Mona Bitsch. Kortbilagene er udarbejdet af K.E. Frandsen.

- Forside: Tegning af Rembrandt fra 1648. Tiggere ved døren. et situationsbillede der også symboliserer det i 1700-tallet så velkendte syn af en fattig familie, der modtager sin almisse. Om det var ulovlige betlere eller offentlig godkendte almisselemmer, der afhenter sin retsmæssige almisse, må for iagttageren have set ens ud.
- Side 12: Kalkmaleri fra omkring 1450 i Over Dråby kirke. Sankt Laurentius uddeler milde gaver til de fattige; i baggrunden ses kirken, som den institution, der i middelalderen varetog forsørgelsen af de fattige. Fot. 1984.
- Side 18: Pengetavle fra 1600-tallet brugt til indsamling i kirken. Billedet på pengetavlens forside viser den private godgørelse i funktion. - Nationalmuseet.
- Side 25: Forordning af 24. september 1708 om betlere i Danmark, såvel på landet som i købstæderne. Fot. 1984. - Rigsarkivet.
- Side 40: Elmelunde sogns fattiges bog 1709-1835. Protokollen indeholder mandtaller over sognets almisseyndere og ydere samt årlige regnskaber over fattigkassens indtægter og udgifter i såvel naturalier som penge. Fot. 1984 - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 52: Elmelunde sogns fattiges bog 1709. Ved et møde i Hiertebjerg præstegård den 16. februar 1709 blev 1708-forordningen iværksat i Elmelunde sogn. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 53: Tjæreby fattigvæsenets protokol 1734-1802. Inddeling af almisselemmerne i 1. klasse til omgangsbespisning. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.

- Side 56: Kort over Sjællands stift fra 1682. Kortet, der er med indtegnede sogne- og herredsgrenser, er anvendt som grundlag for de efterfølgende kortbilag.
- Side 57: Kortbilag 1. Konstaterede forsorgsformers udbredelse i 1740.
- Side 64: Kortbilag 2. Konstaterede forsorgsformers udbredelse i 1760.
- Side 65: Kortbilag 3. Konstaterede forsorgsformers udbredelse i ca. 1785.
- Side 71: Kortbilag 4. Geografisk udbredelse af de fattiges legater og stiftelser i slutningen af 1700-tallet.
- Side 77: Magleby fattighus, V.Flakkebjerg herred. Mange fattighuse og hospitaler er beliggende i kirkens umiddelbare nærhed, og i Magleby indgår bygningen endog som en del af kirkegårdsmuren. Fot. 1984.
- Side 80: Kortbilag 5. Geografisk udbredelse af fattighuse og hospitaler i slutningen af 1700-tallet.
- Side 83: Fundats for Kirkerup hospital, 1731. V.Flakkebjerg herred. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland.
- Side 84: Grundplan over Kirkerup hospital. Planen er vedlagt en skrivelse af 25/1 1730 løst indlagt i Kirkerup hospitalsprotokol. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 89: Auktionsprotokol for Kundby hospital, Tuse herred. Hospitalet oprettedes i 1760, men en auktionsprotokol blev ikke nødvendig før end i december 1762, hvor den første af hospitalets beboere døde og hendes ejendele solgtes. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 96: Spisereglement fra Møns Tugt- og Manufakturhus udfærdiget 1743. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 103: Kortbilag 6. Geografisk udbredelse af betteljagten i 1790.
- Side 116: Vrensted sogns fattiges omgangsboesse. Anno 1721. Indsamlingsbøssen, der er af messing og forsynet med tre bøjler til hængelåse, har indgraveret ovenstående tekst, et vers samt en tigger med hatten i den ene hånd og en bøsse i den anden. - Vendsyssel historiske Museum.

- Side 117: Kirkeblokken, som vi kender den fra mange af vore kirker landet over, har gennem århundreder tjent de fattiges sag ved de kirkelige pengeindsamlinger. Fot. 1984. - Over Dråby kirke t.h., Nationalmuseet t.v.
- Side 121: Tjæreby sogns fattigvæsenetsprotokol 1734-1802. Regnskab over fattigkassens indtægter og udgifter i 1751. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 130: Regnskabsprotokol for herredsfattigkassen i Ø.Flakkebjerg herred 1734-1802. Indtægtsregnskab for året 1755. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 142: Regnskabsprotokol for herredsfattigkassen i Ø.Flakkebjerg herred 1734-1802. Udgifterregnskab for året 1755. Fot. 1984. - Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Side 151: Kalkstensfigurer af fattige fra Bursø hospital på Lolland, der blev opført i 1703. Kvinden bærer et korsformet tiggertegn på brystet; før 1708-forordningen om betlere i Danmark tildeltes de værdige fattiglemmer et lille skilt af blik eller messing, som gav indehaveren ret til at tigge i et nærmere angivet område. - Lolland-Falsters Stiftsmuseum.
- Side 251: Greve hospital opført 1710, nedtaget i 1976, og genopført på Frilandsmuseet i Lyngby. Fot. 1984. - Frilandsmuseet.
- Side 252-53: Greve hospital. Interiør fra lejlighed nr. 1, der afspejler hospitalsboligen omkring midten af 1700-tallet. Fot. 1984. - Frilandsmuseet.
- Side 254: Greve hospital. Interiør fra lejlighed nr. 2, der viser hospitalsboligen i begyndelsen af 1800-tallet. Fot. 1984. - Frilandsmuseet.
- Side 255: Greve hospital, bagsiden ud mod kálhaven. Fot. 1984. - Frilandsmuseet.

STEDNAVNREGISTER.

Registret omfatter de stednavne, der er nævnt i tekst og noter. Der gives kun én henvisning til navne, der optræder mere end én gang på samme side.

Alsted herred:
s. 68, 166.

Antvorskov amt:
s. 42, 43, 46, 140, 146, 168, 169, 177, 183.

Antvorskov rytterdistrikts birk.
s. 179.

Antvorskov slot, Skt. Peders landsogn, Slagelse herred:
s. 46.

Ars herred:
s. 68, 102.

Asminderød-Grønholt sogne, Lyng-Kronborg herred:
s. 165.

Asmindrup-Grandløse sogne, Merløse herred:
s. 146, 152 f., 185.

Asmindrup sogn, se Vig-Asmindrup sogne.

Asnæs, Asnæs sogn, Ods herred:
s. 79.

Aunsø sogn, se Viskinge-Aunsø sogne.

Borre sogn, Mønbo herred:
s. 184.

Brøndby-Vester, Brøndby-Vester sogn, Smørum herred:
s. 38.

Brøndby-Øster, Brøndby-Øster sogn, Smørum herred:
s. 38.

Brønshøj, Brønshøj sogn, Sokkelund herred:
s. 81.

Bursø hospital, Bursø sogn, Fuglse herred:
s. 151.

Butterup, Butterup sogn, Merløse herred:
s. 82.

Christianshavn, Sokkelund herred:
s. 93, 100.

Damsholte sogn, Mønbo herred:
s. 184.

Danmark:
s. 9, 11, 24, 37, 93, 94, 99.

Dragsholm amt:
s. 177.

Drøsselbjerg sogn, Løve herred:
s. 165.

Dråby sogn, Horns herred:
s. 12, 117.

Døjringe, Munke Bjergby sogn, Alsted herred:
s. 108.

Egholm gods, Sæby sogn, Volborg herred:
s. 165.

Elmelunde sogn, Mønbo herred:
s. 40, 42, 44, 52, 59, 120, 125, 126, 127, 131, 135, 137, 138, 143,
144, 147, 160, 168, 170, 181, 182, 183, 185.

England:
s. 22, 23, 26.

Everdrup sogn, Bårse herred:
s. 41, 168.

Fakse herred:
s. 102.

Falster, se Lolland-Falster.

Fanefjord sogn, Mønbo herred:
s. 184.

Fløng sogn, Sømme herred:
s. 54, 168, 170.

Frankrig:
s. 22.

Fredensborg, Asminderød sogn, Lyngø-Kronborg herred:
s. 165.

Frederiksborg amt:
s. 177.

Frederiksborg slot, Frederiksborg Slotssogn, Lyngø-Frederiksborg herred:
s. 101.

Frydendal, Frydendal sogn, Tuse herred:
s. 82.

Fyn:

S. 9, 32, 51, 59, 92, 171.

Føllenslev-Særslev sogne, Skippinge herred:

s. 60, 171.

Førslev sogn, Øster Flakkebjerg herred:

s. 68, 95, 168.

Ganløse sogn, se Slagslunde-Ganløse sogne.

Gentofte hospital, Gentofte sogn, Sokkelund herred:

s. 174.

Gentofte sogn, Sokkelund herred:

s. 72.

Gevninge sogn, Volborg herred:

s. 60, 119, 124, 125, 127, 171, 180.

Gimlinge sogn, Vester Flakkebjerg herred:

s. 82.

Glumsø, Glumsø sogn, Tybjerg herred:

s. 166.

Grandløse sogn, se Asmindrup-Grandløse sogne.

Greve-Kildebrønde sogn, Tune herred:

s. 174.

Grønholt sogn, se Asminderød-Grønholt sogne.

Gudum sogn, Slagelse herred:

s. 168.

Haldagerlille sogn, se Tystrup-Haldagerlille sogne.

Hammer herred:

s. 62, 141, 168, 170, 171, 181.

Havrebjerg sogn, Løve herred:

s. 132, 181.

Hejninge sogn, Slagelse herred:

s. 168.

Herfølge hospital, Herfølge sogn, Bjæverskov herred:

s. 81, 82, 90, 91, 173.

Herlufsholm sogn, Øster Flakkebjerg herred:

s. 62, 134, 135, 136, 143, 144, 168, 170, 182, 184.

Helsingør:

s. 101, 179.

Helsingør hospital:

s. 33, 82, 118, 122, 125, 126, 132, 166, 173.

Herslev sogn, Søomme herred:

s. 60, 124, 125, 171.

Hillerød:

s. 179.

Hillerød hospital:

s. 82, 173.

Himmelev sogn, Søomme herred:

s. 19, 164.

Holbo herred:

s. 95, 135.

Holbæk:

s. 101, 179.

Holbæk amt:

s. 177.

Holsteinborg sogn, se Hyllested-Venslev-Holsteinborg sogne.

Hyllested-Venslev-Holsteinborg sogne, Vester Flakkebjerg herred:

s. 168.

Højby, Højby sogn, Ods herred:

s. 55.

Højby sogn, Ods herred:

s. 135, 136, 170, 182.

Indslev, Indslev sogn, Vends herred:

s. 59.

Jylland:

s. 178.

Kalundborg:

s. 98, 102, 178.

Kalundborg amt:

s. 177.

Karrebæk sogn, Øster Flakkebjerg herred:

s. 119, 123, 127, 128, 131, 145, 146, 147, 148, 152, 168, 170, 180,
183, 185.

Keldby sogn, Mønbo herred:

s. 42, 59, 60, 120, 135, 168, 170, 184.

Kildebrønde sogn, se Greve-Kildebrønde sogne.

Kirke-Helsinge sogne, Løve herred:
s. 165.

Kirkerup hospital, Kirkerup sogn, Vester Flakkebjerg herred:
s. 82, 83, 84, 86, 173, 174.

Kirkerup sogn, Vester Flakkebjerg herred:
s. 72.

Kirke Stillinge, Kirke Stillinge sogn, Slagelse herred:
s. 49.

Kornerup, Kornerup sogn, Sømme herred.
s. 20.

Kornerup-Svogerslev sogne, Sømme herred:
s. 61, 165, 171.

Korsør:
s. 68, 69.

Korsør amt:
s. 42, 43, 46, 140, 146, 168, 169, 177, 183.

Krabbesholm gods, Gersehøj sogn, Volborg herred:
s. 165.

Kragerupgård, Ørslev sogn, Løve herred:
s. 36.

Kronborg amt:
s. 177.

Kronborg rytterdistrikts birk:
s. 179.

Krummerup sogn, Øster Flakkebjerg herred:
s. 178.

Kundby hospital, Kundby sogn, Tuse herred:
s. 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 174.

Kundby sogn, Tuse herred:
s. 85, 87, 91.

København:
s. 13, 24, 26, 28, 37, 48, 68, 69, 81, 92, 93, 94, 99, 100, 101, 102,
105, 106, 107, 108, 111, 113, 173, 175, 177, 178.

København, Børne-, tugt-, rasp- og forbedringshus:
s. 92, 100, 101, 104, 106, 108, 112, 177, 178, 179.

Køge:
s. 81, 101.

Køng sogn, Hammer herred:

s. 62.

Lejre herred:

s. 179.

Lille Fuglede sogn, Ars herred:

s. 170.

Lolland-Falster:

s. 97.

Løve herred:

s. 36, 49, 68, 102, 129, 131, 132, 133, 139, 160, 181.

Magleby sogn, Mønbo herred:

s. 184.

Magleby sogn, Vester Flakkebjerg herred:

s. 77.

Merløse herred:

s. 68, 146.

Mogenstrup, Mogenstrup sogn, Hammer herred:

s. 134.

Møn:

s. 6, 42, 62, 81, 94, 95, 97, 110, 112, 114, 115, 135, 147.

Møns herred:

s. 60, 126, 129, 131, 143, 160, 165, 170, 181, 184.

Møns Tugt- og Forbedringshus:

s. 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 108, 109, 113, 175, 176, 177, 178, 179.

Møns Tugt- og Manufakturhus, se Møns Tugt- og Forbedringshus.

Norge:

s. 99.

Næstved:

s. 101, 168, 179.

Næstved hospital:

s. 173.

Odden sogn, Ods herred:

s. 58.

Odense:

s. 92.

Ods herred:

s. 68, 82, 102, 119, 124, 160.

Ormeslev, Vemmelev sogn, Slagelse herred:
s. 141.

Orø, Orø sogn, Tuse herred:
s. 61.

Orø sogn, Tuse herred:
s. 171.

Over-Dråby, se Dråby sogn.

Ramsø herred:
s. 129, 132, 133, 168, 178, 179, 181.

Ribe:
s. 171.

Ringsted:
s. 101.

Ringsted amt:
s, 177, 181.

Ringsted herred:
s. 68, 95, 129, 132, 133, 166.

Roskilde fjord:
s. 101.

Roskilde (gl.) amt:
s. 61, 101, 171.

Roskilde:
s. 179.

Roskilde hospital:
s. 173.

Salling herred:
s. 59.

Sandby-Vrangstrup sogne, Tybjerg herred:
s. 60, 170.

Sjælland:
s. 6, 14, 16, 32, 36, 56, 57, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72,
75, 80, 81, 85, 90, 93, 94, 97, 99, 100, 102, 109, 112, 115, 135,
157, 158, 171, 179.

Sjællands stift:
s. 57, 64, 65, 71, 80, 93, 120, 135, 156.

Skelby sogn, Tybjerg herred:
s. 58.

Skippinge herred:

s. 68, 183.

Skælskør:

s. 47.

Skåne:

s. 166.

Slagelse:

s. 101, 105, 111, 179.

Slagelse herred:

s. 43, 68, 141.

Slagelse hospital:

s. 173.

Slagslunde sogn, Ølstykke herred:

s. 54.

Slagslunde-Ganløse sogne, Ølstykke herred:

s. 62, 170, 171.

Sorø:

s. 38, 101, 179.

Sorø amt:

s. 177.

Stege:

s. 92, 93, 98, 184.

Stenløse-Veksø sogne, Ølstykke herred:

s. 55, 134, 143, 144, 170, 182, 184.

Stevns:

s. 33.

Stevns herred:

s. 102.

Stigs Bjergby, Stigs Bjergby sogn, Tuse herred:

S. 82.

Store Fuglede sogn, Ars herred:

s. 170.

Store Karleby, Kirke Hyllinge sogn, Volborg herred:

s. 106.

Svogerslev sogn, se Kornerup-Svogerslev sogne.

Sværdborg sogn, Hammer herred:

s. 58.

Sæbygård amt:

s. 177.

Særslev sogn, se Føllenslev-Særslev sogne.

Sømme herred:

s. 20, 124.

Sønderup-Nordrup sogne, Slagelse herred:

s. 168.

Tjæreby sogn, Vester Flakkebjerg herred:

s. 8, 53, 54, 68, 119, 120, 121, 122, 137, 138, 145, 146, 147,
148, 149, 150, 152, 161, 170, 180, 183, 185.

Torslunde, Kundby sogn, Tuse herred:

s. 88.

Tryggevalde amt:

s. 99, 177.

Tune herred:

s. 178, 179.

Tuse herred:

s. 68, 87, 92, 102, 171, 174, 175.

Tybjerg herred:

s. 60, 68, 141, 168, 170, 171.

Tybjerg hospital, Tybjerg sogn, Tybjerg herred:

s. 81, 173.

Tyskland:

s. 22, 99.

Tystrup, Tystrup sogn, Øster Flakkebjerg herred:

s. 47.

Tystrup-Haldagerlille sogne, Øster Flakkebjerg herred:

s. 44, 58, 62, 119, 122, 123, 131, 135, 140, 144, 145, 146, 147,
148, 152, 170, 171, 180, 182, 183, 184, 185.

Vallensved sogn, Øster Flakkebjerg herred:

s. 20, 60, 119, 123, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 165, 171, 180,
183, 185.

Vallø grevskab, Valløby sogn, Bjæverskov herred:

s. 81.

Veksø sogn, se Stenløse Veksø sogne.

Vendsyssel:

s. 178.

Venslev sogn, se Hyllested-Venslev-Holsteinborg sogne.

Vester Egede sogn, Tybjerg herred:
s. 135, 136, 182.

Vester Flakkebjerg herred:
s. 7, 43, 68, 102, 119, 141, 145, 146.

Viborg:
s. 92, 171.

Vig-Asmindrup sogne, Ods herred:
s. 44, 58, 119, 124, 127, 137, 138, 157, 169, 170, 180, 183.

Viskinge-Aunsø sogne, Skippinge herred:
s. 173.

Volborg herred:
s. 68, 119, 124.

Vordingborg amt:
s. 99, 101, 168, 177, 178.

Vrangsted sogn, se Sandby-Vrangsted sogne.

Vrensted sogn, Børglum herred:
s. 116.

Ødemarkshospitalet, Bromme sogn, Alsted herred:
s. 82.

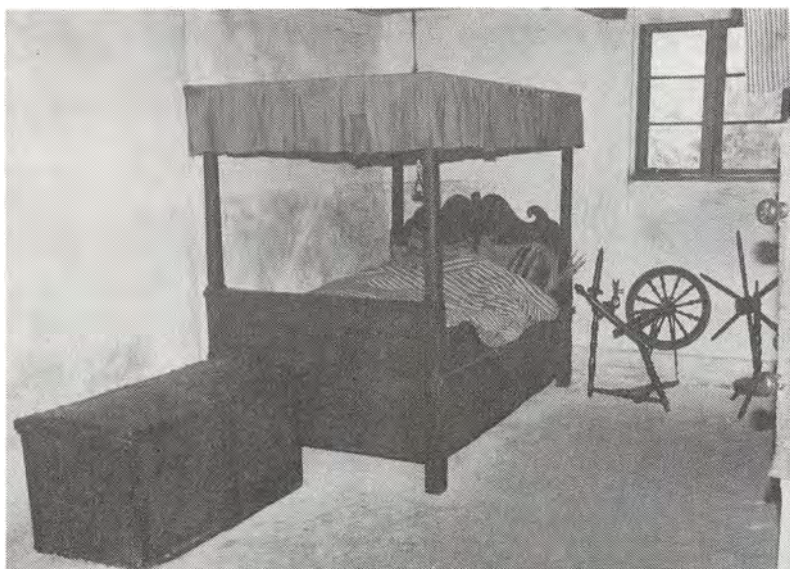
Øster Flakkebjerg herred:
s. 8, 43, 55, 68, 102, 119, 123, 129, 130, 132, 140, 141, 142, 146,
160, 178, 181, 183.

Ålborg:
s. 171.

Århus:
s. 171.

Bente Dahl Hansen

Betler eller almisselem

Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708–1802.

Ved forordningerne af 24. september 1708 påtog det offentlige sig for første gang i Danmark principielt at opbygge og administrere et forsørgelsesvæsen, som for landdistrikternes vedkommende hidtil udelukkende havde beroet på privat godgørenhed.

Bogen, der er en delvis omarbejdet specialafhandling indleveret ved Københavns Universitet i 1978, er en undersøgelse af hvordan og hvor effektivt landdistrikternes embedsmænd i 1700-tallet var i stand til at klare denne konkrete opgave, samt en vurdering af fattiglovgivningens reelle effekt over for de forsørgede.

Bente Dahl Hansen, f. 1941, cand. mag. i historie og europæisk etnologi. Siden 1979 arkivleder ved Lokalhistorisk arkiv for Ballerup kommune, der fungerer dels som et traditionelt lokalhistorisk arkiv og dels som centralarkiv for de kommunale forvaltninger og institutioner. I sit daglige virke arbejder hun bl.a. med lokal-administrationshistoriske undersøgelser samt bevarings- og kassationsvejledning. Siden februar 1983 har hun fungeret som formand for Lokalhistoriske Arkiver i Storkøbenhavn, LASK.